Historia

Zmiana MEN 2024

Oznaczono usunięte i zmienione treści

1

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

OPERON
Edukacja jest podróżą

Historia

Podręcznik dla

branżowej szkoły I stopnia

dla

absolwentów ośmioletniej szkoły podstawowej

Mirosław Ustrzycki

Janusz Ustrzycki

OPERON

Edukacja jest podróżą

2024

Konsultacja naukowa: dr Arkadiusz Bugaj
Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: Manuela Jankowska, Katarzyna Kupracz
Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska
Redakcja graficzna i skład: Katarzyna Gostępska
Fotoedycja: Marta Jasińska
Korekta techniczna: Eliza Perkowska, Izabela Kozak

Zdjecia: Archiwum Główne Akt Dawnych, BE&W, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Detroit Institute of Art, Flickr/Jennifer Boyer/CC BY 2.0, Flickr/Carole Raddato/CC BY-SA 2.0, Łukasz Dejnarowicz/FORUM, FoKa/FORUM, Grzegorz Kozakiewicz/FORUM, legalhistorysources.com, Giulio Parigi/Livescience.com, Museo dell'Opera del Duomo in Florence, Muzeum Pergamońskie w Berlinie, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Muzeum Zamkowe w Malborku, Muzeum Zamku w Bytowie, Avillfoto/Shutterstock, Beketoff/Shutterstock, canon_shooter/Shutterstock, DeymosHR/Shutterstock, FredP/Shutterstock, Mike Mareen/Shutterstock, OlhaPro/Shutterstock, Anna Pakutina/Shutterstock, Shevchenko Andrey/Shutterstock, Stanislaw Tokarski/Shutterstock, Stefano_Valeri/Shutterstock, Birute Vijeikiene/Shutterstock, Wikipedia/Galeria Nowoczesna w Zagrzebiu, Wikipedia/cgb.fr/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Clio20/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Gianni Careddu/CC BY-SA 4.0, Wikipedia/Magda Felis/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Giorces/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/GFreihalter/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Jürgen Howaldt/CC BY-SA 2.0, Wikipedia/José Luiz Bernardes Ribeiro/CC BY-SA 4.0, Wikipedia/Peulle/CC BY-SA 4.0, Wikipedia/Poznaniak/CC BY-SA 2.5, Wikipedia/PRA/CC BY 1.0, Wikipedia/Radomil talk/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Remi Jouan/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Sailko/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Ludwig Schneider/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Sting/CC BY-SA 2.5, Wikipedia/Berthold Werner/CC BY-SA 3.0, Zamek Królewski na Wawelu

Mapy: Katarzyna Gostępska

Operon Sp. z.o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjął wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na III etapie edukacyjnym – szkoła branżowa I stopnia dla uczniów będących absolwentami ośmioletniej szkoły podstawowej – na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz, dr. hab. Aleksandra Głogowskiego, dr Katarzyny Kozłowskiej.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: szkoła branżowa I stopnia
Rok dopuszczenia: 2023
Numer dopuszczenia: 1184/1/2023

© Copyright by Operon Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki
Gdynia 2023

Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.
N8185

Wydawca:
Operon Sp. z o.o.
81-541 Gdynia, al. Zwycięstwa 96/98
tel. centrali 58 679 00 00
e-mail: info@operon.pl
www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-369-4

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym **w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia.**

Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

I. Starożytność

1. Najstarsze ośrodki cywilizacyjne starożytności 8
2. Dziedzictwo antycznej cywilizacji greckiej 18
3. Dzieje i osiągnięcia cywilizacyjne starożytnego Rzymu. Początki chrześcijaństwa 26

II. Średniowieczne kręgi kulturowe

1. Cesarstwo Bizantyńskie oraz świat islamu 38
2. Europa Zachodnia 46
3. Kultura łacińskiej Europy w średniowieczu 56

III. Ziemie polskie w średniowieczu

1. Narodziny państwa polskiego – panowanie Mieszka I i Bolesława Chrobrego 66
2. Monarchia piastowska w latach 1025–1138 76
3. Rozbicie dzielnicowe i jego skutki 84
4. Polska za Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego 92
5. Od unii polsko-węgierskiej do unii polsko-litewskiej. Polska za panowania Ludwika Węgierskiego i Władysława Jagiełły 101
6. Państwo polsko-litewskie za panowania Władysława Warneńczyka i Kazimierza Jagiellończyka 111
7. Miejsce Polski w średniowiecznej Europie. Kultura na ziemiach polskich 118

IV. Czasy nowożytne

1. Wielkie odkrycia geograficzne i europejska ekspansja kolonialna 128
2. Reformacja i konflikty religijne w Europie 136
3. Kultura europejska epoki renesansu i baroku 145
4. Oświecenie i przemiany cywilizacyjne i polityczne XVIII w. 155

V. Rzeczpospolita Obojga Narodów – XVI–XVIII w.

1. Państwo polsko-litewskie w XVI w. 168
2. Rzeczpospolita Obojga Narodów w 2. połowie XVI w. 176
3. Kultura renesansowa w Rzeczypospolitej 183
4. Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVII w. 190
5. Rzeczpospolita w czasach saskich. Kultura barokowo-sarmacka 199
6. Rzeczpospolita za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Konstytucja 3 maja 206
7. Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Oświecenie w Rzeczypospolitej 215

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik do historii dla szkoły branżowej I stopnia został zaprojektowany z uwzględnieniem waszych potrzeb i stylu nauki. Pomoże wam szybko przyswoić niezbędne informacje, skutecznie powtórzyć wiadomości oraz przygotować się do sprawdzianów i kartkówek.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych zagadnień.

I.3. Dzieje i osiągnięcia cywilizacyjne starożytnego Rzymu. Początki chrześcijaństwa.

Rzymianie i ich państwo

Miasto Rzym położone jest podobno Pitheyasu Apenińskiego (Italii). Tradycyjna data jego powstania to rok 753 p.n.e. Rządzone było początkowo przez królów. W ostatnim okresie epoki królewskiej podporządkowane było Etruskom. Lud ten odcisnął niezwykle silne piętno na kulturze rzymskiej. Dominował pod tym względem Grekom. Rzymianie pozostawali początkowo pomiędzy tymi dwiema siłami – południowymi i bardziej rozwiniętymi od nich zarówno pod względem politycznym, jak i kulturalnym.

W okresie VI i V w. p.n.e. Rzymianie uwolnili się od etruskiego panowania, obalając jednocześnie władzę królewską. W jej miejsce kształtować począł ustrój republikański (łac.: res publica – rzecz wspólna). Miał on charakter oligarchiczny – największy zakres władzy spoczywał w rękach członków reprezentujących rzymskich arystokratów (patrycjuszy). Związany z nimi był również senat. Niższe warstwy (plebejusze) były reprezentowane przez zgromadzenie oraz trybunów ludowych, posiadających prawo weta wobec decyzji członków, które uznałby za szkodliwe dla ludu.

Rzym prowadził ekspansję, początkowo na Półwyspie Apenińskim (między IV a połową III w. p.n.e.) – Italię, a następnie cały basen Morza Śródziemnego. Wśród czynników podbojów znalazły się m.in. państwa hellenistyczne, w tym sama Grecja. Rzym stał się mie-

Lokalne gminy chrześcijańskie poczuwały się do wspólnoty – tworzyły Kościół powszechny. W połowie II w. n.e. ukształtował się system hierarchii kościelnej, z najwyższą władzą ordynariuszy biskupów, stojących na czele diecezji. W końcu IV w. n.e. coraz powszechniejsze uznanie zyskiwała idea pierwszeństwa biskupa Rzymu. Nie była ona jednak akceptowana przez wszystkich. Decydującą pozycję w Kościele, zwłaszcza w sprawach doktryny i prawidłowości odprawianych obrzędów, miało zgromadzenie biskupów, czyli zwoływany od czasu do czasu sobór.

Nie ma już żydа ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście sobą jedynie w Chrystusie Jezusie.

– św. Paweł

Żydzi i judaizm

Izraelici (Hebrajczycy) nazwani później Żydami stanowili początkowo związki koczowniczych plemion. W XIII w. p.n.e. zaczęli się osiedlać w kraju Kanaan (czyli później Palestynie). W XI w. p.n.e. zjednoczyli się i obrali najwyższego przywódcą – króla. Od około 1000 r. p.n.e. królestwo ich umacniało się pod władzą dwóch kolejnych monarchów: Dawida i Salomona. Symbolem jedności Izraelitów stała się Świątynia Salomona mieszczona się w ich stolicy – Jerozolimie. Około 930 r. p.n.e. królestwo rozpadło się na dwa państwa: Izrael na północy i Judeę na południu. W ciągu następnych stuleci oba one utraciły niepodległość. Szczególnie bolesne w pamięci Żydów zapisało się zniszczenie Jerozolimy przez Babilończyków w VI w. p.n.e. Później kraj znajdował się pod panowaniem Persji, następnie monarchów hellenistycznych, wreszcie stał się zależny od Rzymu.

Religia Izraelitów – judaizm – stanowi, o ile wiemy, pierwszą w pełni monoteistyczną religię, jaka pojawiła się w historii ludzkości. Żydzi wierzyli w jedynego Boga, stwórcę świata i źródło najwyższego prawa. Na jego określenie używali słowa JHWH (Jahwe). Uważali się za naród wybrany przez Boga, będący pod jego opieką.

Przystępny język publikacji ułatwi wam zrozumienie treści i pozytywnie nastawi was do prezentowanego materiału.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**. Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Ikony na marginesach ułatwią wam odnalezienie definicji, najważniejszych treści do zapamiętania oraz tekstów źródłowych.

Na szarym tle znajdziecie **ważne treści**, niezbędne dla właściwego zrozumienia tematu.

Imperium Rzymskie ok. 200 r. n.e.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty tzw. edyktu mediolańskiego – 313 r. n.e.

Gdyśmy tedy szczęśliwie, ja, Konstantyn Augustus, i ja, Licyniusz Augustus przybyli do Mediolanu i zastanowili się nad tym, co służy dobru i korzyści państwa, postanowiliśmy [...] wydać zarządzenia ryczące się cześć i bojaźni bożej, to znaczy przyznać chrześcijanom oraz wszystkim innym wolny wybór wyznawania religii, jaką by chcieli, by bóstwo i niebiańskie łaski, jakie by tylko były, łaskawe być mogły Nam i wszystkim Naszym poddanym.

[...] Tak zaś postanowiliśmy, by się nie odwołało, że jakiekolwiek cześć czy służba Bożą przez nas została zaordynowana.

Eusebiusz z Cezarei, Historia Kościoła, Poznań 1924, s. 445–447 (pisownia uwspółcześniona)

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, w jaki sposób władcy Cesarstwa Rzymskiego uzasadnili ogłoszenie wolności religijnej.

Teksty źródłowe i mapy ilustrują treści merytoryczne. Dzięki towarzyszącym im poleceniom przećwiczycie umiejętności analizy zawartych w nich wiadomości.

Dekrytyzm – obowiązujący wszystkich wyznawców zespół wierzeń i przekonań, będących podstawą danej religii, uznanych za właściwe, prawdziwe, prawowierne.

Przedłużowanie wzrosły się w połowie III w. n.e. Sam fakt bycia chrześcijaninem wystarczał wówczas, aby być poddanym karze śmierci, łagodniejszą formą represji było odebranie majątku i skazanie na ciężkie roboty.

Chrześcijaństwo zyskiwało jednak coraz więcej zwolenników i to nie już tylko wśród warstw niższych. Przedłużowania zakończyły się ostatecznie za czasów **Konstantyna Wielkiego**. W 313 r. n.e. wydał on (wspólnie z cesarzem współrządzącym) tzw. **edykt mediolański**, wprowadzający wolność religijną. Oznaczało to **przyzwolenia na wyznawanie chrześcijaństwa**. Co więcej, Konstantyn wykazywał zdecydowaną sympatię wobec tej religii i zaczął wspierać jej rozwój.

Jezus Chrystus jako Dobry Pasterz – fresk w katakumbach Priscylli w Rzymie, 2. połowa III w. n.e.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wykaż różnice, jakie dostrzegasz pomiędzy społeczeństwem greckim a rzymskim – zwłaszcza w zakresie ich organizacji politycznej.
2. Przedstaw wkład starożytnych Rzymian w dziedzictwo cywilizacji europejskiej.
3. Omów najważniejsze etapy rozwoju chrześcijaństwa w I–IV w. n.e. Czym różniła się ta religia od innych wierzeń starożytności.

Definicje, prawa i zasady wyróżniono kolorową ramką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

Pytania i polecenia przećwiczycie w toku lekcji lub wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem.

Uwaga: odpowiedzi do zadań wymagających pisemnego rozwiązania zapiszcie w zeszycie.

I

STAROŻYTNOŚĆ

1. Najstarsze ośrodki cywilizacyjne starożytności

Geneza pierwszych cywilizacji

U schyłku IV tysiąclecia p.n.e. rozpoczęły się w dziejach ludzkości **czasy historyczne** i ich pierwsza epoka: **starożytność**. Nastąpiło to wraz z wynalezieniem **pisma** i powstaniem pierwszych **organizmów państwowych** na **Bliskim Wschodzie**. Nowy etap rozwoju cywilizacyjnego ludzkości wiązał się z wykształcaniem się coraz bardziej złożonej organizacji społecznej, rozwojem rolnictwa i wyspecjalizowanego rzemiosła oraz handlu, a także ośrodków miejskich. Warunki konieczne dla zaistnienia takich przemian występowały w dolinach wielkich rzek Bliskiego Wschodu – **mezopotamskich**: Eufratu i Tygrysu oraz **egipskiego** Nilu (wkrótce także na Środkowym Wschodzie – w dolinie Indusu).

Wszędzie tam rozwojowi upraw sprzyjał odpowiedni **klimat**. Kluczową rolę odegrała natomiast potrzeba wykorzystania szansy, jaką dawały potężne rzeki. Stanowiły one źródło wody, a ponadto użyźniały glebę, pozostawiając na polach po okresach wylewów muł i szczątki roślin. Jednak, aby w pełni skorzystać z możliwości, jakie istniały **w dolinach wielkich rzek**, konieczne było zapanowanie nad ich przyborami i odpowiednie wykorzystanie ich dla celów rolnictwa. Służyło temu tworzenie złożonych **systemów irygacyjnych**, czyli **sieci kanałów nawadniających i zbiorników wodnych**. Pozwalały one na poszerzanie obszaru ziemi zdatnej do uprawy, nawadnianie jej, magazynowanie wody oraz odprowadzanie jej nadmiaru w czasie zbyt gwałtownych przyborów. Zbudowanie takiego systemu było przedsięwzięciem na dużą skalę i wymagało współpracy wielu osób. Właśnie dlatego odegrało wielką rolę w tworzeniu **bardziej zorganizowanej struktury społecznej**.

Rozwój rolnictwa (zarówno uprawy roli, jak i hodowli zwierząt) pozwalał na poprawę warunków bytowych ludności. Wzrastała też liczba osób, które nie musiały zajmować się bezpośrednio produkcją żywności, lecz spełniały inne **funkcje społeczne**: kapłanów, urzędników, kupców, wojowników oraz władców. W społecznościach ludzkich narastało w efekcie **rozwarstwienie**. Ludzie coraz bardziej różnili się zamożnością, zawodem i pozycją społeczną. Gdy organizacja społeczeństwa stawała się bardziej złożona, pojawiła się też konieczność rozwoju struktur władzy i w konsekwencji **państw**.

Mezopotamia

Mezopotamia to inaczej „Międzyrzecze" – kraina, przez którą przepływają spływające do Zatoki Perskiej rzeki: **Eufrat i Tygrys**. Obszar ten znajduje się dzisiaj głównie na terenie Iraku i Syrii. Jako pierwsza rozwinęła się tam **od przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e.** cywilizacja **Sumerów**, istniejąca przez **ponad tysiąc lat**. Lud ten nie tworzył jednego wspólnego państwa, lecz wiele odrębnych organizmów: tzw. **miast-państw**. Centrum każdego z nich był ośrodek miejski spełniający funkcję religijną i administracyjną. Jego władza rozciągała się na okoliczne tereny rolnicze skupione wokół systemu irygacyjnego, w którego zasięgu znajdowało się kilka lub kilkanaście mniejszych osad.

Obszar, na którym rozwijały się cywilizacje starożytnej Mezopotamii

Wkład Sumerów w **rozwój cywilizacyjny** wiążę się między innymi z zastosowaniem przez nich **koła jako mechanizmu poruszania się wozu**, a także **koła garncarskiego** oraz z rozwojem wiedzy w zakresie matematyki, geometrii, nauk przyrodniczych i medycyny. Szczególne znaczenie miał natomiast **wynalazek pisma**. Uważa się, że to właśnie Sumerowie pierwsi wytworzyli system zapisu informacji. Ich pismo składało się początkowo ze **znaków obrazkowych**, które odwzorowywały dosłownie przedmioty, a także w umowny sposób oznaczały bardziej złożone pojęcia. Z czasem symbole te upraszczano, nadając im geometryczne kształty. Wprowadzone zostały ponadto znaki, które stanowiły **zapis dźwięków**, tj. cząstek słów, sylab. Były to **znaki fonetyczne**. Pismo Sumerów badacze nazwali **pismem klinowym**. Dokonywane za jego pomocą zapiski dotyczyły nie tylko spraw urzędowych czy finansowych. Znamy także **teksty literackie**. Najsławniejszym z nich jest ***Epos o Gilgameszu*** – uznawany za pierwsze arcydzieło w dorobku ludzkiej twórczości literackiej.

Tabliczka pokryta pismem obrazkowym z około 3300 r. p.n.e. oraz rozwinięte pismo klinowe na glinianej tabliczce wraz z rylcem służącym do pisania

W piśmie klinowym występowały zarówno znaki obrazkowe, jak i fonetyczne. W sumie było ich kilkaset. Podstawowym materiałem, na którym pisano, była glina. Używany do stawiania znaków rylec pozostawiał w niej ślad w postaci klina. Pisma klinowego używano długo po Sumerach. Przejmowali je kolejni zdobywcy Mezopotamii i dopiero krótko przed początkiem naszej ery zaczęło wychodzić z użycia.

Na początku II tysiąclecia p.n.e. obszar, na którym rozwijała się dotąd cywilizacja Sumerów, został zdominowany przez plemiona semickie. Ich tworem było królestwo Babilonii, które szczyt potęgi osiągnęło w **XVIII w. p.n.e.** za Hammurabiego. Monarcha ten zasłynął zwłaszcza z powodu kodeksu praw, który nakazał spisać i którego treść w całości przetrwała do naszych czasów. ***Kodeks Hammurabiego*** wykuto na kamiennej płycie i wystawiono na widok publiczny. Osoby sprawujące sądy w państwie musiały się nim kierować. Nie mogły wymierzać kar dowolnie, według swego uznania.

Ludy semickie (Semici) – grupa ludów zamieszkujących Bliski Wschód od początku czasów historycznych, posługujących się należącymi do jednej rodziny (semickiej) językami. Zaliczali się do nich między innymi: Akadowie, Aramejczycy, Izraelici, Fenicjanie, Arabowie.

Szczyt steli (pionowej kamiennej płyty z wykutym tekstem), na której spisany został *Kodeks Hammurabiego*

Płaskorzeźba wieńcząca stelę przedstawia wręczenie Hammurabiemu symboli władzy królewskiej przez Szamasza. Szamasz to bóg słońca oraz sprawiedliwości. Przewidziane w kodeksie kary były surowe i okrutne, odpowiadające popełnionym czynom w myśl zasady: „oko za oko, ząb za ząb". O wymierzanej karze decydowało nie tylko samo przestępstwo, lecz także pozycja społeczna sprawcy.

Egipt

Osadnictwo w Egipcie mogło się rozwijać na obszarze wąskiego pasa żyznej ziemi **wzdłuż Nilu** oraz w znacznie szerszej **delcie** tej rzeki. Kraj ten szybciej niż Mezopotamia zmierzał do zjednoczenia i przekształcenia się w jednolity organizm państwowy. Nastąpiło to już na **przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e.** Największy zasięg terytorialny osiągnął zaś Egipt w okresie tzw. **Nowego Państwa** w 2. połowie II tysiąclecia p.n.e. **W XV w. p.n.e.** pod jego władzą znalazło się wschodnie wybrzeże Morza Śródziemnego z Palestyną i nadmorską częścią Syrii, a na południu sięgnął po V próg rzeczny (kataraktę).

Scentralizowanym państwem egipskim rządził **faraon**, którego władza miała charakter **despotyczny** – teoretycznie była **niczym nieograniczona**. Sprawował zarazem rządy **teokratyczne** – to znaczy, iż w przekonaniu Egipcjan wypełniał on bezpośrednio wolę bogów i pośredniczył pomiędzy nimi a ludźmi. W pewnych okresach faraona uznawano zresztą za żywego boga. Społeczeństwo egipskie miało **hierarchiczną** strukturę. Niezwykle silną pozycję zyskała zwłaszcza **warstwa kapłańska**.

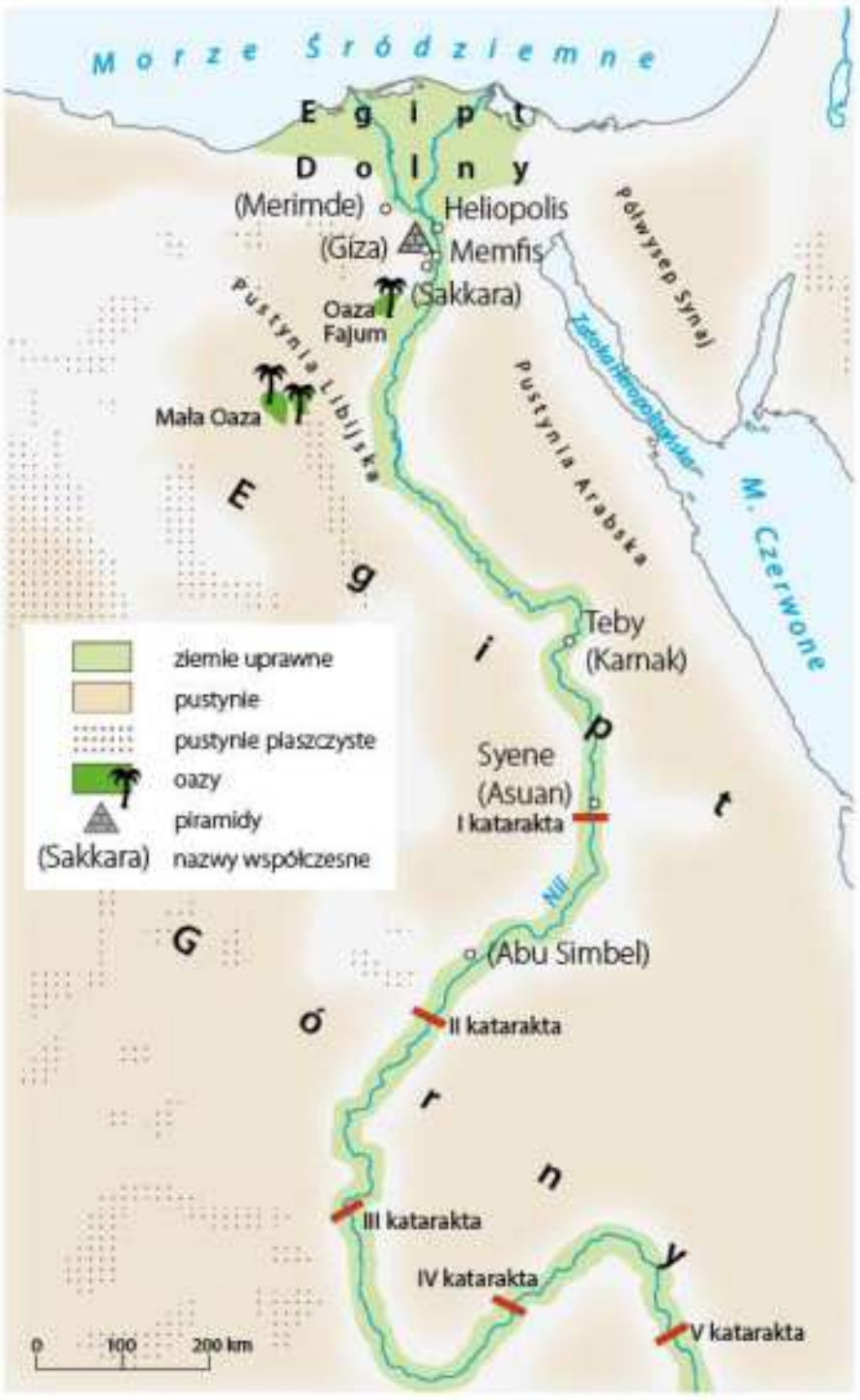

Obszar, na którym rozwijała się cywilizacja starożytnego Egiptu

ĆWICZENIE

Scharakteryzuj położenie geograficzne Egiptu.

FARAON		
Wyżsi urzędnicy	**Kapłani**	**Dowódcy wojskowi**
• zarządzali państwem • byli doradcami faraona	• sprawowali obrzędy religijne • mieli wielkie wpływy polityczne • gromadzili największe bogactwa i prowadzili działalność ekonomiczną	• byli przedstawicielami wyższych warstw społecznych • dowodzili wojskiem w imieniu faraona
Niżsi urzędnicy		
• zarządzali w terenie • zbierali daniny • nadzorowali budowę systemu irygacyjnego i budowę świątyń		
Żołnierze	**Rzemieślnicy**	**Kupcy**
• bronili kraju przed wrogami • zapewniali porządek • uzyskiwali szansę awansu społecznego	• byli uzależnieni od państwa • produkowali na potrzeby dworu i świątyń	• część z nich przybyła z innych krajów • zaopatrywali dwór i warstwy wyższe w towary luksusowe
Chłopi		
• pracowali na polach, oddając większą część plonów państwu • budowali i utrzymywali system irygacyjny • wykonywali prace na rzecz państwa, faraona, świątyń: budowali świątynie i grobowce faraonów		
Niewolnicy		
• w większości wywodzili się z jeńców • nie odgrywali większej roli w gospodarce		

Schemat hierarchii społecznej w Egipcie

Religia Egipcjan miała charakter **politeistyczny**, to znaczy, że wierzyli oni w wielu bogów. Bóstwa te spełniały rożne funkcje w świecie nadprzyrodzonym oraz odpowiadały za poszczególne dziedziny życia ludzkiego. Myślenie religijne Egipcjan bardzo silnie było przeniknięte **ideą życia pośmiertnego**. Aby je sobie zapewnić, podejmowali oni wiele zabiegów, takich jak wznoszenie grobowców, czasami monumentalnych rozmiarów (np. piramidy będące grobowcami faraonów) czy też rytualne praktyki i modlitwy opisane w ***Księgach umarłych***. Szczególną metodą była **mumifikacja** ciała zmarłego. Miała ona zapewnić zachowanie zwłok w dobrym stanie, co uważano za konieczny **warunek trwania duszy**. Procesowi balsamowania ciała mogli się poddać jednak tylko najzamożniejsi.

Fragment *Księgi umarłych* przedstawiający ceremonię „otwarcia ust" kończącą przygotowania do pochówku, około 1300 r. p.n.e.

Los duszy zmarłego rozstrzygał się na sądzie w świecie podziemnym. Bogowie oceniali wówczas czyny popełnione przez niego wobec bogów i ludzi. Jednak nie tylko one decydowały o tym, czy zmarły dostąpi szczęśliwości w zaświatach. Musiał on także znać odpowiednie formuły magiczne, posiadać amulety oraz liczyć na wsparcie kapłanów wznoszących modlitwy za jego duszę.

Podstawowym budulcem służącym Egipcjanom do wznoszenia ważniejszych **budowli** był **kamień**. Ich świątynie oraz pałace wraz z towarzyszącymi im posągami, a także ogromne grobowce w formie **piramid** przybierały majestatyczną postać. W **sztukach plastycznych** posługiwali się utrwalonym **kanonem** przedstawień, ale jednocześnie potrafili tworzyć wyobrażenia bardzo **realistyczne** i silnie związane z codziennością życia kraju nad Nilem. Najstarszą formą pisma egipskiego były **hieroglify**, mające charakter znaków obrazkowych. Używano ich do zapisywania w kamieniu świętych tekstów oraz relacji o zwycięstwach faraona. **Uproszczona** forma hieroglifów – tzw. pismo **hieratyczne** – służyła natomiast urzędnikom do codziennego użytku. Do wielkich osiągnięć Egipcjan należała ponadto sztuka inżynieryjna oraz rozwój wiedzy medycznej, matematycznej i astronomicznej. Egipcjanie stworzyli **kalendarz słoneczny**, oparty na zmienności pór roku (i wylewów Nilu), w którym rok dzielił się na 365 dni.

Piramida Chefrena i Wielki Sfinks w Gizie, XXVI w. p.n.e.

Piramidy wznoszono dla faraonów jako ich grobowce we wczesnym okresie istnienia państwa egipskiego. Aby wznosić tak wielkie budowle, konieczne były praca setek tysięcy ludzi, doskonały system zarządzania i zaawansowana wiedza inżynieryjna. Obok piramidy znajduje się rzeźba Sfinksa – lwa mającego twarz prawdopodobnie faraona Chefrena.

Indie

Jedna z najstarszych ludzkich cywilizacji narodziła się w **dolinie Indusu**, która stanowi zachodnią granicę Półwyspu Indyjskiego. Dzisiaj teren ten znajduje się w większości na obszarze Pakistanu. Początki **cywilizacji doliny Indusu** sięgają **2. połowy IV tysiąclecia p.n.e.** Charakteryzowała ją **gęsta sieć osad** i **miast**. Największe z nich były **regularnie rozplanowane**, otoczone murami, wyposażone w **systemy wodno-kanalizacyjne** i budynki użyteczności publicznej. Najbardziej znane z tych miast to **Harappa** i **Mohendżo-Daro**.

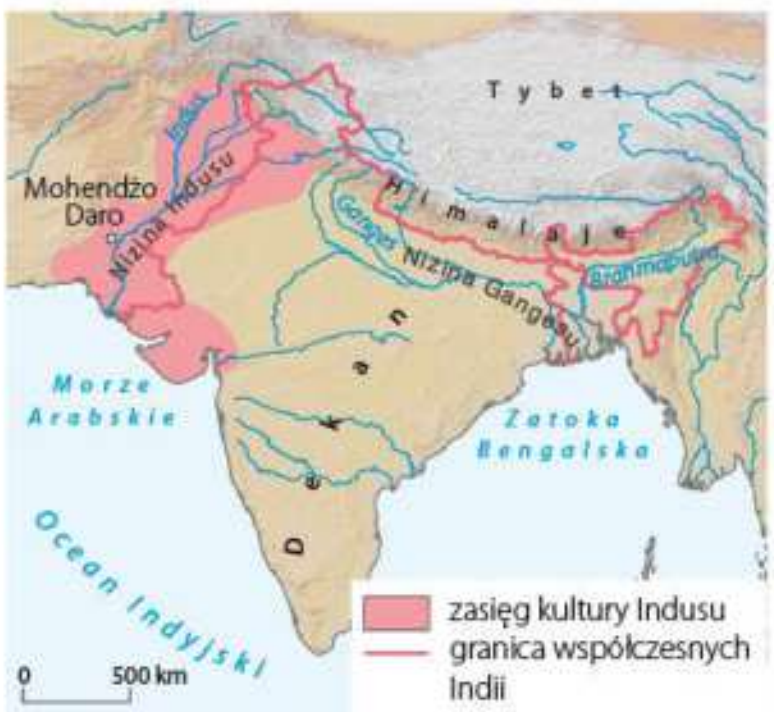

Położenie geograficzne Indii i cywilizacji doliny Indusu

Począwszy **od XV w. p.n.e.**, nie tylko obszar cywilizacji Indusu, lecz także niemal cały Półwysep Indyjski zaczęły stopniowo opanowywać wojownicze plemiona **Ariów**, wywodzące się **z centralnej Azji**. **Podporządkowali sobie oni miejscową ludność**, narzucając jej swe obyczaje, religię, język i formy gospodarowania. Indie nie stanowiły pod ich panowaniem jednego państwa; na ich obszarze istniały liczne księstwa i królestwa.

Pod panowaniem Ariów ukształtował się w społeczeństwie indyjskim **system kastowy**. Ludność **podzielono na cztery grupy**. Największym szacunkiem otaczano **kapłanów,** zwanych **braminami**. Drugą grupę stanowili **wojownicy**, trzecią – **kupcy, rzemieślnicy** i wolni **chłopi**. Zdecydowanie wyodrębniała się czwarta grupa – **śudrowie**, co można tłumaczyć jako „słudzy" – wykonujący zawody służebne wobec grup wyższych. W ramach każdej z grup dochodziło do dalszych podziałów. Przynależność do danej kasty wiązała się z wykonywaniem konkretnego zawodu, określoną funkcją w życiu społecznym i religijnym, odrębnymi zwyczajami.

Najstarszymi znanymi nam **tekstami religijnymi** Indii są ***Wedy*** (co znaczy „wiedza"). Wierzenia w nich zawarte stały się podstawą dla rozwoju **braminizmu**. W wyniku jego przemian wyłonił się **hinduizm**, który stał się z czasem główną religią Indii.

Kamienna rzeźba z wyobrażeniem boga Agni, X w. n.e.

Braminizm był religią politeistyczną, w której naczelne miejsce zajmowały ofiary i obrzędy odprawiane przez kapłanów. Pośród koncepcji religijnych występujących w braminizmie centralne miejsce zaczęła stopniowo zdobywać idea reinkarnacji. Pojęcie to oznacza wędrówkę duszy poprzez kolejne wcielenia, jej odradzanie się po śmierci – niekoniecznie w ciele człowieka, także zwierzęcia, rośliny lub demona.

Na przełomie VI i V w. p.n.e. narodził się **buddyzm**. **Budda** uznał za bezużyteczne koncentrowanie się na oddawaniu czci bogom i składaniu im ofiar. Chciał wskazać ludziom **właściwą drogę,** pozwalającą im **uniknąć cierpienia,** związanego z doczesną, materialną egzystencją. Zalecał ascetyczny tryb życia, poznanie siebie oraz uważność, czyli niezakłóconą świadomość w myśli i w czynach, a także powstrzymanie się od zadawania cierpienia wszelkim żyjącym istotom, życzliwość i współczucie.

Chiny

Na Dalekim Wschodzie w dolinach rzek **Huang-ho** (Żółta Rzeka) i **Jangcy** narodziła się cywilizacja chińska. Już w **II tysiącleciu p.n.e.** istniała tam jednolita organizacja państwowa oraz silna władza centralna. **W XVIII w. p.n.e.** rozpoczęli panowanie przedstawiciele pierwszej historycznej (czyli potwierdzonej przez źródła) dynastii. Król (**„syn Niebios"**) stał na czele administracji i wojska. Pełnił zarazem funkcję najwyższego kapłana. Około 1000 r. p.n.e. doszło do upadku centralnej władzy, a coraz większe znaczenie uzyskiwali lokalni możni i urzędnicy. Kraj **rozpadł się na wiele mniejszych państw**. W **221 r. p.n.e.** władca państwa **Qin** (czytaj: czin; stąd nazwa „Chiny") dokonał **zjednoczenia** kraju poprzez podbój pozostałych obszarów. Przyjął tytuł huangdi (**cesarza**) i został zapamiętany pod imieniem **Shi Huangdi** (czytaj: szi huandi) albo jako Pierwszy Cesarz.

Obszar pod panowaniem dynastii królewskiej Shang (czytaj: szang) (XVIII–XI w. p.n.e.) oraz obszar pod panowaniem Pierwszego Cesarza – Shi Huangdi z dynastii Qin (ok. 210 r. p.n.e.) na tle granic współczesnych Chin

Wojownicy terakotowej armii z grobowca Shi Huangdi w Xian (czytaj: zjan) w Chinach

W 1974 r. na przedpolu kopca kryjącego grobowiec Shi Huangdi w miejscowości Xian odkryto postaci wykonane z terakoty (wypalanej gliny) przedstawiające żołnierzy (prawie 8000 figur) oraz urzędników, służbę i artystów – wszystkie naturalnej wielkości. Miały one towarzyszyć cesarzowi po śmierci.

Najważniejsze **systemy etyczno-religijne** Chin narodziły się **na przełomie VI i V w. p.n.e.** Były to **konfucjanizm** oraz **taoizm**. Miały one więcej wspólnego z filozofią niż z wiarą religijną. Wskazywały **sposoby właściwego życia**, czyli kształtowania relacji społecznych (zwłaszcza konfucjanizm) i odnajdywania własnego miejsca w świecie (taoizm). Dla **Konfucjusza** najważniejsze były **porządek społeczny**, wypełnianie **obowiązków** i podporządkowywanie się zasadom wynikającym z **tradycji**. Inaczej postrzegał właściwą drogę życiową taoizm. Jego najważniejszym tekstem jest ***Daodejing*** (czytaj: tao te czin; *Księga Drogi i Cnoty*), przypisywany **Laozi** (czytaj: lao-dzy), który jest postacią półlegendarną. Taoizm cenił przede wszystkim **indywidualną naturę człowieka** oraz jej spontaniczne przejawianie się. Uczył, jak osiągnąć **harmonię ze światem**, odrzucając **lęk** i nadmierne **pragnienia**. W początkach naszej ery do Chin przeniknął i stopniowo rozpowszechnił się także **buddyzm**.

Mieszkańcy Chin bardzo wcześnie zaczęli posługiwać się **pismem** opartym na znakach obrazkowych. Chińczycy dokonali wielu ważnych **wynalazków** (produkcja **jedwabiu**, **papieru**, **porcelany**, **prochu**) na stulecia przed tym, zanim pojawiły się one w innych kręgach kulturowych. Chińskie towary (ceramika, ozdoby, tkaniny) budziły zainteresowanie w innych regionach świata. Od II w. p.n.e. dostarczano je do Indii, na Bliski Wschód i do Europy poprzez **jedwabny szlak**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj warunki, które umożliwiły rozwój cywilizacyjny w dolinach wielkich rzek. Z jakimi przemianami wiązały się narodziny omówionych cywilizacji?
2. Wymień osiągnięcia cywilizacyjne obszaru Mezopotamii.
3. Wskaż cechy charakterystyczne cywilizacji starożytnego Egiptu.
4. Porównaj rozwój cywilizacji Bliskiego Wschodu z cywilizacjami Indii i Chin.

2. Dziedzictwo antycznej cywilizacji greckiej

Hellenowie (Grecy) i ich dzieje

Cywilizacja starożytnej Grecji rozwijała się w **południowej części Półwyspu Bałkańskiego**, na **wyspach** leżących w obrębie **Morza Jońskiego** i **Egejskiego** oraz na zachodnim wybrzeżu **Azji Mniejszej**. W ciągu **całego II tysiąclecia p.n.e. z północy** napływały **kolejne grupy plemion greckich**, które podporządkowywały sobie wcześniejszych mieszkańców. Przybysze, mimo licznych podziałów, mieli poczucie wspólnoty pochodzenia. Mówili o sobie **Hellenowie**, a ziemie, które zamieszkali, nazywali **Helladą**. **Nie stworzyli jednego państwa**. Żyli w obrębie wielu małych organizmów politycznych. Łączyły ich wierzenia religijne oraz wiele elementów kultury i obyczajów.

Obszar, na którym rozwinęła się cywilizacja grecka

Pierwszy okres rozwoju cywilizacyjnego plemion greckich przypadł na **XVI–XII w. p.n.e.**, kiedy rozkwitła **kultura mykeńska**. Hellenowie uzyskali wówczas dominującą pozycję gospodarczą i polityczną w basenie Morza Egejskiego. Po

upadku kultury mykeńskiej rozpoczęły się trwające około 400 lat tzw. **Wieki Ciemne**, podupadło życie miejskie, gospodarka i kultura. Hellenowie **zatracili** wówczas **umiejętność posługiwania się pismem**. Dopiero u progu kolejnej epoki zaczęli używać nowego jego rodzaju – **alfabetu** wzorowanego na używanym przez lud **Fenicjan** żyjący na Bliskim Wschodzie.

Cytadela w Mykenach – Lwia Brama, XIII w. p.n.e.

Grecy w epoce mykeńskiej budowali potężne twierdze. Stanowiły one ośrodki władzy na obszarze stworzonych przez nich państw i pozwalały utrzymać w posłuszeństwie podbitą ludność. Najważniejszym ośrodkiem politycznym były leżące na Peloponezie Mykeny. Hellenowie posiadali wówczas umiejętność posługiwania się pismem, tworzyli wysokiej klasy produkty artystyczne, rozwinęli budownictwo i rzemiosło.

W **VIII w. p.n.e.** rozpoczęła się **epoka archaiczna**. Kształtowały się wówczas specyficzne systemy ustrojowe greckich miast-państw (***polis***; liczba mnoga: *poleis*), odznaczających się niewielkimi rozmiarami. Na terenie Hellady było ich kilkaset. Gorliwie strzegły swojej niezależności, wchodziły w konflikty i toczyły ze sobą liczne wojny. Rywalizowały ze sobą między innymi dwie największe *poleis*: Sparta i Ateny. Ważnym procesem była w tej epoce **Wielka Kolonizacja**, w trakcie której greckie *poleis* zakładały nowe osady **poza obszarem Hellady** – w całym basenie **Morza Śródziemnego** i **Morza Czarnego**.

Wraz z **początkiem V w. p.n.e.** nastała **epoka klasyczna**. Był to z jednej strony okres szczególnie dynamicznego rozwoju greckiej kultury, a z drugiej czas wojen nie tylko pomiędzy *poleis*, lecz także z wrogiem zewnętrznym. Niezwykle groźnym przeciwnikiem stało się nowe imperium, które powstało w 2. połowie VI w. p.n.e. na Wschodzie – **Persja**. Jego granice rozciągały się od pogranicza Indii po Egipt.

Persowie opanowali także **Azję Mniejszą**, a wraz z nią leżące tam **greckie *poleis***. Wznieciły one rewoltę przeciwko perskiej władzy (**powstanie jońskie 499–494 r. p.n.e.**). Zakończyła się ona jednak klęską. **W 490 r. p.n.e.** Persowie zaatakowali europejską część Hellady. Zagrożone bezpośrednio Ateny obroniły wówczas swą wolność w **bitwie pod Maratonem**, a wojska perskie się wycofały. W 10 lat później rozpoczął się konflikt nazwany **II wojną perską** (**480–479 p.n.e.**). *Poleis* centralnej i południowej Grecji zawiązały wówczas Związek Hellenów – sojusz militarny pod przywództwem Sparty. Bohaterska obrona **Termopil** nie zatrzymała nadciągającej od północy armii perskiej. Wkrótce jednak losy wojny obróciły się na korzyść Greków, którzy odnieśli zwycięstwa pod **Salaminą**, **Platejami** oraz u wybrzeży Azji Mniejszej. Ateny, dysponujące największą flotą, dla prowadzenia dalszej wojny utworzyły pod swoim przewodnictwem **Związek Morski**. Obejmował on liczne *poleis* położone na wyspach i wybrzeżach Morza Egejskiego, które stały się **zależne od Aten**. Wojny grecko-perskie zakończyły się dopiero po dalszych 30 latach zmagań, które przyniosły powodzenie Związkowi Morskiemu i doprowadziły do wyparcia wpływów perskich z basenu Morza Egejskiego.

Hełm Miltiadesa – ateńskiego dowódcy spod Maratonu
Znaczek pocztowy z 2010 r. został wydany z okazji 2500 rocznicy bitwy.

W latach **431–404 p.n.e.** trwał natomiast konflikt, który okazał się jeszcze bardziej niszczycielski niż najazd Persów. Była to **wojna peloponeska** pomiędzy **Spartą a Atenami**. Poniosły one klęskę, czego efektem stało się rozwiązanie Związku Morskiego i około 30-letni okres dominacji Sparty w Helladzie. W następnych dziesięcioleciach wciąż odnawiały się walki pomiędzy *poleis*. Przez pewien czas przodownictwo uzyskały **Teby**. W sprawy greckie wciąż **mieszała się** w sposób pośredni także **Persja**, pogłębiając chaos panujący w Grecji.

Sytuacja taka trwała aż do podboju i zarazem zjednoczenia Hellady pod rządami **władców Macedonii**. Przyniosło ono koniec epoki klasycznej w dziejach Grecji. Macedonia nie była *polis*, lecz sporych rozmiarów **królestwem** leżącym na północnych obrzeżach greckiej cywilizacji. Od czasów **Filipa II**, który wstąpił na tron w 360 r. p.n.e., jej znaczenie polityczne szybko rosło. Dzięki zwycięstwu w **bitwie pod Cheroneą** (**338 r. p.n.e.**) nad wojskami związanych sojuszem **Teb** i **Aten** macedońskiemu królowi udało się **podporządkować sobie Grecję**.

Natomiast jego syn **Aleksander Wielki** w ciągu swoich rządów stworzył potężne **imperium**, podbijając posiadłości perskie **na Bliskim Wschodzie** (w tym m.in. Azję Mniejszą i Egipt) i docierając ze swoimi wojskami aż do Indii. Po śmierci

Aleksandra imperium jednak się rozpadło, a na jego obszarze powstało wiele silnych państw o ustroju monarchicznym. Podboje macedońskie zapoczątkowały trwającą trzy stulecia **epokę hellenistyczną**, kiedy to kulturę grecką przyjmowały elity społeczne państw powstałych w miejsce imperium Aleksandra.

Imperium Aleksandra Wielkiego

Greckie *poleis*. Pomiędzy oligarchią a demokracją

Polis była **wspólnotą obywateli,** biorących na siebie **odpowiedzialność** za swą ojczyznę i posiadających **uprawnienia** pozwalające im **decydować** o jej losach. Osoby uznawane za obywateli miały **prawa polityczne**, czyli mogły być **wybierane na urzędy** oraz brać udział w **głosowaniach,** rozstrzygających sprawy państwowe. Do ich obowiązków należała obrona ojczyzny w trakcie wojny. **Pełnia praw obywatelskich** przysługiwała ludziom wolnym, urodzonym w danej *polis*, wyłącznie mężczyznom. Najczęściej prawa przysługiwały tylko osobom zamożnym. **Obywatelami *poleis* nie byli** niewolnicy oraz przybysze z innych miast-państw. Ludzie biedni z reguły nie posiadali praw obywatelskich lub cieszyli się nimi w ograniczonym zakresie.

Poleis różniły się pod względem systemów sprawowania rządów – w szerszym lub węższym stopniu dopuszczały do nich ogół obywateli. Podczas gdy w jednych dominowały tendencje **oligarchiczne**, w innych przeważały **demokratyczne**. **Ustrój oligarchiczny** opierał się na rządach nielicznych osób – tych, które należały do najmożniejszych rodów, były „szlachetnie urodzone". Określano je jako arystokrację (gr. *aristoi* – najlepsi). **Demokrację** rozumiano jako sprawowanie władzy przez wszystkich posiadających prawa obywatelskie – przez

„zwykłych ludzi", a nie tylko członków uprzywilejowanych rodów. Wprawdzie także w demokratycznych *poleis* obywatele stanowili zdecydowaną mniejszość mieszkańców, jednak i tak grono osób dopuszczonych do władzy w systemie demokratycznym liczyło o wiele więcej osób niż w oligarchii i obejmowało niższe warstwy społeczne.

Typowym procesem w dziejach greckich *poleis* było zastępowanie istniejącej dawniej władzy monarszej przez oligarchiczną. Wzrastała stopniowo rola obywateli, a rządy przechodziły w ręce **organów wieloosobowych** (czyli **kolegialnych**). Podobnie działo się **w Atenach**. Po przejściu etapu oligarchii i tyranii przyjęły one natomiast stopniowo demokratyczny system rządów – określa się je często jako **miejsce narodzin demokracji**. Kluczowe pod tym względem okazały się **reformy**, jakie przeprowadził **u schyłku VI w. p.n.e.** Klejstenes, a dokończył je inny wybitny polityk ateński – Perykles (V w. p.n.e.).

Najważniejszą instytucją ateńskiej demokracji stało się **Zgromadzenie Ludowe** – miejsce wymiany poglądów, zgłaszania wniosków i głosowania. Ono podejmowało ostatecznie najważniejsze decyzje państwowe. W obradach Zgromadzenia mogli brać udział **wszyscy dorośli obywatele *polis***. Dużą rolę w systemie ustrojowym odgrywała **Rada Pięciuset**. Kontrolowała ona urzędników oraz przygotowywała program obrad Zgromadzenia. Z czasem wszystkie najważniejsze urzędy obsadzano **drogą losowania**, nie zaś jak dotąd poprzez głosowanie. Jedynie **strategów**, czyli dowódców wojskowych, wyłaniano nadal poprzez wybory, gdyż konieczne było, aby posiadali oni odpowiednie umiejętności prowadzenia działań wojennych.

Kolejnym ważnym elementem ateńskiego systemu politycznego stała się procedura mająca zabezpieczyć Ateny przed przejęciem władzy przez jedną osobę. Był to **sąd skorupkowy**, czyli **ostracyzm**. Raz w roku obywatele mogli zdecydować o **wygnaniu z kraju** osoby, którą uznali za **zagrożenie dla *polis***. Czynili to, zapisując jej imię na kawałkach rozbitych naczyń (gr. *ostrakon* – skorupka). Wskazana osoba musiała opuścić Ateny na 10 lat, zachowywała jednak prawa obywatelskie oraz majątek.

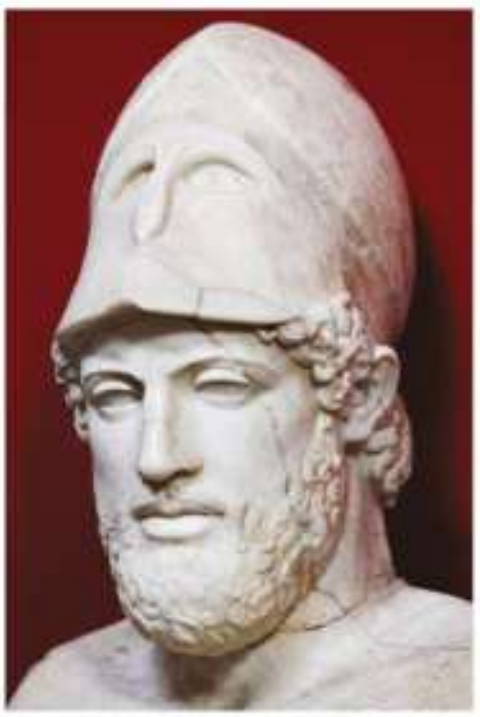

Perykles (495/490–429 p.n.e.) – kopia marmurowego popiersia z 2. połowy V w. p.n.e.

Okres największej świetności Aten wiąże się z Peryklesem, który umiał wykorzystać struktury systemu demokratycznego do sterowania wolą mieszkańców *polis*. Przez blisko 30 lat miał decydujący wpływ na politykę Aten. Jednocześnie wprowadzał reformy, które zwiększały uprawnienia osób z niższych warstw społecznych i ostatecznie ugruntowały system demokracji ateńskiej.

Kultura grecka

Religia Hellenów miała charakter politeistyczny. Ich wierzenia opierały się na licznych **mitach**, czyli opowieściach **o życiu bogów** i półboskich bohaterów (**herosów**) oraz o ich relacjach z ludźmi. Najważniejsze dla greckiej religijności było **wypełnianie** przepisanych **obrzędów** – zwłaszcza tych, które były wspólne dla wszystkich obywateli danej *polis* i które miały zapewnić jej przychylność bogów. Ośrodki kultu ściśle wiązały się z *polis*, a kapłani byli jej urzędnikami. Wyjątek stanowiły **sanktuaria panhelleńskie**, do których przybywali Grecy z różnych rejonów Hellady. Najważniejsze z nich to świątynie **Zeusa w Olimpii** i **Apolla w Delfach**. Bardzo ważną rolę odgrywały w Grecji wróżby i **wyrocznie** (zwłaszcza delficka).

Do najbardziej charakterystycznych cech kultury greckiej należały najwyższe uznanie dla **doskonałości nagiego ludzkiego ciała**, a także duch rywalizacji. Stały one u źródeł popularności zawodów sportowych odbywających się ku czci bogów. Najstarszymi i najsławniejszymi pośród nich były **igrzyska w Olimpii** (od 776 r. p.n.e.).

Grecka **literatura** w największej mierze wyrosła z przekazywanych początkowo ustnie opowieści mitologicznych. Tematyka ta stała się treścią poematów epickich **Homera** (***Iliada*** i ***Odyseja***) oraz **Hezjoda** (***Narodziny bogów***). **Poezja** grecka, którą prezentowano w formie śpiewnej recytacji z towarzyszeniem instrumentu muzycznego, sięgała po szerszy zasób tematów. Czerpała je z życia codziennego *polis*, z czasem coraz chętniej opiewała miłość i radości życia. U schyłku epoki archaicznej pojawiła się **w Atenach** niezwykle ważna w dziejach kultury europejskiej nowość – **dramat**. Sztuki teatralne (tragedie oraz komedie) wystawiano dwa razy do roku, w czasie świąt związanych z bogiem Dionizosem.

Na **przełomie VI i V w. p.n.e.** w *poleis* leżących na wybrzeżu Azji Mniejszej narodziła się **filozofia** (z gr. 'umiłowanie mądrości'). Zawdzięczamy jej nowy sposób pojmowania świata – **dążenie do odkrywania prawdy** o naturze świata i ludzkiego losu nie poprzez mity, ale **za pośrednictwem rozumu**. Największy wkład w grecką myśl filozoficzną wnieśli myśliciele działający od V w. p.n.e. w Atenach: **Sokrates**, **Platon** i **Arystoteles**. Wiele uwagi poświęcili oni nie tylko teoretycznym rozważaniom, lecz także kwestiom etycznym. Wedle **Sokratesa** wszelkie zło płynie z nieświadomości tego, **czym jest dobro**. Kto posiądzie **wiedzę** o tym, co słuszne i sprawiedliwe, będzie czynił dobro. Arystoteles głosił teorię **„złotego środka"**. Ani nadmierne uleganie pragnieniom, ani próba ich wyzbycia się nie były jego zdaniem właściwe. Najistotniejsze jest zachowanie **umiaru**, a odrzucenie skrajności.

Platon (427–347 p.n.e.) w Akademii (założonej przez niego szkole filozoficznej) – w wyobrażeniu XIX-wiecznego szwedzkiego malarza Carla Wahlboma (czytaj: karla łolboma)

Platon uznawał, że jedyną prawdziwą realnością jest świat idei – duchowa rzeczywistość, do której nie mamy dostępu wprost. To, co postrzegamy na co dzień zmysłami, jest jedynie niedoskonałym odbiciem idei. Idee są natomiast doskonałe, wieczne i niezmienne. Ich realizacje w otaczającym nas świecie materialnym są ułomne, zmienne i zwodnicze.

Najokazalsze dzieła architektury greckiej to **obiekty sakralne** wznoszone **z kamienia**. Grecy wykształcili typ budowli skonstruowanej **na planie prostokąta**, **otoczonej szeregami kolumn**. To właśnie one nadawały całości rytm i wrażenie harmonii. Charakterystyczne były też wsparte na kolumnach trójkątne zwieńczenia fasady (**tympanony**).

Rekonstrukcja Akropolu w Atenach

Zabudowa wzgórza Akropolu nastąpiła na wielką skalę po zniszczeniach wojen perskich – za czasów i z inicjatywy Peryklesa.

Rzeźba grecka koncentrowała się na ukazaniu piękna ludzkiego ciała. Jej realizm był jednak ograniczony poprzez dominującą tendencję do **upiększania**

wyobrażanych postaci. Do wybitnych rzeźbiarzy należeli między innymi **Fidiasz** i **Poliklet**. Bardzo niewiele zachowało się przykładów greckiego malarstwa. Znamy je z opisów i licznych egzemplarzy bardzo szczególnego jego rodzaju – mianowicie **malowideł na naczyniach ceramicznych**.

Bóg Apollo autorstwa Polikleta (rzymska kopia)

Herakles i jego przyjaciel Jolaos walczą z Hydrą – malowidło na amforze (wysokim naczyniu do przechowywania wina i oliwy) z około 535 r. p.n.e.

W **epoce hellenistycznej** najbardziej żywotne ośrodki kultury greckiej znalazły się poza Grecją europejską. Szczególnie wyróżniała się **Aleksandria w Egipcie** założona przez Aleksandra Wielkiego. Rozkwitała tam wiedza z zakresu nauk matematycznych, przyrodniczych i humanistycznych. Ważnymi centrami były też Rodos i Pergamon. Natomiast w Atenach kontynuowano przede wszystkim rozważania filozoficzne. Sztuka hellenistyczna, zwłaszcza **rzeźba**, osiągnęła niezwykle wysoki poziom rozwoju i różnorodności artystycznej. Zaszła ponadto bardzo daleko na drodze do **realizmu** przedstawień w porównaniu z epoką klasyczną. Dążyła do wywierania **silnego wrażenia**. Sięgała po tematy związane z codziennością i przyrodą, przy czym ukazywała także **brzydotę, skrajne emocje oraz cierpienie**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień najważniejsze wydarzenia i procesy w dziejach Greków od ich przybycia na obszar Hellady po czasy Aleksandra Wielkiego.
2. Wyjaśnij, czym były greckie *poleis* i na czym polegały ich systemy ustrojowe. Dlaczego Ateny nazywa się ojczyzną demokracji?
3. Omów najważniejsze osiągnięcia greckiej kultury i sztuki.

3. Dzieje i osiągnięcia cywilizacyjne starożytnego Rzymu. Początki chrześcijaństwa

Rzymianie i ich państwo

Miasto **Rzym** położone jest pośrodku **Półwyspu Apenińskiego** (**Italii**). Historycy rzymscy za datę jego założenia przyjmowali tradycyjnie **rok 753 p.n.e**. Rządzone było początkowo przez królów. W ostatnim okresie epoki królewskiej podporządkowali je **Etruskowie**. Lud ten odcisnął niezwykle silne piętno na kulturze rzymskiej. Dorównywał pod tym względem **Grekom**. Rzymianie pozostawali początkowo pomiędzy tymi dwiema siłami – potężniejszymi i bardziej rozwiniętymi od nich zarówno pod względem politycznym, jak i kulturalnym.

Na **przełomie VI i V w. p.n.e.** Rzymianie uwolnili się od etruskiego panowania, obalając jednocześnie władzę królewską. W jej miejsce zaczęli kształtować **ustrój republikański** (łac. *res publica* – rzecz wspólna). Miał on charakter oligarchiczny – największy zakres władzy spoczywał w rękach urzędników reprezentujących rzymskich arystokratów (**patrycjuszy**). Związany z nimi był również **senat**. Niższe warstwy (**plebejusze**) były reprezentowane przez zgromadzenie oraz **trybunów ludowych**, posiadających **prawo weta** wobec decyzji urzędników, które uznaliby za szkodliwe dla ludu.

Etapy podboju Italii przez Rzym

Rzym prowadził **ekspansję**, podporządkowując sobie najpierw (**pomiędzy IV a połową III w. p.n.e.**) **Italię**, a następnie cały **basen Morza Śródziemnego**. Podbił między innymi państwa hellenistyczne, w tym Grecję. Rzym stał się mocarstwem – ***Imperium Romanum*** (łac. władztwo rzymskie). Podboje zapewniły mu **ogromne bogactwa**, na które składały się łupy wojenne, wymuszone daniny i jeńcy stający się niewolnikami. Przekształcane w **prowincje** tereny poza Italią były **eksploatowane gospodarczo**.

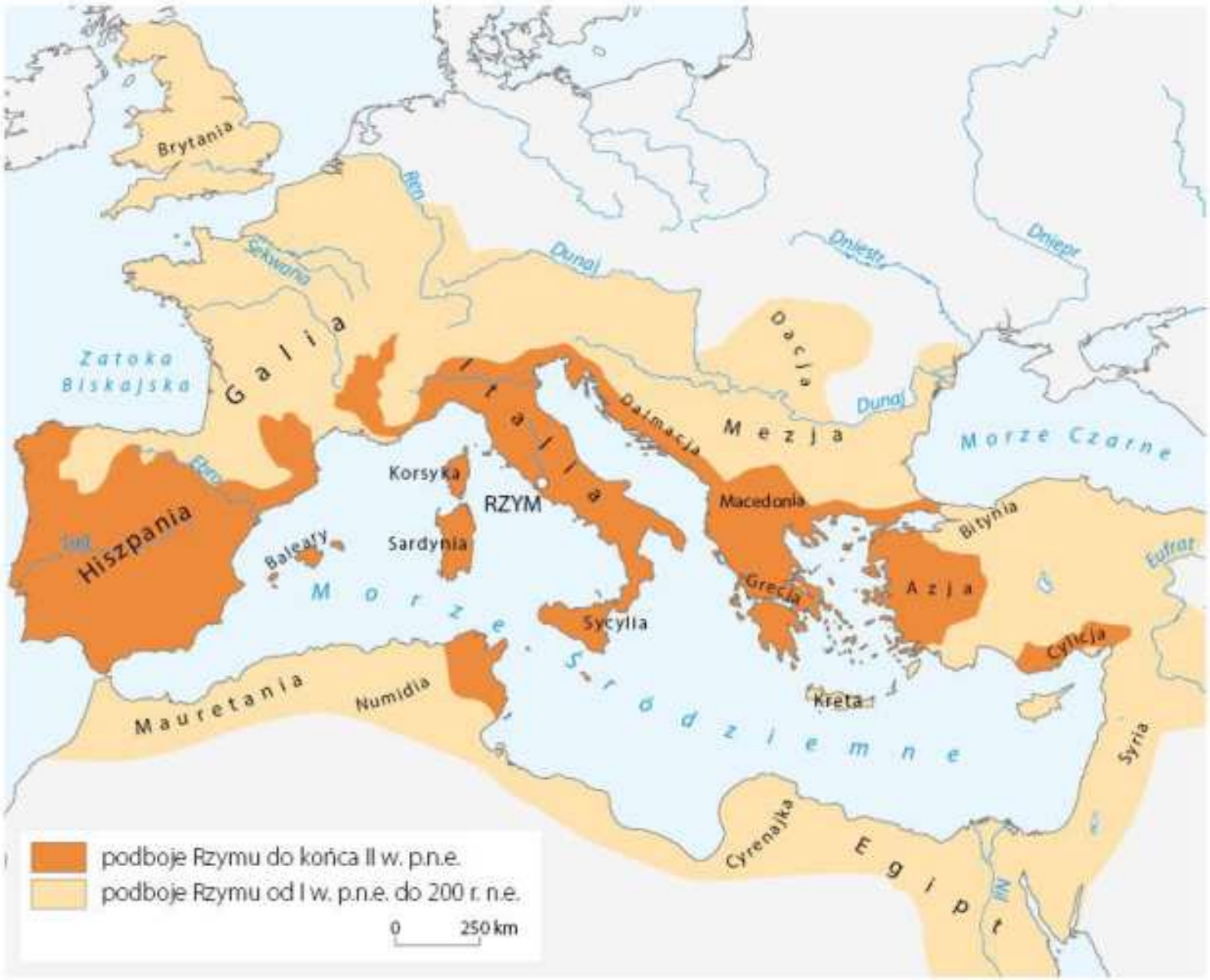

Imperium Rzymskie około 200 r. n.e.

ĆWICZENIE

Które obszary znalazły się pod panowaniem rzymskim w starożytności? Posługując się współczesną mapą polityczną, wymień państwa znajdujące się na tym terenie.

Wojownicy armii rzymskiej – fragment rzeźby wykonanej na płycie kamiennej (reliefu) z przełomu II i I w. p.n.e.

Republika rzymska od połowy II w. p.n.e. przeżywała jednak **kryzys**, wynikający między innymi z narastania nierówności społecznych oraz załamania się drobnej i średniej własności ziemskiej stanowiącej podstawę rekrutacji do armii. Instytucje polityczne republiki funkcjonowały coraz mniej sprawnie. **I w. p.n.e.** stał się epoką **wojen domowych**. Rozpętywali je politycy i wodzowie, starający się z pomocą armii przechwycić władzę. Punktem zwrotnym w dziejach Rzymu było przejęcie władzy w **49 r. p.n.e.** przez **Juliusza Cezara** (zdobywcę Galii). Skupił on w swoim ręku szereg urzędów (w tym dożywotnią dyktaturę) i uprawnień, co **w praktyce** oznaczało **upadek republiki w Rzymie**.

W **44 r. p.n.e.** Cezar został **zamordowany** przez spiskowców pragnących powrotu republiki. Zostali oni jednak **pokonani w wojnie** przez zwolenników Cezara, wśród których znalazł się jego przybrany syn **Oktawian**. Pomiędzy zwycięzcami rozgorzała wkrótce kolejna wojna domowa, która po **bitwie pod Akcjum** (**31 r. p.n.e.**) wyniosła do władzy właśnie Oktawiana. W **27 r. p.n.e.** senat przyznał mu tytuł **Augusta** (łac. *augustus* – wywyższony przez bogów) i powierzył sprawowanie szeregu innych urzędów, co w praktyce dawało Oktawianowi nieograniczoną władzę. Wydarzenie to stanowi symboliczną datę narodzin **Cesarstwa Rzymskiego**.

Oktawian August (63 p.n.e. – 14 n.e.) – posąg znany jako August z Prima Porta z końca I w. p.n.e.

Rzeźba ta przedstawia Oktawiana Augusta zarówno jako imperatora, przywódcę wojskowego, jak i półboga. Mógł siebie określać mianem boskiego syna, gdyż był przybranym dzieckiem Cezara, który po śmierci został przez senat zaliczony w poczet rzymskich bóstw. Tak samo utytułowany został pośmiertnie sam Oktawian. Później i innych, choć nie wszystkich, cesarzy rzymskich ogłaszano po śmierci bogami.

Imperium obejmowało obszary zróżnicowane pod względem gospodarczym i społecznym. Zamieszkiwały je ludy o różnych tradycjach kulturowych. W tej sytuacji ważnym zjawiskiem stały się procesy **romanizacji** ludności. Polegały one na przyjmowaniu rzymskich obyczajów, prawa, struktur administracyjnych i języka. Przy czym na hellenistycznym Wschodzie, gdzie silna była tradycja cywilizacji greckiej, romanizacja oznaczała raczej **utożsamienie się z państwem** niż przyjęcie rzymskiej kultury.

III w. n.e. to w cesarstwie okres **kryzysu**. Toczyły się kolejne **wojny domowe** pomiędzy **kandydatami do władzy cesarskiej**. Ponadto imperium zmagało się z **zagrożeniami zewnętrznymi**, jakich nie znano od kilku stuleci, przede wszystkim z najazdami barbarzyńskich plemion germańskich. W IV w. przyjęła się zasada **współrządów** dwu cesarzy, którzy dla sprawniejszego zarządzania państwem dzielili się władzą.

W **330 r. n.e. Konstantyn I Wielki** założył na obszarze dawnej greckiej kolonii, Bizancjum, położonego w Azji Mniejszej nad Cieśniną Bosfor, u wrót Morza Czarnego, **nowe miasto**. Od jego imienia zostało nazwane **Konstantynopolem**. Wkrótce stało się ono drugą stolicą imperium. Od tego momentu centrum życia państwa przesuwało się do jego wschodniej części. W **395 r.** zgodnie z wolą zmarłego cesarza **Teodozjusza I Wielkiego** nastąpił **podział cesarstwa** pomiędzy jego dwóch synów. Cesarstwo Rzymskie nie powróciło już nigdy do jedności.

Podział Cesarstwa Rzymskiego między synów Teodozjusza I w 395 r. n.e.

W 2. połowie IV w. n.e. przybyło z Azji do wschodniej Europy koczownicze plemię groźnych wojowników – **Hunów**. Wypierali oni z ich siedzib zamieszkujących tam dotąd barbarzyńców (**Germanów**). W ten sposób została zapoczątkowana tzw. **wielka wędrówka ludów**. Germanie **przekraczali rzymską granicę**, a z czasem tworzyli w zachodniej części imperium **barbarzyńskie króle-**

Germanie – grupa ludów wywodzących się z północy Europy (z dzisiejszej Danii i południowej Norwegii oraz Szwecji), które stopniowo rozprzestrzeniały się w kierunku Europy środkowej i wschodniej. Rzymianie toczyli z nimi zacięte walki już w I w. p.n.e. Ostatecznie zrezygnowali z prób podboju zajmowanych przez nich obszarów. Plemiona germańskie dokonywały łupieżczych najazdów na pograniczne prowincje rzymskie.

stwa, tylko formalnie uznające zwierzchność cesarza. Władcy rzymscy nie byli w stanie temu przeciwdziałać.

Ponadto germańskich wojowników, a czasami nawet całe ich plemiona z władcami na czele, rekrutowano także do rzymskiej armii, której stanowili coraz większą część. W **476 r. n.e.** germański wódz oddziałów pozostających w służbie rzymskiej, **Odoaker,** wypowiedział posłuszeństwo zachodniorzymskiemu cesarzowi i **usunął go z tronu**, a insygnia władzy cesarskiej odesłał do Konstantynopola. Dał w ten sposób wyraz uznania władzy cesarza wschodniej części imperium. Odrębne **cesarstwo na Zachodzie przestało istnieć**. Wydarzenie to uznaje się często za umowny **koniec starożytności** i początek średniowiecza.

Kultura i osiągnięcia cywilizacyjne Rzymian

Cywilizacja starożytnego Rzymu bardzo wiele czerpała z kultury Greków. Używa się wręcz określenia **kultura grecko-rzymska** na określenie ich wspólnego dorobku. Dotyczyło to wielu dziedzin – szczególnie **filozofii**, **sztuki** i **religii**. Rzymianie nie byli wyłącznie naśladowcami Greków. Przekształcali i doskonalili ich osiągnięcia. Wielkie dokonania mieli zwłaszcza w zakresie **technologii i architektury** – w budowie urządzeń mechanicznych, mostów, dróg, systemów wodociągowych. Nowe możliwości pojawiły się dzięki wynalazkowi **betonu**. Materiał ten pozwalał wznosić przestronne budowle, wymagające **sklepień** o dużej rozpiętości lub wysokich **kopuł**. Ich budowa była możliwa także dzięki zastosowaniu **łuku** – elementu konstrukcyjnego wytrzymującego duże obciążenia.

Fragment rzymskiego akweduktu przebiegający nad rzeką Gard w Galii (dzisiaj: Francja), schyłek I w. p.n.e.

Aby dostarczać wodę do miast, budowano ciągnące się kilometrami akwedukty. Ten, którego fragment przedstawiono na zdjęciu, miał około 50 km długości. W jego skład wchodziły mosty i tunele, poprzez które kanałami i rurociągami woda płynęła z wysoko położonego źródła do znacznie niżej leżącego miasta.

Architektura była **monumentalna**. Do największych budowli zalicza się ***Circus Maximus*** – najstarszy w Rzymie **cyrk** (słowo to oznaczało wówczas obiekt, gdzie rozgrywano wyścigi konne rydwanów), mieszczący około 250 tysięcy widzów. Wśród charakterystycznych budowli można wymienić też: **amfiteatry**, **termy** (łaźnie publiczne), **łuki triumfalne**, wolnostojące kolumny. W sztukach plastycznych największą oryginalność zachowali Rzymianie w zakresie **portretu** cechującego się **pełnym realizmem**.

Koloseum (Amfiteatr Flawiuszów), 75–82 n.e.

Koloseum to słynny rzymski amfiteatr, czyli budowla przeznaczona do walk gladiatorów.

ĆWICZENIE

Poszukaj w internecie informacji na temat charakterystycznych zabytków architektury starożytnego Rzymu. Sporządź w zeszycie tabelę grupującą je według przeznaczenia budowli. Opisz ich cechy charakterystyczne.

Oryginalny wkład wnieśli Rzymianie w rozwój cywilizacyjny między innymi poprzez swoją koncepcję **prawa**. Polegała ona na **jasnym i ścisłym sformułowaniu zasad prawnych**. Miały one mieć większą moc niż ludzka wola czy dowolna interpretacja przepisów. Wiele idei i rozwiązań przyjętych przez prawo rzymskie – zwłaszcza w zakresie postępowania sądowego oraz prawa własności – jest aktualnych do dziś.

Jako najwybitniejszych twórców **literatury** wskazuje się najczęściej **Wergiliusza**, autora ***Eneidy*** – **epopei** opowiadającej o przybyciu mitycznego praprzodka Rzymian Eneasza do Italii, oraz poetów **Horacego** i **Owidiusza**. Tworzyli oni na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. W zakresie **myśli filozoficznej** popularnością cieszyły się dokonania Greków, zwłaszcza filozofia Platona oraz kwestie etyczne podnoszone przez myślicieli epoki hellenistycznej (zwłaszcza **szkoły stoickiej**). Do stoicyzmu odwoływali się żyjący w I w. n.e. **Seneka Młodszy** oraz „cesarz-filozof" z II w. n.e. **Marek Aureliusz**.

Rzymska **religia** była **politeistyczna**. Tradycyjne bóstwa utożsamiano z bogami i boginiami greckimi. Najważniejsi z nich to: **Jupiter-Jowisz** (odpowiednik grec-

kiego Zeusa), **Junona** (grecka Hera) i **Minerwa** (utożsamiana z Ateną). Oddawanie czci bogom było **sprawą publiczną**, silnie związaną z funkcjonowaniem państwa. W epoce cesarstwa ważną rolę odgrywał **kult boskich cesarzy**. Z czasem tradycyjne wierzenia i rytuały przestawały wystarczać wielu Rzymianom. Zaczynali się więc interesować innymi religiami, które zapewniały bardziej **osobisty kontakt z bóstwem**, nadawały **życiu głębszy sens** i obiecywały **lepsze bytowanie po śmierci**. Dlatego w cesarstwie zaczęły szerzyć się **kulty wschodnie**: egipskiej Izydy, małoazjatyckiej Kybele, perskiego Mitry. Wśród tych religii znalazło się też **chrześcijaństwo**.

Narodziny i rozwój chrześcijaństwa w epoce późnego antyku

Żydzi i judaizm

Izraelici (Hebrajczycy), nazwani później **Żydami**, stanowili początkowo **zespół koczowniczych plemion**. W **XIII w. p.n.e.** zaczęli się osiedlać w kraju Kanaan (czyli późniejszej **Palestynie**). W XI w. p.n.e. zjednoczyli się i obrali najwyższego przywódcę – **króla**. Od **około 1000 r. p.n.e.** ich królestwo umacniało się pod władzą dwóch kolejnych monarchów: **Dawida** i **Salomona**. Symbolem jedności Izraelitów stała się **Świątynia Salomona** mieszcząca się w ich stolicy – **Jerozolimie**. Około 930 r. p.n.e. królestwo rozpadło się na dwa państwa: **Izrael** na północy i **Judeę** na południu. W ciągu następnych stuleci oba **utraciły niepodległość**. Szczególnie boleśnie w pamięci Żydów zapisało się zdobycie Jerozolimy przez **Babilończyków** w VI w. p.n.e. Później kraj znajdował się pod panowaniem **Persji**, następnie monarchów **hellenistycznych**, wreszcie stał się zależny od **Rzymu**.

Religia Izraelitów – **judaizm** – stanowi, o ile wiemy, pierwszą w pełni **monoteistyczną** religię, jaka pojawiła się w historii ludzkości. Żydzi wierzyli w **jedynego Boga**, stwórcę świata i źródło najwyższego prawa. Na jego określenie używali słowa JHWH (**Jahwe**). Uważali się za **naród wybrany przez Boga**, będący pod jego opieką.

Pomiędzy 8 a 6 r. p.n.e. w zależnej od Rzymu **Judei** urodził się **Jezus** (hebr. *Jeszua*). Jego **publiczna działalność** przypadła na **przełom lat 20. i 30. I w. n.e.** Był to okres niespokojny – rzymskie rządy budziły opór znacznej części żydow-

skiej społeczności. Rosło wśród niej przekonanie o rychłym nadejściu zesłanego przez Jahwe **Mesjasza** (Zbawiciela), który miał wyzwolić Żydów i ustanowić Królestwo Boże.

Jezus zgromadził wokół siebie wielu uczniów, którym głosił przede wszystkim **przekaz moralny**. Zapowiadał także nadejście Królestwa Bożego, przez co wiele osób postrzegało go jako oczekiwanego Mesjasza. Przydomek (zaszczytny tytuł) – **Chrystus** (gr. *Christos*) – który mu później nadano, oznacza właśnie Mesjasza, **pomazańca** (czyli namaszczonego przez Boga). Nauczanie Jezusa wykraczało poza tradycyjne pojmowanie religii judaistycznej. Wzbudzało to niechęć wpływowych kapłanów żydowskich. Jednocześnie Rzymianie obawiali się, że działalność Jezusa podsyci antyrzymskie nastroje. Jezus został oskarżony przez kapłanów żydowskich o nawoływanie do buntu przeciwko rzymskiemu panowaniu i na tej podstawie **skazany na śmierć przez ukrzyżowanie** decyzją zarządzającego Judeą rzymskiego prokuratora (czyli namiestnika prowincji) prefekta **Poncjusza Piłata**.

Uczniowie i wyznawcy po śmierci Jezusa zaczęli głosić wieść o jego zmartwychwstaniu, odkupieniu ludzkich grzechów i nadziei na życie wieczne, jaką daje wiara w Syna Bożego. Dość szybko zaczęło się wśród nich utrwalać przeświadczenie, że był on **istotą boską**. Jednak większość żydów odrzucała to przekonanie. Uznali oni wspólnotę wyznawców Jezusa (**chrześcijan**) za kolejną sektę, jakich wiele się wówczas w judaizmie rodziło.

W niedługim czasie zwolennicy Jezusa zaczęli pozyskiwać wiernych poza Judeą i to **nie tylko w gminach żydowskich**, lecz także wśród wyznawców **innych religii**. **Gminy chrześcijańskie** powstawały zwłaszcza na Bliskim Wschodzie i w Grecji, ale też na zachodzie imperium oraz w samym mieście Rzymie. Po upływie kilku dziesięcioleci chrześcijaństwo oderwało się zupełnie od judaizmu, stając się odrębną religią.

Św. Paweł w wyobrażeniu XIX-wiecznego włoskiego rzeźbiarza Adamo Tadoliniego – statua stojąca przed Bazyliką św. Piotra w Watykanie

Stanowisko św. Pawła z Tarsu, według którego osoby przyjmowane do wspólnoty chrześcijan nie muszą przestrzegać rygorów prawa żydowskiego, miało decydujące znaczenie dla otwarcia się nowej religii na osoby niebędące żydami.

> *Nie ma już żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie.*
>
> ~ św. Paweł

Chrześcijaństwo zyskiwało wyznawców zwłaszcza wśród **warstw niższych** (jednak raczej w miastach niż na wsiach). Wynikało to w dużej mierze z tego, że – w przeciwieństwie do tradycyjnej rzymskiej mentalności – głosiło **szacunek dla ubóstwa**. Ideami, które czyniły chrześcijaństwo atrakcyjnym, było przyjęcie **miłości i miłosierdzia** jako nadrzędnych wskazań etycznych oraz koncepcja braterstwa i **równości wszystkich wiernych wobec Boga**. Ludzi przyciągała wizja **kochającego Boga**, dającego szansę na **życie wieczne** jako nagrodę za właściwe, **moralne życie**.

Lokalne gminy chrześcijańskie poczuwały się do wspólnoty – tworzyły **Kościół powszechny**. W połowie II w. n.e. ukształtował się system **hierarchii kościelnej**, z najwyższą władzą obieralnych **biskupów**, stojących na czele **diecezji**. W końcu IV w. n.e. coraz powszechniejsze uznanie zyskiwała idea pierwszeństwa **biskupa Rzymu**. Nie była ona jednak akceptowana przez wszystkich wyznawców chrześcijaństwa. Decydującą pozycję w Kościele, zwłaszcza w sprawach **doktryny** i prawidłowości odprawianych obrzędów, miało zgromadzenie biskupów, czyli **sobór**. W późnym okresie starożytności sobory były zwoływane przez cesarzy.

> **Doktryna** – obowiązujący wszystkich wyznawców zespół wierzeń i przekonań będących podstawą danej religii, uznanych za właściwe, prawdziwe, prawowierne.

Początki chrześcijaństwa wiązały się z **prześladowaniami** jego wyznawców, choć w pierwszych dwóch wiekach istnienia nowej religii nie przybrały one jeszcze większych rozmiarów. Jako pierwszy oskarżenie na chrześcijan rzucił cesarz **Neron**, obwiniając ich o wywołanie pożaru Rzymu w 64 r. n.e. Uznał, że łatwo będzie skierować gniew ludu rzymskiego na tę nową, szybko rozprzestrzeniającą się grupę religijną, którą traktowano podejrzliwie. Rzymianie postrzegali chrześcijan jako nieprzyjaznych rzymskim tradycjom, a zwłaszcza cesarskiej władzy. Wyznawcy Jezusa nie chcieli brać udziału w sprawowaniu kultów państwowych ani czcić boskich cesarzy, ponieważ uważali to za sprzeczne z ich wiarą w jedynego Boga. Prześladowania wzmogły się **w połowie III w. n.e.** Sam fakt bycia chrześcijaninem wystarczał wówczas do skazania na śmierć. Łagodniejszą formą represji było odebranie majątku i skazanie na ciężkie roboty.

Jezus Chrystus jako Dobry Pasterz – fresk w katakumbach Pryscylli w Rzymie, 2. połowa III w. n.e.

Chrześcijaństwo zyskiwało jednak coraz więcej zwolenników i to nie tylko wśród warstw niższych. Prześladowania zakończyły się ostatecznie za czasów **Konstantyna Wielkiego**. **W 313 r. n.e.** wydał on (wspólnie z cesarzem współrządzącym) tzw. **edykt mediolański,** wprowadzający wolność religijną. Oznaczało to **przyzwolenie na wyznawanie chrześcijaństwa**. Co więcej, Konstantyn wykazywał zdecydowaną sympatię wobec tej religii i zaczął wspierać jej rozwój.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty tzw. edyktu mediolańskiego – 313 r. n.e.

Gdyśmy tedy szczęśliwie, Ja, Konstantyn Augustus, i Ja, Licyniusz Augustus przybyli do Mediolanu i zastanawiali się nad tym, co służy dobru i korzyści państwa, postanowiliśmy [...] wydać zarządzenia tyczące się czci i bojaźni bożej, to znaczy przyznać chrześcijanom oraz wszystkim innym wolny wybór wyznawania religii, jaką by chcieli, by boskie i niebiańskie Istoty, jakie by tylko były, łaskawe być mogły Nam i wszystkim Naszym poddanym. Tak więc w zbawiennym i najszczerszym przekonaniu wyraziliśmy wolę Naszą, by nikomu zgoła nie odmawiano swobody wykonywania i wybrania religii czy wyznania chrześcijańskiego, oraz by każdemu przyznano prawo zwrócenia serca swego do tej religii, jaką sam uważa dla siebie za najodpowiedniejszą, a Bóstwo Nam użyczyć mogło łaskawej swej opieki i życzliwości. [...] Tak zaś postąpiliśmy, by się nie zdawało, że jakaśkolwiek cześć czy służba boża przez nas została upośledzona.

Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tłum. A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 446–447 (pisownia uwspółcześniona).

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, w jaki sposób władcy Cesarstwa Rzymskiego uzasadnili ogłoszenie wolności religijnej.

W 392 r. Teodozjusz Wielki uznał chrześcijaństwo za **religię panującą** w imperium oraz **zakazał wyznawania innych kultów**. **Na początku V w. chrześcijanie stanowili już zdecydowaną większość ludności cesarstwa**. Jednak nie wszyscy przyjęli chrześcijaństwo bez sprzeciwu i stare wierzenia wciąż trwały – zwłaszcza wśród mieszkańców wsi. W następnych stuleciach religię chrześcijańską przyjmowały kolejne ludy i państwa – w tym w 2. połowie X w. rodzące się państwo polskie. W średniowieczu i czasach nowożytnych stała się ona jednym z kluczowych źródeł europejskiej obyczajowości i kultury oraz ich uniwersalnego charakteru (zobacz rozdz. II.3).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż różnice, jakie dostrzegasz pomiędzy społeczeństwem greckim a rzymskim – zwłaszcza w zakresie ich organizacji politycznej.
2. Przedstaw wkład starożytnych Rzymian w dziedzictwo cywilizacji europejskiej.
3. Omów najważniejsze etapy rozwoju chrześcijaństwa w I–IV w. n.e. Czym różniła się ta religia od innych wierzeń w starożytności?

ŚREDNIOWIECZNE KRĘGI KULTUROWE

1. Cesarstwo Bizantyńskie oraz świat islamu

Bizancjum i świat zewnętrzny

Choć w V w. upadło cesarstwo na Zachodzie, nie oznaczało to końca rzymskiej tradycji państwowej. Bezpośrednią kontynuacją imperium było **Cesarstwo Wschodniorzymskie** ze stolicą w Konstantynopolu, które przetrwało najgorszy okres najazdów barbarzyńskich. Istniało jeszcze przez 1000 lat – aż do podboju przez Turków osmańskich **w 1453 r.** Określane jest w historiografii jako **Bizancjum** (Cesarstwo Bizantyńskie). W znacznie większej mierze niż na Zachodzie zachowano tu **dziedzictwo antyku grecko-rzymskiego**. Przy czym w kulturze dominował pierwiastek grecki. Łacina utrzymywała się początkowo jako język aktów prawnych, ale i w tej dziedzinie ustąpiła wkrótce **grece**. Podstawowym elementem tożsamości zróżnicowanej etnicznie ludności było **chrześcijaństwo**.

W 1. połowie VI w. cesarz **Justynian I Wielki** podjął próbę odbudowy Imperium Romanum w jego dawnym kształcie. Za jego rządów Bizancjum poszerzyło swoje granice. Udało mu się między innymi opanować Italię wraz z Rzymem, ale w następnych stuleciach traciło kolejne prowincje w zmaganiach z licznymi **wrogami**, między innymi Słowianami i Bułgarami na Bałkanach oraz Persją na wschodzie. Najgroźniejszym przeciwnikiem okazali się jednak **Arabowie**, a od XI w. plemiona tureckie. Obszar państwa skurczył się z czasem do terenów **Azji Mniejszej** i **Grecji** oraz niewielkich posiadłości na południu Italii. Ostatni okres świetności przeżyło Bizancjum w czasach panowania dynastii macedońskiej (schyłek IX w. – połowa XI w.). Znów objęło swoim zasięgiem **całe Bałkany**. Natomiast poprzez **misję chrystianizacyjną** Kościoła rozciągnęło wpływy polityczne i kulturalne jeszcze dalej na północ i wschód, między innymi ku **Rusi Kijowskiej**.

Justynian I – odrys monety upamiętniającej zwycięstwo nad Wandalami

Wodzom Justyniana udało się podbić afrykańskie królestwo germańskich Wandalów, południowo-wschodni skrawek Hiszpanii oraz Dalmację i Italię wraz z Sycylią, Sardynią i Korsyką.

Cesarstwo Bizantyńskie za Justyniana I Wielkiego, w połowie VI w.

Cesarstwo Bizantyńskie w połowie IX w., przed podbojami dokonanymi przez dynastię macedońską

Kościół chrześcijański w Bizancjum i wyłonienie się prawosławia

W Kościele chrześcijańskim na Wschodzie bardzo silna była pozycja **cesarza**. Przewodził mu w sprawach organizacyjnych, a także wkraczał w kwestie wiary. W VIII i IX w. w Bizancjum rozgorzał spór związany z **kultem świętych obrazów** (ikon). **Przeciwników** oddawania im czci nazywano **ikonoklastami** (czyli obrazoburcami). Przekonywali oni, że w religii **monoteistycznej**, jaką jest chrześcijaństwo, czcić można jedynie Boga, a nie wizerunki jego oraz świętych. W pewnych okresach ikonoklaści zyskiwali poparcie cesarzy i obrazy były masowo niszczone. Jednak ostatecznie **zwycięstwo odnieśli zwolennicy świętych wizerunków**, a ikona stała się elementem charakterystycznym dla religijności wschodniego chrześcijaństwa.

Pomiędzy chrześcijaństwem na Wschodzie i na Zachodzie od dawna **narastały różnice**. Życie kościelne toczyło się w odmiennych kręgach kulturowych (**greckim** i **łacińsko-germańskim**) oraz w zupełnie różnych realiach politycznych. Jednak przez większą część średniowiecza Kościół pozostawał formalnie jednością. O **rozłamie** zadecydowały ostatecznie kwestie **doktrynalne**, które nałożyły się na ambicje reprezentantów obu stron. W Kościele zachodnim rozpowszechniło się używanie w wyznaniu wiary **formuły**, iż Duch Święty pochodzi nie tylko od Boga Ojca, lecz także **od Syna**. W XI w. biskupi Rzymu (**papieże**) oficjalnie uznali to sformułowanie. W Kościele wschodnim było ono jednoznacznie odrzucane.

Św. Atanazy – mnich żyjący w X w.

Święty Atanazy założył klasztor na górze Athos w północnej Grecji. Ośrodek ten rozrósł się i dziś stanowi jedno z najważniejszych centrów życia duchowego prawosławia.

W 1054 r. w Konstantynopolu doszło do ostrego sporu między **wysłannikami papieża** a miejscowymi hierarchami kościelnymi. W jego efekcie obie strony rzuciły na siebie nawzajem **klątwę**. Ten incydent okazał się zaczątkiem **ostatecznego rozłamu w Kościele**. Obie strony konfliktu uważały, że zachowują prawdziwą wiarę, a przeciwne wyznanie jest heretyckie. Kościoły uznające zwierzchność papieża określono jako **katolickie** (gr. *katholikos* – powszechny). Kościół wschodni nosi nazwę ortodoksyjnego (gr. *orthodoxos* – prawowierny), a w języku polskim **prawosławnego**.

Sztuka bizantyńska

Malarstwo bizantyńskie (**mozaiki** oraz malowane na deskach **obrazy**) było tematycznie ściśle związane z religią chrześcijańską. Sposób przedstawiania świętych postaci podlegał sztywnym zasadom (**kanonowi**). Uważano, że **schematyczność** i **powtarzalność** sposobu przedstawiania postaci pozwala wyrazić **boską doskonałość**, a twórca dzieła nie powinien mieć swobody w jej ukazywaniu. Poza tym wyobrażenia plastyczne świętych scen zawierały w sobie konkretne treści związane z prawdami wiary, które Kościół chciał **kontrolować** poprzez narzucony kanon.

Chrystus Pantokrator (gr. wszechmocny, wszechwładny) – mozaika z IX w. w kościele Hagia Sophia (czytaj: aja sofia, Mądrości Bożej) w Konstantynopolu (obecny Stambuł)

Malarstwo bizantyńskie charakteryzowało się sztywnością ujęcia postaci, nadającą im dostojny wygląd, oraz umiejscowieniem ich w nieokreślonej, nierealistycznej przestrzeni. Dzięki temu przedstawiane sceny uzyskiwały wymiar duchowy, wiążący je z wyższą, nieziemską rzeczywistością. Dzieła te wyróżniały się także dekoracyjnością. Pełne barw i złota miały być rozkoszą zarówno dla oczu, jak i dla duszy.

W architekturze świątyń chętnie używano **planu centralnego** łączonego z podłużnym w bardzo złożone niekiedy formy organizacji przestrzeni. Wyłonił się typ budowli na **planie krzyża greckiego** (czyli równoramiennego). Charakterystyczny wygląd nadawały świątyniom **kopuły**, z których centralna wyrastała wyraźnie ponad bryłę budynku.

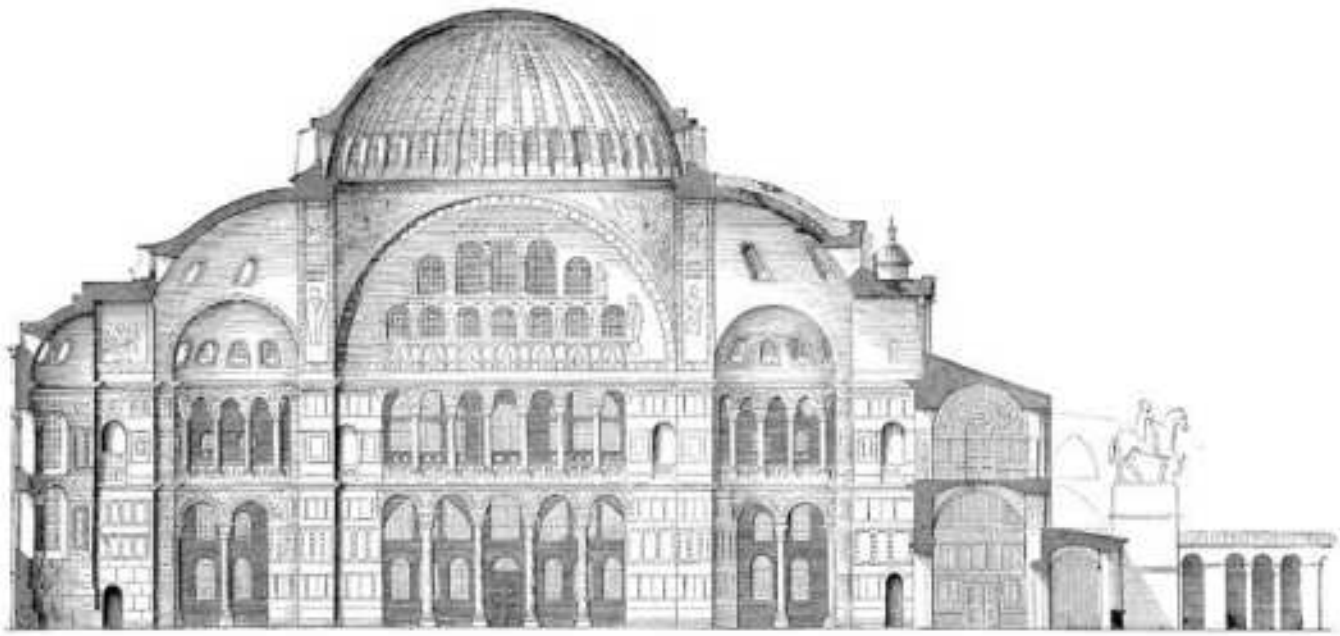

Przekrój kościoła Hagia Sophia w Konstantynopolu, VI w.

Kościół ten stał się najważniejszą i najwspanialszą świątynią Konstantynopola.

Mahomet i religia muzułmańska (islam)

Islam – jedna z wielkich religii monoteistycznych – narodził się **na Półwyspie Arabskim w VII w.** Mieszkający tam **Arabowie** w okresie przed rozwojem religii islamskiej nigdy **nie byli zjednoczeni**. Religia, którą wcześniej wyznawali, miała charakter politeistyczny. Jednak znaczny wpływ miały na nich także wierzenia monoteistyczne (chrześcijaństwo i judaizm).

W Mekce, czyli głównym ośrodku miejskim półwyspu, urodził się prorok **Mahomet** (polska wersja arabskiego imienia Muhammad). Głoszone przez niego nauki stały się podstawą islamu. Zgodnie z tradycją **około 610 r.** w czasie, gdy przebywał w górskiej jaskini, doznał **objawienia**. Twierdził, że widział archanioła Gabriela, poprzez którego przemówił do niego jedyny Bóg – **Allah**. Początkowo zwolennicy **proroka** byli nieliczni. Nazwali siebie **muzułmanami** (arab. *muslim*), czyli poddanymi woli Boga, a swoją religię **islamem** – oddaniem się Bogu.

W Mekce nauki Mahometa zostały źle przyjęte, a jego zwolennicy spotkali się z prześladowaniami. Dlatego w **622 r**. prorok udał się do miasta Jasrib, nazwanego później **Medyną** (czyli miastem proroka). To wydarzenie stało się później **pierwszym rokiem nowej ery** dla wyznawców islamu. Przez kolejne 10 lat, aż do swojej śmierci, Mahomet stopniowo zyskiwał zwolenników. Stał się nie tylko przywódcą religijnym, lecz także politycznym. W **630 r.** powrócił do **Mekki** będącej odtąd centrum nowej religii. Rozpowszechnianiu się wśród Arabów islamu towarzyszył proces ich jednoczenia się. W chwili śmierci prorok pozostawiał jako swoje dzieło zalążek **państwa arabskiego**.

Słowa, jakie Bóg miał przekazać Mahometowi, zostały wkrótce po śmierci proroka spisane przez jego uczniów w świętej księdze – **Koranie**. Zawiera ona prawdy wiary i zasady właściwego postępowania wobec Boga i ludzi. Jest dla muzułmanów nadrzędnym **prawem** określającym sposób ich życia. Do najważniejszych zasad islamu należy całkowite podporządkowanie się Allahowi i równość wszystkich wyznawców wobec Boga.

Czytanie Koranu – ilustracja współczesna

Kalifat i podboje arabskie

Po śmierci Mahometa **najwyższą władzę świecką i religijną** sprawowali kolejni **kalifowie**. Pierwsi z nich to dawni towarzysze proroka, którzy byli z nim spokrewnieni. Pod ich przywództwem Arabowie podjęli ekspansję poza rodzimy półwysep i w ciągu 30 lat podbili **większą część Persji** oraz należące do Bizancjum: **Syrię, Palestynę, Egipt**. Wkrótce władzę objęła dynastia Umajjadów, którzy ustanowili stolicę kalifatu w syryjskim **Damaszku**.

Dziedziniec Meczetu Umajjadów w Damaszku, początek VIII w.

Meczet powstał w wyniku przebudowy istniejącego tu wcześniej kościoła św. Jana Chrzciciela. Relikwie świętego nadal znajdują się w jego wnętrzu.

W **711 r.** Arabowie wtargnęli na teren **Europy**. Opanowali niemal całe królestwo germańskich Wizygotów w **Hiszpanii**. Nie udało im się natomiast podbić **państwa Franków** w Galii. Zostali przez nich pokonani **w 732 r. pod Poitiers** (czytaj: płatje) i zaniechali ekspansji dalej w głąb Europy. W połowie VIII w. nowa panująca dynastia przeniosła stolicę kalifatu do **Bagdadu**. Jednocześnie jed-

nak uniezależniła się muzułmańska już teraz Hiszpania (ze stolicą w **Kordobie**). Stopniowo narastał proces **rozpadu imperium** arabskiego. Kolejne kraje muzułmańskie zdobywały niezależność. Spośród nich szczególne znaczenie zyskał **Egipt** (z nową stolicą w **Kairze**). Posiadłości arabskie, choć z czasem podzielone pomiędzy kilkanaście odrębnych organizmów politycznych, były olbrzymie: sięgały od Pirenejów po Indus. W IX w. najcenniejszą nową zdobyczą była **Sycylia**.

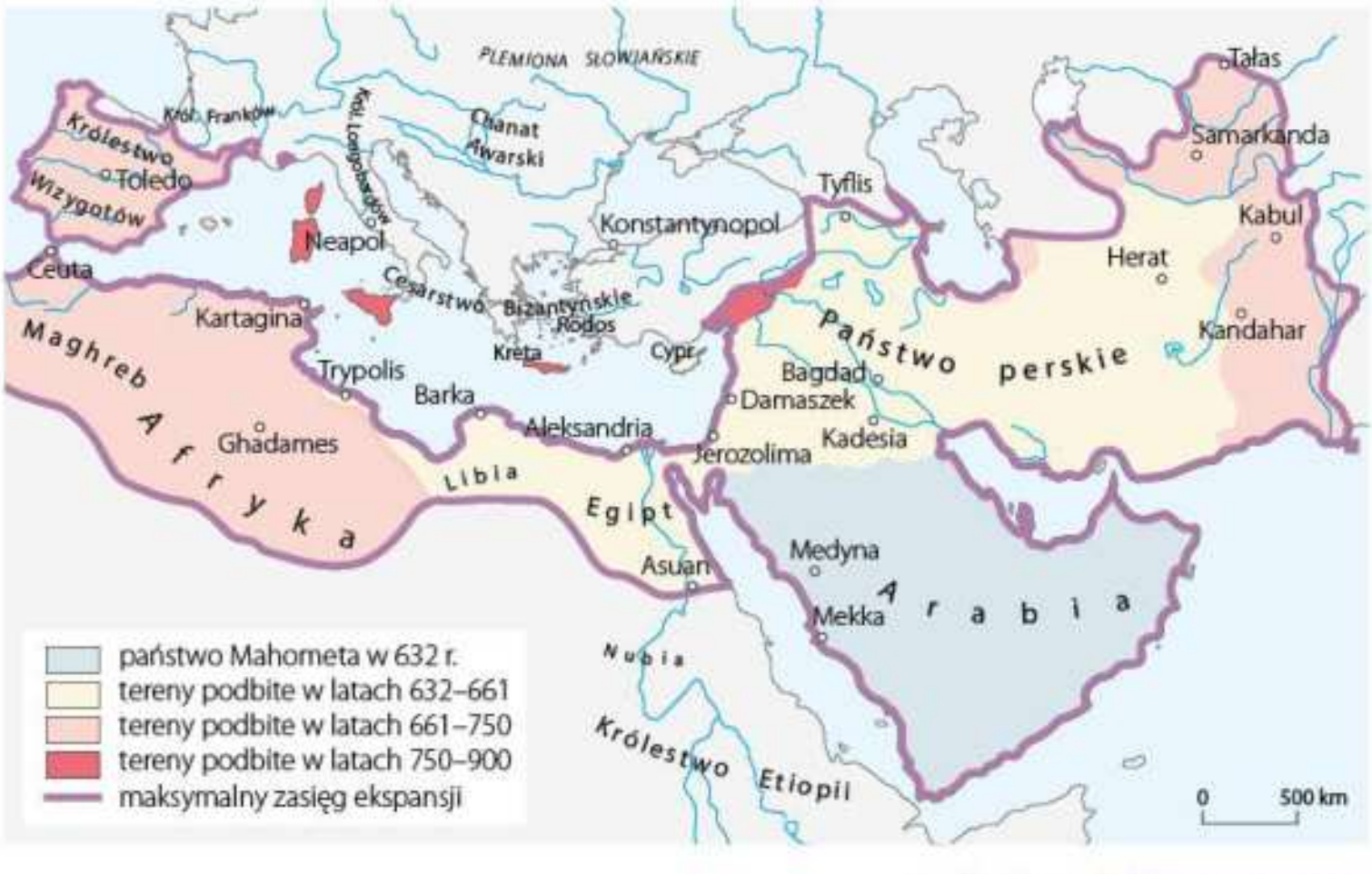

Podboje arabskie w VII–IX w.

Aby nie zrażać do siebie tak licznych podporządkowanych ludów, Arabowie unikali zbyt surowych rządów. Wyznawcom religii monoteistycznych – chrześcijanom i żydom – gwarantowali **prawo kultywowania własnej wiary**. Osoby niebędące muzułmanami musiały jednak płacić specjalne **dodatkowe podatki**. W konsekwencji wiele z tych osób, aby uniknąć obciążenia finansowego, przyjmowało islam. Na podbitym obszarze **język arabski** był językiem religii i władzy. Stopniowo stawał się także językiem codziennym rosnącej części ludności. Jednocześnie jednak rdzenni Arabowie przestali odgrywać dominującą rolę w społecznościach rozległego terytorialnie kalifatu.

Kultura materialna i duchowa świata islamskiego

Arabowie okazali się dobrymi organizatorami życia gospodarczego na obszarze swojego imperium. Świetnie rozwinęli **rolnictwo**. Ich **rzemiosło** wytwarzało najwyższej jakości **ceramikę**, **tkaniny**, **wyroby ze stali** oraz **szkła**. We wczesnym

średniowieczu bardzo ożywili **handel** w basenie Morza Śródziemnego. Pośredniczyli w wymianie towarów pomiędzy odległymi regionami, a także sprowadzali je z Dalekiego Wschodu.

Arabowie byli gorliwymi opiekunami nauki i filozofii, twórcami wybitnych dzieł sztuki i literatury. Na język arabski przetłumaczono wiele dzieł **greckich filozofów**. W kolejnych wiekach z tych tłumaczeń **zachodnia Europa**, która po najazdach barbarzyńskich zatraciła znajomość tej tradycji intelektualnej, poznawała antycznych myślicieli (przede wszystkim **Arystotelesa**). Najwyższy poziom osiągnęły arabsko-islamska **architektura**, **rzemiosło artystyczne**, sztuka **kaligrafii** oraz **poezja**.

Fragment ruin kompleksu pałacowego Medina Azahara w pobliżu Kordoby, X w.

Ze względów religijnych (zakaz przedstawiania wizerunków Allaha i postaci ludzkich w sztuce sakralnej) rozwinął się w architekturze styl dekoracji oparty na wzorach geometrycznych i roślinnych.

Główne **ośrodki arabskiej kultury i nauki** znajdowały się w Bagdadzie, Kairze i Kordobie. Na wysokim poziomie stała **matematyka** oraz **medycyna** i **astronomia**. Osiągnięciom Arabów w tych dziedzinach bardzo wiele zawdzięczali w średniowieczu Europejczycy czerpiący wiele ze zgromadzonej przez nich wiedzy. Najbardziej znanym przykładem jest stosowany dziś powszechnie sposób zapisu **systemu dziesiętnego** z wykorzystaniem **cyfr** i określanych współcześnie jako cyfry arabskie, choć wynalezionych w Indiach, przejętych przez Arabów, a w dojrzałym średniowieczu także przez Europejczyków.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż cechy charakterystyczne bizantyńskiego kręgu kulturowego, uwzględniając specyfikę wschodniego chrześcijaństwa.
2. Jaką rolę odegrali Arabowie i islam w dziejach Bliskiego Wschodu i basenu Morza Śródziemnego? Jaki wpływ wywarli na średniowieczną Europę?
3. Poszukaj w internecie informacji na temat literatury i sztuki arabsko-muzułmańskiej. Sporządź w zeszycie notatkę na temat ich charakterystycznych cech.

2. Europa Zachodnia

Europa barbarzyńska po upadku cesarstwa na Zachodzie

Początki germańskich królestw w zachodniej Europie sięgają ostatnich dziesięcioleci istnienia Cesarstwa Rzymskiego na Zachodzie. Wówczas między innymi **Anglowie, Sasi i Jutowie** osiedlili się w Brytanii, **Frankowie** w północnej Galii, **Wizygoci** na zachodzie Galii i w Hiszpanii, nieco później Italię zajęli **Ostrogoci**. Sytuacja nie była stabilna. **Wielka wędrówka ludów** trwała jeszcze w VI w. i następowały przesunięcia poszczególnych terytoriów plemiennych. Szczególnie często do zmiany rządów związanych z kolejnymi najazdami dochodziło **w Italii**. Królestwo Ostrogotów zostało rozbite przez **Bizancjum** Justyniana Wielkiego. Jednak wkrótce potem półwysep opanowali z kolei **Longobardowie**, przy czym na części jego obszarów przetrwało panowanie bizantyńskie.

Germańscy najeźdźcy stanowili na terenach dawnych zachodnich prowincji imperium rzymskiego zaledwie kilka procent ludności. Sprawowali rządy oparte na sile militarnej, ale też często szukali porozumienia z miejscową, romańską ludnością. Byli **poganami** (Frankowie, Anglosasi) bądź chrześcijanami wyznania **ariańskiego**, które zachodni Kościół uznawał za heretyckie (Goci, Longobardowie). Od ludności romańskiej odróżniała ich nie tylko religia, lecz także obyczaje i organizacja społeczna. Różnice ulegały jednak stopniowo zatarciu. Język barbarzyńskich przybyszów ustępował przed lokalnymi wersjami łaciny i mieszał się z nią, co przyniosło z czasem powstanie **języków romańskich**, jak włoski, kataloński, hiszpański, portugalski, prowansalski czy francuski. Proces ten nie objął jedynie **Anglosasów**, którzy zachowali swój dawny język. Z czasem nastąpiła też chrystianizacja **w obrządku łacińskim** plemion pogańskich i przejście na to wyznanie plemion ariańskich.

> **Arianizm** – pogląd religijny, jaki narodził się na początku IV w., odrzucający katolickie nauczanie o Trójcy Świętej. Arianie nie uznawali boskości i odwieczności Chrystusa, przyjmując, że został on stworzony przez Boga w pewnym momencie czasu.

W efekcie trwającej około 200 lat wędrówki ludów **ogromne obszary Zachodu zostały zrujnowane**. Bizantyńczycy, zajmując Italię, dokonali spustoszeń na skalę nie mniejszą niż wcześniej Germanowie. W VII w. nastąpił z kolei najazd arabski na wizygocką Hiszpanię (skuteczny) i na państwo Franków (powstrzymany). Zwłaszcza miasta padały ofiarami łupiestwa i zniszczeń, z których nie

udawało się im już podnieść. Efektem był **upadek życia miejskiego**. Zachód stał się **światem wiejskim i rolniczym**. Odróżniało go to od miejskiej cywilizacji antycznego Rzymu (w znacznej mierze także od współczesnego mu Bizancjum i krajów islamu). Życie miejskie na nowo rozkwitło dopiero w XI–XIII w.

Nastąpił upadek szkolnictwa i **kultury intelektualnej**. Większość dorobku cywilizacji antycznej została wkrótce zapomniana i zatracona. Ocalenie jego części i podtrzymywanie kultury umysłowej było zasługą przede wszystkim **klasztorów**.

Antyczny amfiteatr w Arles (czytaj: arl, rzymskie Arelatum) na południu Francji z dobudowaną w średniowieczu wieżą obronną

Po najazdach barbarzyńskich liczba ludności tego dużego niegdyś rzymskiego miasta zmalała tak bardzo, że wszyscy jego mieszkańcy przenieśli się w obręb amfiteatru. Na jego terenie powstało ponad 200 domów i na długi czas mury amfiteatru stały się zarazem granicami miasta.

Frankowie i odrodzenie idei cesarskiej przez Karola Wielkiego

Szczególną rolę w historii Europy odegrali Frankowie. Ich król Chlodwig I z dynastii **Merowingów** w końcu V w. przyjął chrzest. Rozpoczął podboje, które pozwoliły jemu i jego następcy opanować niemal całą **Galię**, a także ziemie leżące **na wschód od Renu** (część Germanii). **Królestwo Franków** objęło prawie cały obszar dzisiejszej Francji, Belgii i Holandii oraz południowo-zachodnią część dzisiejszych Niemiec, stając się największym z państw barbarzyńskich. **W VIII w.** władza wymknęła się z rąk królów merowińskich. Państwem zaczęli w rzeczywistości rządzić kolejni najwyżsi urzędnicy dworu królewskiego zwani **majordomami**. Jeden z nich – **Karol Młot** – wsławił się pokonaniem Arabów pod Poitiers. Jego syn **Pepin Krótki** w 751 r. obalił Merowingów i sam zasiadł na tronie królewskim. W ten sposób władzę objęła **dynastia Karolingów**.

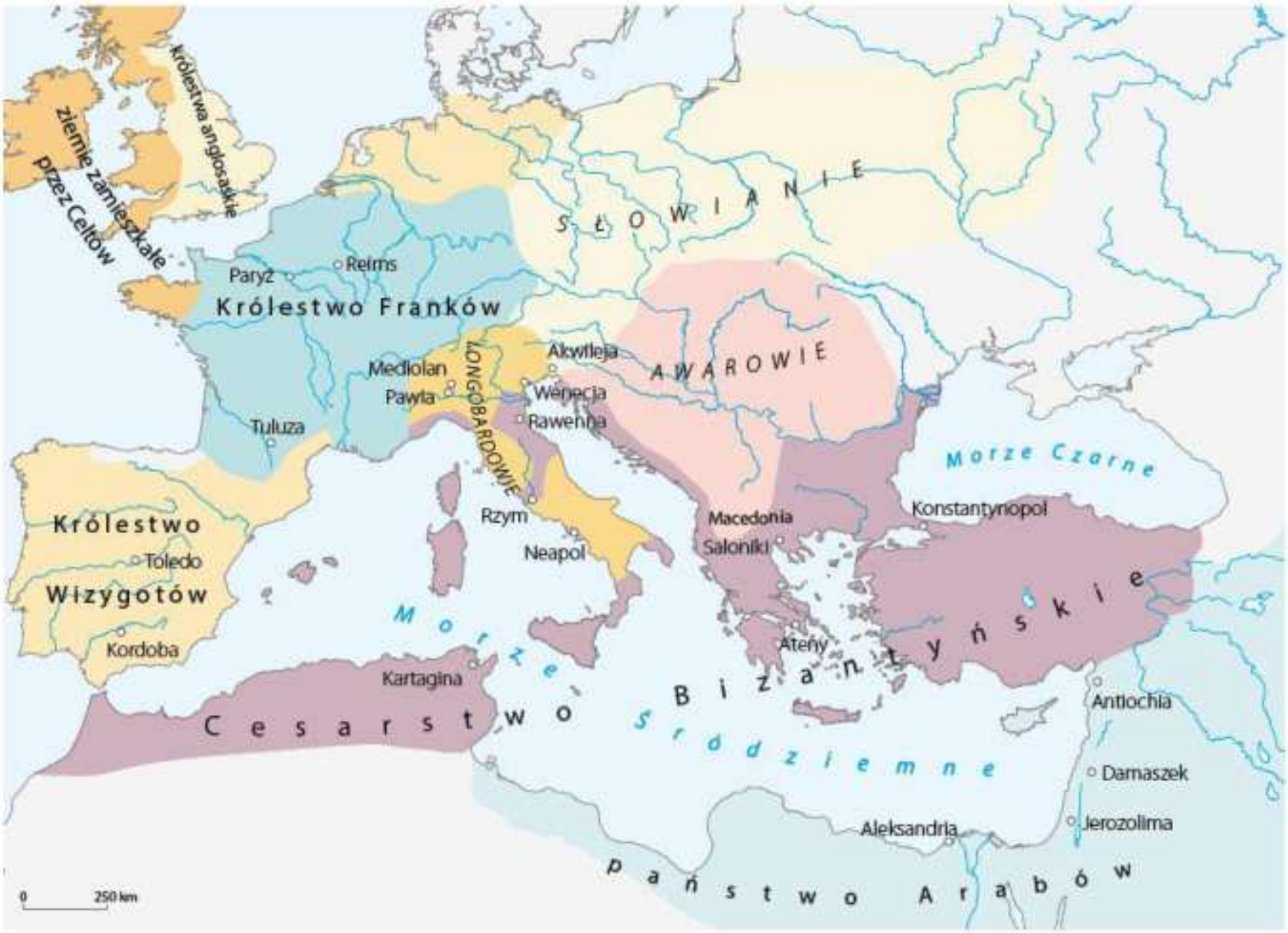

Europa i basen Morza Śródziemnego w połowie VII w.

Syn Pepina, **Karol** nazwany **Wielkim**, poszerzył granice państwa między innymi o ziemie Longobardów w północnej i środkowej Italii oraz Sasów i Bawarów we wschodniej Germanii. W dzień Bożego Narodzenia **800 r.** w czasie pobytu **Karola w Rzymie papież koronował go na cesarza rzymskiego**. W ten sposób władca Franków uzyskał najwyższy tytuł monarszy znany w świecie chrześcijańskim – rozumiany jako wywyższenie przez Boga. Wydarzenie to przedstawiano jako **odnowienie** (po ponad 300 latach) **cesarstwa na Zachodzie**.

Mistrz Einhard (czytaj: ajnhard), uczony z kręgu dworu Karola Wielkiego – miniatura XIV-wieczna

Okres panowania Karola Wielkiego został w dziedzinie kultury i życia umysłowego nazwany renesansem (odrodzeniem) karolińskim. Był to czas odnowienia tradycji chrześcijańskiego antyku – odrodzenia umiejętności użytecznych w życiu Kościoła: znajomości klasycznej łaciny i tekstów pisarzy chrześcijańskich. Rozwinęło się szkolnictwo. Ożywienie nastąpiło także w sztukach plastycznych.

Po śmierci następcy Karola – Ludwika I Pobożnego – nastąpił jednak **podział monarchii karolińskiej**. Miało to miejsce na mocy **układu** zawartego **w Verdun** (czytaj: werdę) **w 843 r.** przez synów Ludwika. Część **zachodnią** otrzymał Karol Łysy, dzielnicę **centralną** – najstarszy z braci, Lotar, a ziemie **na wschód od Renu** – Ludwik nazwany później Niemcem. **Tytuł cesarski** przypadł **Lotarowi**. Nie posiadał on jednak zwierzchności nad braćmi posługującymi się tytułami królów. Królestwa te w kolejnych pokoleniach ulegały **dalszemu rozdrobnieniu**, a władza poszczególnych monarchów słabła na rzecz lokalnych możnych. Także tytuł cesarski, związany do początku X w. z Karolingami, przestał odgrywać istotną rolę. U schyłku tego stulecia **dynastia karolińska wygasła**. Na obszarze zachodnio-frankijskim tytuł królewski przypadł w **987 r.** hrabiemu Paryża i Orleanu **Hugonowi Kapetowi**. Przyjmuje się umownie, że w tym momencie narodziło się **Królestwo Francji** rządzone przez dynastię Kapetyngów.

Podział monarchii karolińskiej według postanowień traktatu z Verdun

ĆWICZENIE

Porównaj granice królestw, na które podzielono Cesarstwo Karolingów w 843 r., z granicami współczesnych państw. Jakie widzisz podobieństwa i różnice?

Rzesza niemiecka i powiązanie idei cesarskiej z koroną niemiecką

Na obszarze **wschodniofrankijskim** ostatni z karolińskich władców zmarł na początku X w. Od tego czasu tron królewski stał się **elekcyjny** – monarchę wybierali **książęta** rządzący leżącymi na obszarze Germanii krajami. W 919 r. koronę uzyskał książę Saksonii **Henryk I Ptasznik**. Objęcie przez niego władzy, które dało początek ponad stuletniemu panowaniu **dynastii saskiej**, przyjmuje się za moment, kiedy państwo wschodnio-frankijskie przekształciło się w **Niemcy**. Kraj nie był w pełni scentralizowaną monarchią, ale raczej związkiem (zwanym

Rzeszą) księstw plemiennych. Zwierzchnia władza królewska pozostawała jednak przez pierwsze stulecia istnienia Rzeszy stosunkowo silna. Henryk I podbił część pogranicznych **ziem słowiańskich**, podporządkował sobie **Czechy** oraz opanował **Lotaryngię**.

Syn Henryka **Otton I** uzależnił **Burgundię** i **północną oraz środkową Italię**. Przełomowe znaczenie miało otrzymanie przez tego potężnego władcę **w 962 r.** w Rzymie **korony cesarskiej**. Nastąpiło w ten sposób kolejne odnowienie cesarstwa na Zachodzie. Odtąd tytuł cesarzy rzymskich pozostawał w rękach władców z kręgu państw niemieckich aż do początku XIX w. Pod koniec średniowiecza (w XV w.) przyjęła się nazwa **Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego**.

Korona cesarska Ottona I – insygnium koronacyjne Świętego Cesarstwa Rzymskiego do początków XIX w.

Rzesza niemiecka w okresie panowania dynastii saskiej

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Helmold – kronikarz niemiecki z XII w. o Ottonie I

...najmężniejszy Otton skierował swe wojska w celu podbicia buntowniczych Słowian. Ojciec jego poskromił ich w jednej wielkiej bitwie, on zaś następnie z takim męstwem rozgromił, że obiecali zwycięzcy trybut [daninę] i zapewnili o swej gotowości przyjęcia chrześcijaństwa w zamian za pozostawienie im życia i ojczyzny. Przyjął też chrzest cały lud pogański i po raz pierwszy zbudowano wówczas kościoły w Słowiańszczyźnie. [...]

...opromienionego sławą zwycięzcy króla Ottona wezwano do Italii w celu wyzwolenia Stolicy Apostolskiej [...].

...wkrótce został koronowany, a lud rzymski obwołał go cesarzem i Augustem w dwudziestym ósmym roku jego panowania; od koronacji Karola w Rzymie upłynęły 153 lata [kronikarz popełnia błąd; w rzeczywistości: 162]. W tym okresie przebywał cesarz z synem pięć lat w Italii, pokonał w wojnie synów Berengara [króla włoskiego], a Rzymowi przywrócił dawną wolność. Potem wrócił cesarz do ojczyzny i cały swój wysiłek skierował ku nawracaniu pogan, przede wszystkim zaś Słowian. W tej działalności powodziło mu się doskonale za sprawą Boga i przy jego pomocy, wspierającej we wszystkim prawicę najpobożniejszego króla.

Helmold, *Kronika Słowian*, tłum. J. Matuszewski, Warszawa 1974, s. 110–115.

ĆWICZENIE

Na czym polegały wielkość i zasługi Ottona I według opinii średniowiecznego niemieckiego kronikarza?

Z tytułem cesarskim były związane **dążenia uniwersalistyczne** noszących go władców – to znaczy pretensje do sprawowania zwierzchnictwa nad całym **zachodnim chrześcijaństwem** i **monarchami** zachodniej i środkowej Europy. Koncepcję tę rozwinął szczególnie **Otton III** panujący na przełomie X i XI w. Jednak cesarzom nie udało się wprowadzić w życie uniwersalistycznych koncepcji. W związku z tym w obrębie samej Rzeszy władza królewska z czasem znacznie się **osłabiła**. Decydujący pod tym względem był XIII w. Działo się to

w okresie, kiedy inne monarchie europejskie (np. francuska) zmierzały w przeciwnym kierunku – ku większej centralizacji i umocnieniu władzy królewskiej.

Feudalizm

W czasach karolińskich został zapoczątkowały proces prowadzący do ukształtowania się **systemu zależności społecznych** określanego przez historyków mianem **feudalizmu lennego**. W najpełniejszej postaci rozwinął się on **w X–XII w.**, jednak w znacznym zakresie trwał do końca średniowiecza.

– System feudalny opierał się na **osobistej relacji** pomiędzy **seniorem** a **wasalem**. Obie strony przyjmowały na siebie **obowiązki**: opieki ze strony seniora, służebności ze strony wasala. System ten był **wielostopniowy**: sięgał od króla, poprzez możnych świeckich i duchownych różnej rangi i zamożności, po rycerzy oraz poddanych chłopów.

– W dużej mierze sposób funkcjonowania społeczeństwa średniowiecznego na Zachodzie został ukształtowany przez nadawanie **lenna**, czyli prawa użytkowania ziemi, do którego były przypisane zobowiązania. Obowiązek świadczenia seniorowi **służby zbrojnej** nałożony na wasala, będącego posiadaczem lenna, stał się podstawą wyodrębnienia **warstwy rycerskiej**.

– Monarchowie udzielali swoim najwyższym wasalom **immunitetów**, czyli przywilejów oddających w ich ręce część uprawnień (zwłaszcza sądowych) przynależnych władcom i zwalniających ich z pewnych obciążeń (podatkowych). Immunitety stały się podstawą **władztwa gruntowego** panów feudalnych, czyli **zwierzchności nad ludnością należących do nich włości**.

Uroczysty akt hołdu lennego – miniatura z XIII w.

Kościół na Zachodzie i pozycja papiestwa

Po upadku Cesarstwa na Zachodzie w V w. – w sytuacji rozpadu dawnych struktur władzy, chaosu walk i społecznego zamętu okresu wędrówki ludów – bardzo ważną rolę odgrywał Kościół. Był on w tych warunkach najbardziej stabilną instytucją. W ramach Kościoła zachodniego stopniowo niepodważalne stawało się honorowe pierwszeństwo biskupa Rzymu (**papieża**). **W 756 r.** król Franków Pepin Krótki przekazał mu zdobyte na Longobardach obszary w środkowej Italii.

W ten sposób powstało **Państwo Kościelne** (istniejące do XIX w.), a papież stał się nie tylko przywódcą religijnym, lecz także władcą świeckim.

W ciągu kolejnych trzech stuleci papiestwo nie posiadało jednak większej samodzielności. W poważnym stopniu było **zależne** od władców karolińskich, a potem niemieckich monarchów, którzy sięgnęli po tytuł **cesarzy** i uzyskali decydujący wpływ na wybór papieży. Lokalni dostojnicy kościelni na Zachodzie związali się silnie ze **strukturami systemu feudalnego** oraz **władzy państwowej**. Hierarchowie Kościoła byli seniorami i wasalami w ramach relacji lennych oraz urzędnikami, a często także wojownikami na służbie monarchów. **Uzyskanie dostojeństw kościelnych** (jak biskupstwa i opactwa) wiązało się z nadaniem przez władców oraz panów feudalnych **rozległych władztw ziemskich**. W ten sposób udział w systemie feudalnym stanowił dla hierarchów kościelnych źródło **bogactwa**, ale i **uzależniał ich od świeckich monarchów i możnych**. Działania podjęte przez papiestwo **od 2. połowy XI w.** miały zmienić tę sytuację.

W latach 70. i 80. XI w. trwał konflikt pomiędzy papieżem **Grzegorzem VII** a niemieckim królem (później cesarzem) **Henrykiem IV**. Jego podłożem było starcie się **dwóch uniwersalizmów**: cesarskiego i papieskiego, czyli walka polityczna o przewodnictwo w świecie chrześcijańskim. Rywalizacja pomiędzy kolejnymi cesarzami i papieżami, mimo zawieranych w międzyczasie kompromisów (konkordat w Wormacji w 1122 r.), odnawiała się aż do połowy XIII w. Cesarstwo w tej walce poniosło porażkę, a upadek autorytetu cesarzy w Rzeszy, jaki wówczas nastąpił, zdawał się przesądzać o zwycięstwie papiestwa.

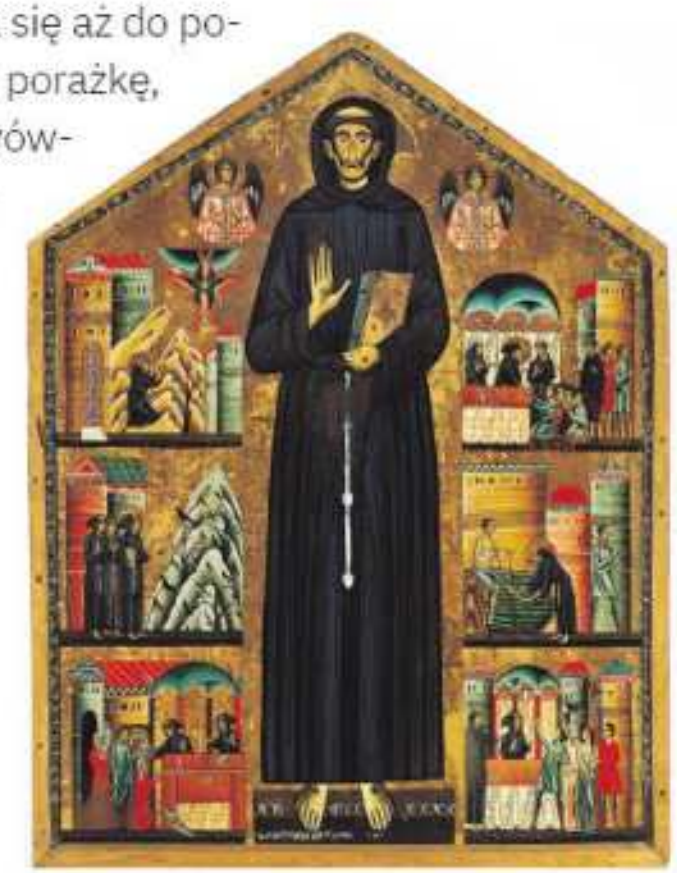

Św. Franciszek z Asyżu w otoczeniu scen z jego życia – dzieło włoskiego malarza Bonaventury Berlinghieriego (czytaj: bonawentury berlingieriego) z 1235 r.

W dojrzałym średniowieczu nastąpił rozwój różnego typu zgromadzeń zakonnych. Wielką rolę cywilizacyjną odegrali np. już w XII w. cystersi. Na początku XIII w. powstały zakony żebracze (franciszkanie, dominikanie), które zdobyły ogromną popularność zwłaszcza w miastach dzięki swojej działalności kaznodziejskiej.

Jednak wkrótce Kościół katolicki dotknęły poważne zjawiska kryzysowe. **XIV–XV w.** to okres osłabienia jego pozycji politycznej oraz konfliktów wewnętrznych. W latach 1309–1377 trwała tzw. **niewola awiniońska papieży**, kiedy to przenieśli oni swoją rezydencję z Rzymu do Awinionu i stali się w poważnej mierze zależni od królów Francji. Z kolei na lata 1378–1417 przypadła **wielka**

schizma zachodnia – czas, kiedy Europa podzieliła się na zwolenników dwóch (w pewnym okresie nawet trzech) równocześnie urzędujących papieży rezydujących w Awinionie i Rzymie, z których każdy uważał się za prawowitego. W XV w. pozycję papieży osłabiał rozwój nurtu zwanego **koncyliaryzmem**. Jego zwolennicy domagali się uznania wyższości **soborów** nad papieżem i przyznania im – jako reprezentującym całą wspólnotę katolicką – najwyższej władzy w Kościele.

Krucjaty

Do narodzin koncepcji krucjat przyczyniła się trwająca już od VIII w. **rekonkwista**, czyli proces stopniowego odbierania zajętych przez Arabów ziem **na Półwyspie Iberyjskim**. W 1063 r. papież wezwał wszystkich chrześcijan do udziału w walkach o wyzwolenie Hiszpanii, co było traktowane jako **święta wojna**.

Z jeszcze większym odzewem w świecie chrześcijańskim spotkała się zapowiedź podjęcia walki o wyzwolenie z rąk wyznawców islamu **Ziemi Świętej** – Palestyny wraz z Jerozolimą i Grobem Pańskim. Autorem tego pomysłu był **papież Urban II** w **1095 r.** Istotą idei wypraw krzyżowych – **krucjat** (łac. *crux* – krzyż) stało się przekonanie, iż walka prowadzona w imię krzyża jest obowiązkiem każdego chrześcijanina. Dzieje ruchu krucjatowego pokazały wielką **żarliwość religijną** związaną z tą ideą. Jednak biorący udział w świętej wojnie kierowali się także własnymi ambicjami oraz chęcią zdobycia **łupów i ziemi**. Młodsi synowie możnych i rycerzy, którzy nie mogli przejąć posiadłości lennych po ojcach (obowiązywała zasada niepodzielności lenn), chcieli uzyskać je na Bliskim Wschodzie.

Rycerz przed wyruszeniem na wyprawę krzyżową – miniatura z *Psałterza Westminsterskiego*, około połowy XIII w.

W dobie krucjat ostatecznie ukształtował się wzorzec chrześcijańskiego rycerza i związana z tym obyczajowość, literatura, symbolika, które stały się trwałym elementem kultury europejskiej.

W **1099 r.** uczestnicy **I krucjaty zdobyli Jerozolimę**. Chrześcijanie objęli władaniem obszary w Palestynie i Syrii na okres **niemal 200 lat**. Powstało tam **kilka państw**, w których władzę sprawowali przybyli z Europy na czele rycerstwa panowie feudalni. Najważniejszym z nich było Królestwo Jerozolimy. Co jakiś

czas na Bliski Wschód wyruszały **kolejne krucjaty**, którym przewodzili nieraz najwięksi monarchowie Europy. Ważną rolę w utrzymaniu zdobyczy odegrały powstałe w Ziemi Świętej **zakony rycerskie** (zwłaszcza **templariusze**). W latach 90. XII w. został założony Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, czyli **Krzyżacy**. Europejczycy byli jednak stopniowo wypierani przez muzułmanów z Bliskiego Wschodu. W 1187 r. została utracona Jerozolima, a **w 1291 r.** padła ostatnia twierdza chrześcijan.

W okresie krucjat istotnym wydarzeniem była IV krucjata, której uczestnicy zamiast przeciw muzułmanom skierowali się do **Konstantynopola** i zdobyli go **w 1204 r.** Na gruzach Bizancjum utworzyli **Cesarstwo Łacińskie**, które przetrwało niespełna pół wieku. Jego władcy zostali **obaleni przez miejscową ludność**, a następcy cesarzy Wschodu **odbudowali Cesarstwo Bizantyjskie**. Jednym z następstw tych wydarzeń stało się ostateczne rozejście się dróg łacinników (katolików) i prawosławnych – dopiero nienawiść, jaką wzbudził na Wschodzie podbój Konstantynopola przez krzyżowców, **przypieczętowała rozłam w Kościele**.

Skutki krucjat były wielorakie. Bardzo wrósł **autorytet papiestwa** przewodzącego chrześcijanom w ich zmaganiach. Choć kontakt ze światem islamu miał w tym czasie charakter walki zbrojnej, zwiększył jednak zainteresowanie Wschodem i zapotrzebowanie na towary pochodzące z tego obszaru, a także rozbudził **handel śródziemnomorski**. Skorzystały z tego miasta włoskie – przede wszystkim **Wenecja**, która wspierała krucjaty i czerpała z nich zyski. Wyprawy krzyżowe przyniosły nasilenie **wrogości** (ksenofobii) wobec wszelkich obcych: w pierwszej kolejności muzułmanów, ale także Żydów, pogan czy heretyków. Papież ogłaszał w tym czasie krucjaty na różnych obszarach, na przykład przeciwko pogańskim Słowianom Połabskim, Prusom, prawosławnym Rusinom, Tatarom oraz przeciw ruchowi heretyckiemu na południu Francji.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jak potoczyły się losy zachodniej Europy po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Uwzględnij kwestie zmian w życiu społecznym i sposobie sprawowania władzy.
2. Scharakteryzuj rolę Karola Wielkiego oraz epoki karolińskiej w dziejach Europy. Poszukaj dodatkowych informacji w internecie lub literaturze popularnonaukowej.
3. Jak rozumiesz pojęcia uniwersalizmu cesarskiego i papieskiego? Na czym polegał konflikt pomiędzy nimi?
4. Przedstaw przyczyny oraz następstwa wypraw krzyżowych.

3. Kultura łacińskiej Europy w średniowieczu

Uniwersalny charakter kultury chrześcijańskiej Europy

W epoce średniowiecza europejska kultura oficjalna była zdominowana przez wartości, tradycje i treści **chrześcijańskie**. Na przełomie I i II tysiąclecia obszar jej oddziaływania poszerzył się o tereny środkowej i północnej Europy, w tym ziemie polskie. Jednocześnie w połowie XI w. doszło do rozłamu w Kościele powszechnym, w wyniku którego wyodrębniły się dwa wyznania: **prawosławie** i **katolicyzm**. Bizantyński i łaciński krąg kulturowy różniły się zresztą już od stuleci.

Kultura chrześcijańskiej Europy miała **uniwersalny charakter** – odwoływała się do dziedzictwa, jakie wytworzyło się w Cesarstwie Rzymskim w dobie późnego antyku, gdy imperium to stało się państwem chrześcijańskim. Przechowała też nieco z tradycji wcześniejszych, przedchrześcijańskich stuleci rozwoju grecko-rzymskiego modelu cywilizacyjnego. Chociaż po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego wiele z tej spuścizny zostało na Zachodzie zapomniane i zatracone, ocalało jednak dosyć, by stać się kluczowym składnikiem europejskiej tożsamości. Kultura zachodnioeuropejska była w epoce średniowiecznej tworzona w przeważającej mierze przez **katolickie duchowieństwo** lub z jego bezpośredniej inspiracji. Opierała się na wspólnym ludziom wykształconym oraz Kościołowi języku – **łacinie**. Pierwiastek świecki oraz **języki lokalne** (narodowe) zaczęły grać wybitną rolę dopiero **u schyłku średniowiecza**.

Ilustracja do *Moraliów* papieża Grzegorza Wielkiego powstałych w VI w. – manuskrypt (rękopis) z XI w.

Św. Grzegorz I Wielki, papież w latach 590–604, jest zaliczany do Ojców Kościoła, czyli najwybitniejszych myślicieli i pisarzy chrześcijańskich przełomu starożytności i średniowiecza. Był m.in. autorem dzieł stanowiących komentarze do Biblii. Taki charakter miały właśnie *Moralia* – liczące 35 ksiąg rozważania na temat biblijnego Hioba.

Także **normy życia społecznego i obyczaje**, przynajmniej wśród **warstw wyższych** i zamożniejszych, były na obszarze oddziaływania tej kultury niezwykle podobne. One również wywodziły się w istotnej mierze z religii, ale nie wyłącznie.

Kultura rycerska i dworska miały w sobie duży pierwiastek świecki. Także sposób życia **mieszczan** miał wiele cech wspólnych na obszarze całej zachodniej Europy. Zarówno kultura rycerska, jak i miejska w rosnącym stopniu posługiwały się lokalnymi językami, co można uznać za element osłabiający zachodnioeuropejski uniwersalizm kulturowy. Cechą średniowiecznej cywilizacji nie była więc wyłącznie jedność i uniwersalność. Na równi – szczególnie wśród niższych warstw społecznych – charakteryzowała ją lokalność i różnorodność. **Podziały społeczne** dominowały przy tym wówczas zdecydowanie nad etnicznymi. Stąd też kultura w niewielkim stopniu przyjmowała wymiar narodowy.

Literatura

Literatura zachodniej Europy **w formie pisanej** była tworzona początkowo wyłącznie **w języku łacińskim**. Powstawały w nim hymny kościelne, żywoty świętych, a także dzieła historiograficzne. Jednak stopniowo od XII w. wzrastała rola twórczości **w językach narodowych**. Należały do niej heroiczne **poematy rycerskie**, jak ***Pieśń o Rolandzie***, ***Pieśń o Nibelungach*** czy utwory z **cyklu arturiańskiego**. Oddzielne miejsce zajmowała **poezja miłosna**, której powstanie wiązało się z przemianami **w kulturze rycerskiej**. O ile w epickich tekstach dominował wzorzec rycerza – wojownika za wiarę i króla, o tyle pieśni miłosne odzwierciedlały nowy model obyczajowości rycerskiej – bardziej subtelny i związany **z życiem dworskim**. Ten typ twórczości narodził się **w Prowansji**, gdzie uprawiali go **trubadurzy**, czyli wędrowni poeci i śpiewacy.

Ilustracja do dzieła Chrétiena de Troyes (czytaj: kretjena de trła) *Percewal z Walii, czyli Opowieść o Graalu* (czytaj: gra-alu). Utwór powstał około 1180 r. Prezentowana miniatura pochodzi z około 1330 r.

Opowieści o królu Arturze, nawiązujące do legend celtyckich, znano już wcześniej. Natomiast niezwykle popularne stały się, poczynając od XII w. Doczekały się wielu wersji literackich.

W późnym średniowieczu **literatura łacińska** oraz tworzona w językach lokalnych rozwijały się z równym powodzeniem. W języku łacińskim powstawały dzieła poruszające najpoważniejsze kwestie religijne i filozoficzne. Języki „ludu" uznawano natomiast za odpowiednie dla treści błahych, służących raczej przyjemności. Jednak to **rozwój piśmiennictwa w językach narodowych** wyznaczył kierunek dalszego rozwoju literatury.

Twórczość literacka w języku **włoskim** (**w dialekcie toskańskim**, który stał się podstawą dla rozwoju tego języka) została zapoczątkowana przez **Dantego Alighieri** na przełomie XIII i XIV w. Jego największe dzieło to poemat ***Boska komedia***, uważany za uwieńczenie i syntezę sposobu pojmowania świata wykształconego przez średniowiecze. Stanowi krytyczny obraz ówczesnego społeczeństwa i targających nim konfliktów. Jest zarazem dziełem głęboko religijnym i odnosi się do kwestii moralnych oraz światopoglądowych. Język narodowy (*volgare* – jak go wówczas określano – czyli „pospolity") posłużył więc w tym przypadku przedstawieniu poważnej problematyki.

***Dante i trzy królestwa*, fresk autorstwa XV-wiecznego malarza włoskiego Domenico di Michelino (czytaj: domeniko di mikelino)**

W prawej części obrazu ukazano Florencję, jednak nie z czasów Dantego, lecz z późniejszych. Widoczna kopuła katedry florenckiej to już dzieło rodzącego się na początku XV w. renesansu (zobacz rozdz. IV.3.).

Tworzący w XIV w. **Petrarka** pisał zarówno **po łacinie** (rozważania moralne i dzieła przybliżające kulturę antyczną), jak i **w języku włoskim** (poezje, w większości miłosne, np. ***Sonety do Laury***). Choć jego współcześni, a nawet on sam, cenili jego łacińskie utwory, to dziś za kamień milowy w historii literatury uważa się jego włoską twórczość.

Przedmiotem zainteresowania najwybitniejszych pisarzy późnego średniowiecza tworzących w językach narodowych było ukazywanie życia wszystkich warstw społecznych. We Włoszech, poza Petrarką i Dantem, czynił tak **Giovanni Boccaccio** (czytaj: dżiowani bokaczio) – autor cyklu nowel pt. ***Dekameron***. **W Anglii** pierwsze miejsce wśród pisarzy epoki zajmuje **Geoffrey Chaucer** (czytaj: dżofrej czoser) – twórca między innymi ***Opowieści kanterberyjskich***, powstałych **pod koniec XIV w.**

Wiedza i jej nauczanie

Kształcenie w epoce średniowiecza opierało się na Piśmie Świętym i tekstach Ojców Kościoła, a także niektórych pogańskich autorów antycznych. **W XII–XIII w.** miał miejsce przełom intelektualny, możliwy dzięki temu, że Zachód zaczął w większej mierze poznawać **dzieła filozofów starożytnych**, dostępne dotąd tylko w wąskim zakresie. Następowało to głównie za pośrednictwem **przekładów arabskich**, a także dzięki tekstom docierającym z Bizancjum. Największą rolę odegrały dzieła **Arystotelesa**, które w większości nie były dotąd znane. Rozbudzenie umysłowe zaowocowało między innymi rozwojem **scholastyki** – metody dochodzenia do prawdy, zakładającej pogodzenie dążeń ludzkiego umysłu z prawdą objawioną w Piśmie. Zwolennicy scholastyki docenili dociekania intelektualne i przypisywali **rozumowi** bardzo ważną rolę poznawczą oraz w wyjaśnianiu prawd wiary. Autorem najbardziej spójnego systemu filozoficzno-teologicznego, godzącego myśl Arystotelesa z chrześcijaństwem, był natomiast **św. Tomasz z Akwinu**.

W XIII w. na Zachodzie rozwinął się nowy typ instytucji, zajmujących się rozwojem wiedzy oraz kształceniem. Były to **uniwersytety** (m.in. w Bolonii, Paryżu, Oksfordzie, Cambridge), czyli niezależne zrzeszenia profesorów i studentów. Nauczano w nich zwłaszcza: **prawa**, **medycyny** i **teologii**. Korporacje uniwersyteckie przyciągały uczonych i studentów z całej Europy. Zdobywały sobie coraz większe uznanie jako ośrodki gromadzące wybitne umysły i kształcące osoby, które stawały się niezbędne w życiu Kościoła, w systemie sprawowania władzy i w życiu społecznym.

Mistrz nauczający swoich studentów na uniwersytecie w Bolonii – miniatura z XIV w.

Architektura romańska

W zakresie sztuk plastycznych kultura zachodnioeuropejska wczesnego średniowiecza (do końca X w.) nie odznaczała się jeszcze tak wyraźnym uniwersalizmem, jaki zaczął ją cechować w pełnym średniowieczu. To wówczas dopiero

rozwinęły się dwa następujące po sobie **style**, które rozprzestrzeniły się na cały zachodnioeuropejski krąg kulturowy (oddziaływały także na wschodnią Europę): **romanizm i gotyk**. Oba narodziły się **we Francji**.

Styl romański ukształtował się **w połowie XI w.**, choć jego zapowiedzi można dostrzec już we wcześniejszych budowlach, powstających od początku stulecia. Następował w tym okresie gwałtowny rozwój form **architektury sakralnej**. Styl romański był odpowiedzią na żarliwość religijną epoki.

Większość świątyń romańskich wzniesiono na planie **prostokąta** lub **krzyża łacińskiego** (czyli mającego jedno ramię dłuższe – w odróżnieniu od greckiego równoramiennego). W miejsce płaskich stropów pojawiły się **sklepienia kolebkowe** i **krzyżowe**. Rozpoznawalną cechą romańskiego stylu był **półkolisty łuk** – nadający kształt sklepieniom, wieńczący otwory okienne, oraz obramowania (czyli **portale**) wrót kościelnych. Wnętrze kościoła opierało się na schemacie **bazyliki** – utworzone z trzech lub pięciu **naw**, z których środkowa była wyższa od pozostałych. Nawy oddzielono od siebie rzędami kolumn. Często, choć nie zawsze, przecinała je w części bliższej ołtarza nawa poprzeczna (**transept**) – w ten właśnie sposób powstawał plan krzyża łacińskiego. Poprzez układ kolumn i rytmiczną powtarzalność poszczególnych elementów (np. okien) nawy dzielono na wyraźne wyodrębnione wizualnie, następujące po sobie **przęsła**.

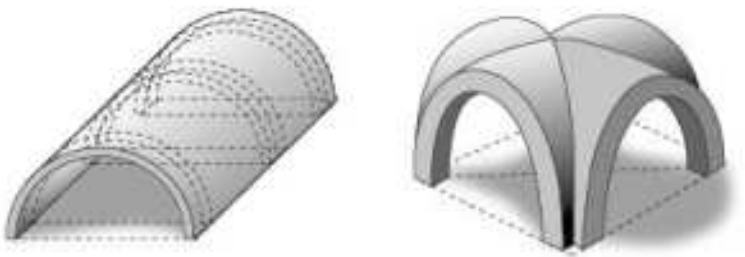

Romańskie sklepienie kolebkowe oraz krzyżowe

Wnętrze romańskiego kościoła Saint-Sernin (czytaj: sę-sernę) w Tuluzie w Langwedocji, przełom XI i XII w.

Doskonale widoczne są takie elementy stylu romańskiego, jak sklepienie kolebkowe, półkoliste łuki, masywne kolumny, które wraz z podziałem przebiegającym przez sklepienie nadają rytm wnętrzu budowli. Część kościoła w głębi, z ołtarzem, to prezbiterium przeznaczone dla duchowieństwa, zamknięte półokrągłą przestrzenią, zwaną absydą.

Kościoły i klasztory romańskie miały **grube ściany** o **niewielkich oknach** i **masywne kolumny**. Było to konieczne, gdyż musiały one wytrzymać **ciężar** sklepienia. Sprawiały wrażenie surowych, monumentalnych, czasami przyciężkich. Wewnątrz świątyni romańskiej panował półmrok, gdyż wąskie romańskie okna przepuszczały niewiele światła. W sylwetce budynków dominowały **proste bryły geometryczne**. Po obu stronach fasady, a często także przy transepcie wznoszono wieże.

Na zewnątrz świątynie były ubogie w zdobienia oraz dekorację rzeźbiarską – ich funkcje mogły spełniać elementy architektoniczne: szeregi kolumienek, gzymsy. Wyjątek stanowiły **portale**, zdobione nieraz rozbudowanymi scenami, obejmującymi wiele postaci. We wnętrzu płaskorzeźby umieszczano przede wszystkim na głowicach (kapitelach) kolumn. **Elementy rzeźbiarskie** zdobiące zarówno portale, jak i kolumny były ściśle związane z architekturą, wpasowane w nią, często wręcz jakby wciśnięte. W dekoracjach tych, oprócz postaci osób boskich i świętych pojawiały się również wizerunki zwierząt (czasem fantastycznych), potworów, a nawet diabłów. Stosowano też ornamenty geometryczne oraz roślinne.

Romański kościół Świętej Trójcy w Caen (czytaj: ką) w Normandii, przełom XI i XII w.

Architektura gotycka

Od lat 40. XII w. styl romański był stopniowo wypierany przez sztukę **gotycką**. Szczególne znaczenie w powstaniu gotyckiego stylu miało opactwo w Saint-Denis (czytaj: sę-deni) pod Paryżem, którego opat **Suger** (czytaj: siuże) sformułował nową ideę mówiącą o tym, czym ma być wnętrze świątyni chrześcijańskiej. Chciał, aby wypełniało je **światło**, symbolizujące miłość Chrystusa. Koncepcję tę realizowano w bazylice **w Saint-Denis** i wielu katedrach francuskich, poczynając od **Chartres** (czytaj: szartr). Później zaś rozprzestrzeniła się na całą Europę. Klucz do wytworzenia się stylu gotyckiego w architekturze stanowiło uwolnienie w znacznym stopniu ścian od konieczności dźwigania ciężaru sklepienia (teraz **krzyżowo-żebrowego**). Nastąpiło to poprzez przeniesienie **obciążenia** od żeber na cały system kolumn, **przypór** i **łuków oporowych**, przerzuconych ponad dachami naw bocznych. Rozwiązanie to miało daleko idące konsekwencje.

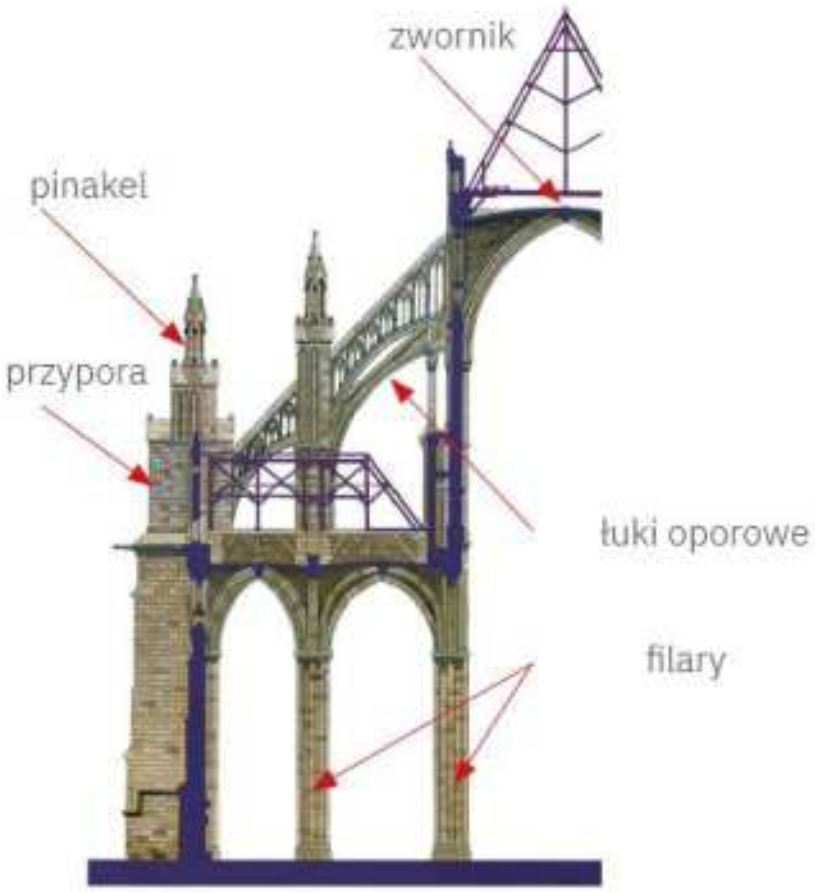

Elementy konstrukcyjne gotyckiej katedry

Gotyckie sklepienie krzyżowo-żebrowe w klasztorze Santa Dorotea w Burgos w Kastylii, XIV w.

Gotycka katedra w Kolonii w zachodnich Niemczech

Budowa katedr gotyckich trwała z reguły przez kilka pokoleń, często ponad 100 lat, a i tak często nie udawało się dokończyć takich elementów, jak główna fasada czy wieże. Budowa katedry w Kolonii, rozpoczęta w 1248 r., trwała do końca średniowiecza. Wieże wzniesiono jednak dopiero w XIX w. Ponieważ oparto się na zachowanych planach, obecny wygląd świątyni uznać można za zgodny z zamiarem jej średniowiecznych twórców.

Małe okna romańskie w dobie gotyku zostały zastąpione olbrzymimi, **wysokimi oknami**. W takich wnętrzach można odnieść wrażenie, że ściany zniknęły, zastąpione przez promienie wielobarwnego **światła** (okna wypełnione były **witrażami**). We wnętrzu zwracał uwagę las bardziej wysmukłych niż w architekturze romańskiej **kolumn** i **rozległość przestrzeni**. Gotyckie katedry pięły się ku górze – najbardziej charakterystyczną cechą, która kojarzy się zazwyczaj z gotykiem, jest właśnie **strzelistość**. Formy romańskie, raczej łagodne i bardziej poziome, zastąpiono pionowymi liniami i wysmukłymi kształtami. Półkolisty łuk romański ustąpił miejsca **łukowi ostremu**. Wysokie **wieże**, mnożenie **pinakli**, czyli ozdobnych kamiennych wieżyczek i ażurowych elementów zdobniczych (wielka **rozeta** w centrum fasady kościoła) tworzyły niezwykle skomplikowaną, misterną strukturę, każącą myśleć raczej o kunszcie jubilera niż architekta. Potęga tych świątyń nie przytłaczała, lecz porywała ku górze.

Kościół św. Anny w Wilnie na Litwie, przełom XV i XVI w.

Kościół ten reprezentuje późny okres architektury gotyckiej – styl zwany gotykiem płomienistym. Miał on charakter niezwykle dekoracyjny. Typowa była dla niego komplikacja formy plastycznej i jeszcze silniejsze uwydatnienie wrażenia ruchu ku górze.

W kościołach gotyckich **rzeźba** uwolniła się od ścisłego związku z architekturą – powstawały pełnopostaciowe, **swobodnie stojące** posągi, rozwinęło się także **malarstwo ołtarzowe**. Chociaż gotyk powstał jako styl budownictwa sakralnego, objął z czasem **obiekty świeckie**, zwłaszcza zamki, ratusze, domy zamożnych mieszczan. Nawet kiedy budowle te nie były w całości wznoszone w stylu gotyckim, zawierały wiele jego elementów: ornamenty, kamieniarkę okien, smukłe wieże. Styl gotycki stał się uniwersalny w każdej dziedzinie odwołującej się do poczucia estetyki – gotyckie były oprawy rękopisów, ukucia drzwi, skrzynie do przechowywania ubrań, naczynia itd.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym opierał się uniwersalny charakter kultury zachodnioeuropejskiego średniowiecza. Jakie były jej wspólne źródła i przejawy? Jaką rolę odgrywało chrześcijaństwo?
2. Jakie – twoim zdaniem – znaczenie miał postępujący rozwój twórczości w językach narodowych w Europie?
3. Porównaj ze sobą style romański i gotycki w architekturze. Sporządź w zeszycie tabelę zestawiającą ich najważniejsze cechy.

III

ZIEMIE POLSKIE W ŚREDNIOWIECZU

1. Narodziny państwa polskiego – panowanie Mieszka I i Bolesława Chrobrego

Państwo plemienne Polan i jego książę Mieszko

Większość obszaru dzisiejszej Polski – ziemie leżące w dorzeczu Wisły i Odry – zamieszkiwały plemiona zaliczane do Słowian zachodnich. Jednym z nich było plemię **Polan**. Do początku X w. nie odgrywało ono większej roli politycznej. Dopiero w latach 930–940 – jak wskazują badania archeologiczne – Polanie podbili najbliższe plemiona i stworzyli silne państwo. O rozwoju terytorialnym **państwa Polan** w tym okresie świadczą związane z podbojami pozostałości zniszczonych **grodów** sąsiednich plemion. Na opanowanych obszarach Polanie budowali znacznie większe, lepiej umocnione grody oraz zakładali nowe osady. Grody były skupione wokół **Gniezna** stanowiącego centrum ich państwa. Drugim ważnym ośrodkiem władzy, rezydencją książęcą, stał się nowo wzniesiony gród **Poznań**.

Gród – w początkach średniowiecza osada o charakterze obronnym, otoczona ziemno-drewnianymi obwarowaniami, będąca z reguły ośrodkiem władzy terytorialnej.

Około **960 r.** władzę objął **Mieszko I**. Pierwsze informacje o nim i o państwie gnieźnieńskim pozostawił żydowski kupiec **Ibrahim ibn Jakub**, który w 966 r. przebywał na dworze **cesarza Ottona I**. Mieszko jest uznawany zatem za **pierwszego historycznego władcę Polski**, czyli takiego, którego istnienie jest potwierdzone źródłowo. Informacje o jego poprzednikach czerpiemy jedynie z legendy spisanej na początku XII w. przez **Galla Anonima**, opisującej objęcie władzy przez ród mający wywodzić się od oracza **Piasta**.

Mieszko I (ok. 935–992) w wyobrażeniu Jana Matejki

Zgodnie z tradycją ustną – która na początku XII w. znalazła odbicie w *Kronice* Galla Anonima – Mieszko miał trzech poprzedników. Pierwszym był Siemowit, którego imię można przetłumaczyć jako 'Pan wspólny', następnie panował Leszek (Lestek) – tj. Podstępny, w znaczeniu inteligentny, dalekowzroczny. Ojcem Mieszka miał być Siemomysł – 'Myślący o rodzie'.

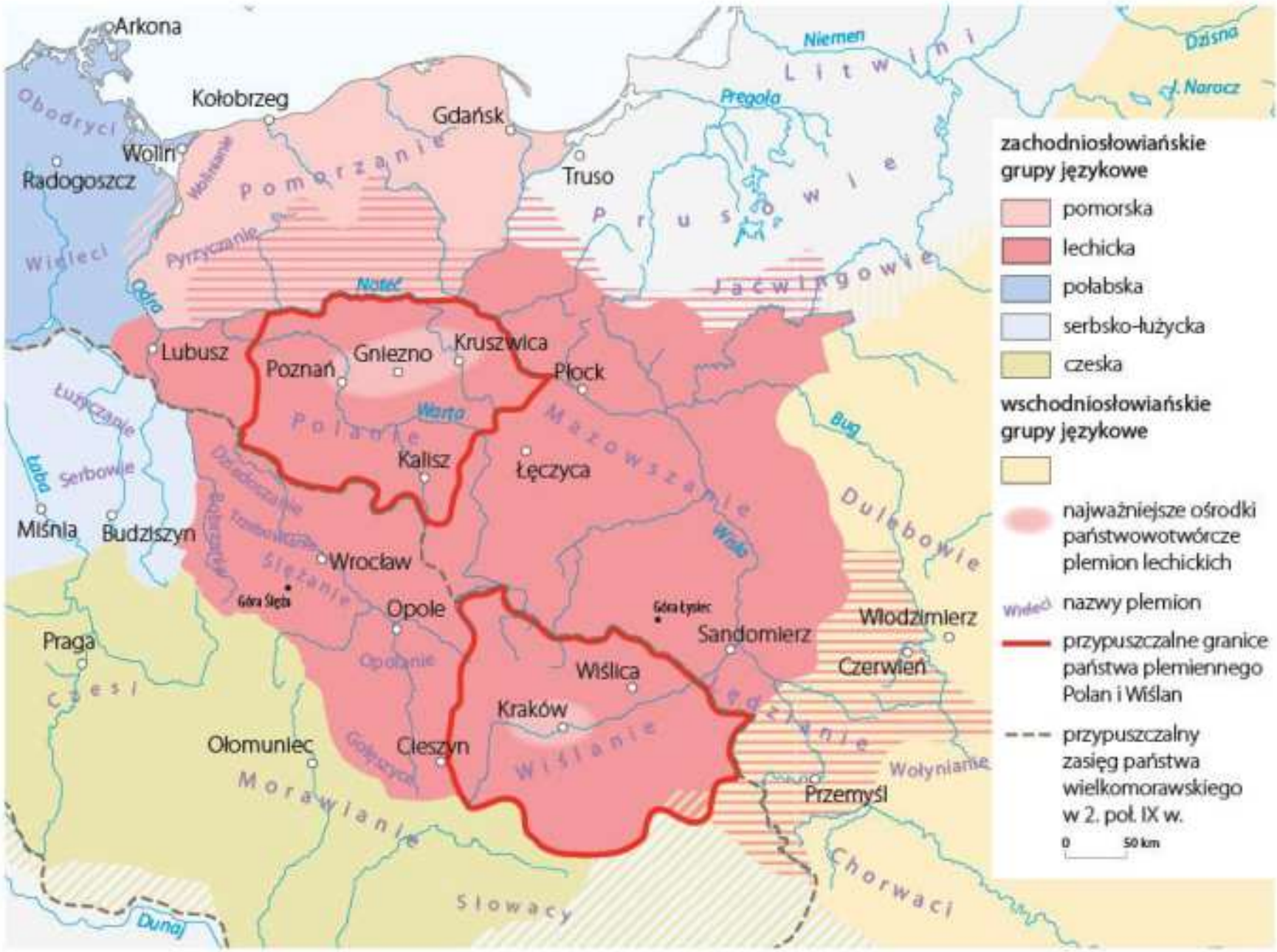

Rozmieszczenie plemion zachodniosłowiańskich, które weszły w skład państwa Mieszka I

Przyjęcie chrześcijaństwa i jego następstwa

Przełomowym momentem w dziejach powstającego państwa polskiego był **chrzest Mieszka** w **966 r.** Władcy rodzących się państw słowiańskich postrzegali chrześcijaństwo jako religię potężnych europejskich krajów. Boga chrześcijan odbierano jako bóstwo dające swoim wyznawcom moc i przynoszące zwycięstwa nad nieprzyjacielem.

Małżeństwo z księżniczką **Dobrawą** (córką władcy Czech) oraz przyjęcie chrześcijaństwa ułatwiły Mieszkowi i jego następcy prowadzenie aktywnej **polityki zagranicznej**. Państwo gnieźnieńskie stało się **częścią świata chrześcijańskiego**, a jego władca mógł się uważać za równego innym książętom. Łatwiejsze stało się zawieranie sojuszy z władcami chrześcijańskimi. Przyjęcie chrześcijaństwa nastąpiło za pośrednictwem Czech, a ustanowione biskupstwo misyjne zostało podporządkowane bezpośrednio papieżowi.

Przyjęcie chrześcijaństwa wzmocniło także autorytet Mieszka w kraju. Narzucenie jednej religii przyśpieszyło proces **ograniczania plemiennych odrębności**, opierających się na dawnych wierzeniach. Wybór **obrządku łacińskiego** spowodował, iż państwo Mieszka weszło w krąg **kultury Zachodu**. Wiedza i umiejętności dotyczące między innymi budowy kamiennych świątyń i zamków czy organizacji struktur władzy mogły zostać przyswojone i wykorzystane przy organizacji państwa. Za **Jordanem**, pierwszym biskupem misyjnym, przybyli inni duchowni i zakonnicy. Nie tylko nawracali ludność na chrześcijaństwo, lecz także służyli księciu swoją wiedzą i umiejętnościami, między innymi znajomością łaciny i **pisma**. Pełnili ważne funkcje na dworze książęcym.

Zaprowadzenie chrześcijaństwa w wyobrażeniu Jana Matejki z końca XIX w.

Chrzest Mieszka w 966 r. zapoczątkował proces, w wyniku którego mieszkańcy powstającego państwa polskiego w ciągu kolejnych dwóch stuleci stali się chrześcijanami wyznania katolickiego.

Rozwój terytorialny i organizacja państwa Mieszka I

Mieszko I z sukcesem kontynuował ekspansję Polan. Na wschodzie podporządkował sobie plemiona zamieszkujące Kujawy i Mazowsze, na południowym wschodzie dotarł do ziem Lędzian. Dokonany przez niego podbój **ziemi lubuskiej**, leżącej po obu stronach Odry, groził bezpośrednim konfliktem z cesar-

stwem. Władca zapobiegł jednak wojnie, **uznając zwierzchnictwo cesarza** i płacąc mu **trybut** (czyli daninę) – prawdopodobnie tylko z nowo zdobytych ziem Lubuszan „aż po rzekę Wartę".

W **967 r.** Mieszko, wspierany przez posiłki czeskie, odniósł zwycięstwo w bitwie z **Wieletami** dowodzonymi przez zbuntowanego przeciwko cesarzowi możnowładcę saskiego **Wichmana**. W **972 r.** doszło do wyprawy zbrojnej Hodona, **margrabiego Marchii Łużyckiej** (będącej częścią cesarstwa) przeciwko Mieszkowi, mimo że polski książę uchodził za sojusznika cesarza. W bitwie **pod Cedynią** nad Odrą wojska dowodzone przez Mieszka i jego brata Czcibora **rozbiły wojska Hodona**. Cesarz Otton I wymusił zaprzestanie dalszych walk. Mieszko kontynuował również ekspansję na wschód na ziemie Lędzian. Zajęte w latach 70. **Grody Czerwieńskie**, między innymi Przemyśl, zostały w 981 r. utracone na rzecz Rusi Kijowskiej.

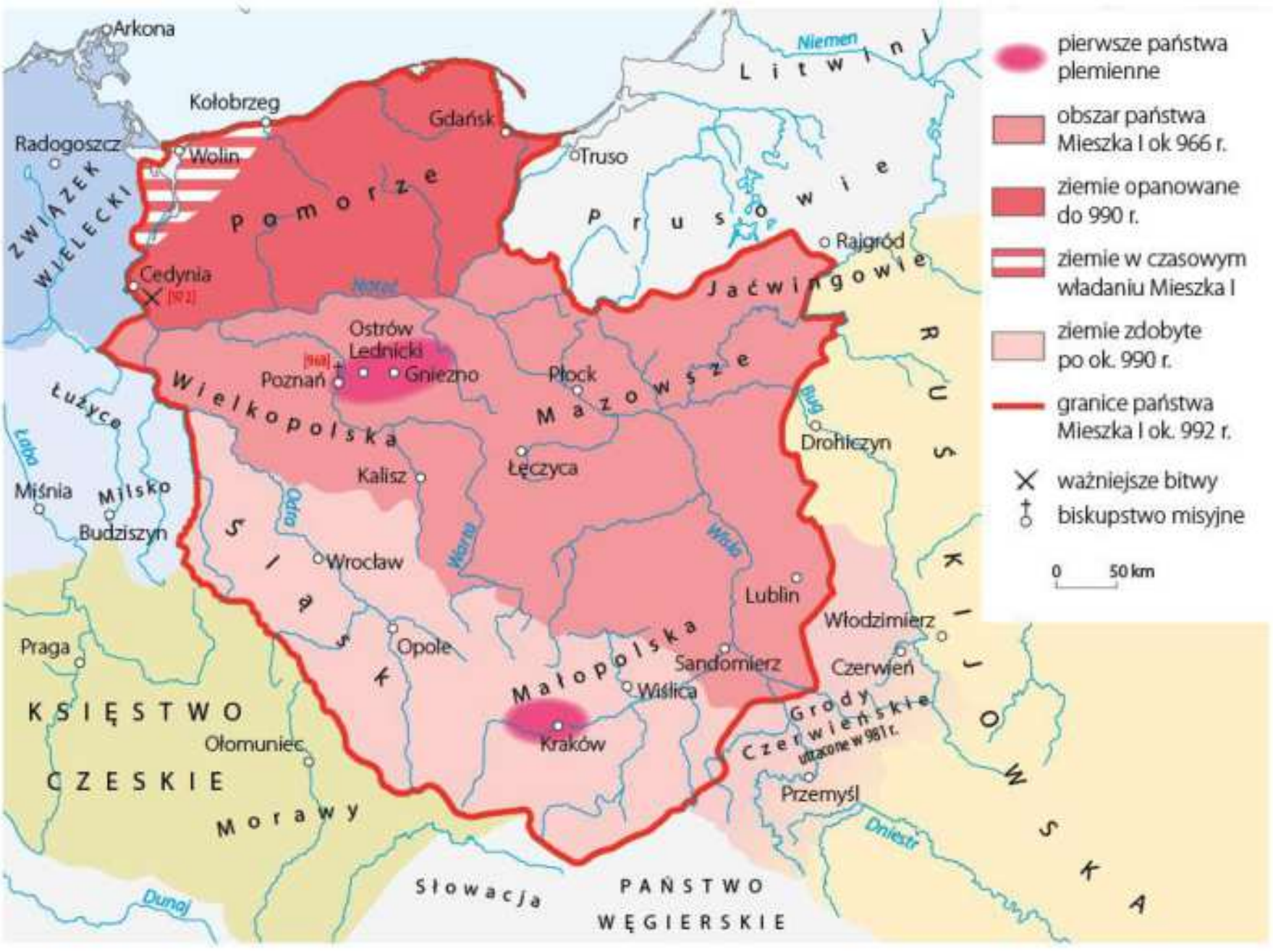

Granice państwa Mieszka I w 992 r.

Około 980 r. Mieszko poślubił **Odę**, córkę margrabiego Marchii Północnej (pierwsza chrześcijańska żona Mieszka – Dobrawa – zmarła). Sojusz z cesarstwem pozwolił polskiemu księciu na podjęcie ekspansji w kierunku południowym na

ziemie plemion śląskich podległych władcy Czech. Prawdopodobnie w jej efekcie w **990 r. Śląsk** został przyłączony do państwa Mieszka I. Natomiast **ziemią Wiślan – Małopolską** (ziemią krakowską) zarządzał od około 985 r. **Bolesław** (nazwany później **Chrobrym**), syn Mieszka I i Dobrawy. Władzę sprawował tam przypuszczalnie z czeskiego nadania.

Na krótko przed śmiercią Mieszko oddał państwo gnieźnieńskie pod opiekę Stolicy Apostolskiej. Dokument zwany powszechnie aktem ***Dagome iudex*** wymienia Mieszka I, jego żonę Odę oraz ich synów: Mieszka i Lamberta, pomijając przy tym Bolesława Chrobrego. Opisane są w nim również granice państwa gnieźnieńskiego.

Organizacja państwa Mieszka I opierała się na pochodzących z czasów plemiennych **opolach**. Stanowiły one wówczas sąsiedzką wspólnotę terytorialną, obejmującą leżące w pobliżu siebie osady skupione wokół grodu. Opola były odpowiedzialne za utrzymanie i naprawę umocnień, stawianie zasieków w przypadku pojawienia się nieprzyjaciela oraz świadczenia na rzecz księcia, a następnie Kościoła.

Władza Mieszka opierała się na **drużynie książęcej**. Wojownicy rekrutowali się głównie spośród **miejscowej wolnej ludności**. Byli wśród nich również liczni **Normanowie** (wikingowie). W ramach pospolitego ruszenia cała wolna ludność musiała brać udział w obronie swego terytorium oraz w wyprawach podejmowanych przeciwko nieprzyjacielowi. Główny ciężar walk spoczywał jednak na książęcej drużynie. Informacje o drużynie Mieszka I czerpiemy z relacji Ibrahima ibn Jakuba, który określił jej liczebność na 3000 ludzi.

Ludność była zobowiązana do świadczeń na rzecz drużyny książęcej i do utrzymania grodów w gotowości obronnej. Podczas wojny dawały one okolicznym mieszkańcom schronienie. Bezpieczeństwo zapewniały również trudne do przebycia puszcze, które odgradzały powstające państwo polskie od potencjalnych nieprzyjaciół – cesarstwa, Czech, Wieletów, Rusi Kijowskiej.

Rekonstrukcja grodu gnieźnieńskiego

Kolejne fazy rozbudowy grodu

Bolesław Chrobry władcą Polski

Bolesław Chrobry (ok. 967–1025) – pierwszy król Polski według wyobrażenia Jana Matejki

Po **śmierci Mieszka** w **992 r. Bolesław** wygnał z kraju Odę wraz z synami, rozprawił się z popierającymi ich stronnikami i **objął pełnię władzy w państwie**.

W tym czasie panujący w Czechach władca z dynastii Przemyślidów wymordował większość członków konkurencyjnego rodu Sławnikowiców. Pochodzący z tegoż rodu **biskup praski Wojciech** opuścił Czechy i przybył do Polski. Bolesław Chrobry pomógł mu zorganizować wyprawę, która w **997 r.** dotarła **na ziemie Prusów**. **Misja chrystianizacyjna** zakończyła się jednak niepowodzeniem. Nie znając miejscowych zwyczajów, Wojciech wraz z grupą misjonarzy zatrzymał się w świętym dla Prusów miejscu. Oburzeni członkowie plemienia **zabili biskupa**. Bolesław, doceniając wagę męczeńskiej śmierci Wojciecha, wykupił jego ciało i uroczyście pochował w Gnieźnie. Szybka (po dwóch latach) **kanonizacja** Wojciecha spowodowała, że w kilkadziesiąt lat po oficjalnym przyjęciu chrześcijaństwa rozwijające się państwo polskie dysponowało **relikwiami męczennika**. Gniezno stało się miejscem, o którym słyszano w całym zachodnim świecie chrześcijańskim, podobnie jak o kraju i jego władcy Bolesławie.

Fragment Drzwi Gnieźnieńskich z 2. połowy XII w. przedstawiający śmierć świętego Wojciecha

Zjazd gnieźnieński

W 1000 r. Otton III przybył do Gniezna. Bezpośrednim powodem wizyty cesarza była pielgrzymka do grobu św. Wojciecha. Wydarzenie to miało zarówno charakter religijny, jak i polityczny. Wiedzę o jego przebiegu czerpiemy z pochodzącej z tego okresu *Kroniki* Thietmara oraz późniejszej o ponad 100 lat *Kroniki* Galla Anonima. Według tradycji polskiej, zapisanej w *Kronice* Galla, spotkanie z cesarzem symbolizowało niezależność Bolesława Chrobrego i świadczyło o jego potędze.

Według *Kroniki* Galla Otton III: *zdjąwszy z głowy swej diadem cesarski, włożył go na głowę Bolesława na [zadatek] przymierza i przyjaźni, i za chorągiew tryumfalną dał mu w darze gwóźdź z krzyża Pańskiego wraz z włócznią św. Maurycego, w zamian za co Bolesław ofiarował mu ramię św. Wojciecha. I tak wielką owego dnia złączyli się miłością, że cesarz mianował go bratem i współpracownikiem cesarstwa i nazwał go przyjacielem i sprzymierzeńcem...* Gest opisany w relacji Galla można interpretować jako symboliczną zgodę na koronację Bolesława Chrobrego i przyjęcie go do rodziny królów chrześcijańskich. Uważa się, że w intencjach Ottona Bolesław miał być władcą *Sclavinii* – wschodniej części **odnowionego uniwersalistycznego cesarstwa**.

Sclavinia, Germania, Galia i Italia składające hołd Ottonowi III – miniatura z *Ewangeliarza Ottona III* z około 1000 r.

Idea uczynienia z cesarstwa uniwersalnej monarchii, obejmującej równoprawne królestwa: Romę (Italię), Galię, Germanię i Sclavinię (Słowiańszczyznę) była jednym z powodów przychylnego nastawienia Ottona III do Bolesława Chrobrego. Bolesław miał władać Słowiańszczyzną Zachodnią i uznawać nad sobą jedynie cesarza.

Cesarz wyraził zgodę na utworzenie w **Gnieźnie arcybiskupstwa** oraz biskupstw w **Kołobrzegu**, **Wrocławiu** i **Krakowie**. Nadał Bolesławowi i jego następcom **prawo mianowania biskupów**, co w tamtych czasach przysługiwało tylko cesarzowi i królom. Spotkanie pokazało, że Bolesław cieszy się zaufaniem i jest sprzymierzeńcem cesarza, najważniejszego „polityka" ówczesnej Europy.

Wojny Bolesława Chrobrego z cesarzem Henrykiem II – 1003–1018

Bezpotomna śmierć Ottona III doprowadziła do walki o tron niemiecki, do której włączył się Bolesław. Spowodowało to wybuch **wojny polsko-niemieckiej**. Walki trwały ze zmiennym szczęściem i przerwami przez kilkanaście lat. Jedna

z niemieckich wypraw dotarła pod Poznań. Obydwie strony dokonywały najazdów na ziemie przeciwnika, pustosząc je i biorąc jeńców, ale żadnej nie udało się zwycięsko zakończyć zmagań. W **1013 r.** zawarto pokój, a jego przypieczętowaniem stało się **małżeństwo Mieszka**, syna Bolesława, **z Rychezą**, córką hrabiego Lotaryngii, który był szwagrem Ottona III.

W **1015 r.** działania zbrojne zostały wznowione. Kolejna kampania Henryka II również zakończyła się niepowodzeniem. W 1017 r. wojska niemieckie dotarły do Niemczy, ale nie zdołały zdobyć grodu i musiały się wycofać. W roku następnym zawarto pokój w **Budziszynie (1018 r.)**. Bolesław Chrobry wyszedł z wojny jako zwycięzca. **Milsko i Łużyce** stały się częścią Polski, odpadło jednak od niej **Pomorze Zachodnie**.

W 1018 r. Bolesław Chrobry zorganizował zwycięską wyprawę na Ruś. Zakończyła się ona **zajęciem Kijowa** oraz zdobyciem bogatych łupów i jeńców. Jej konsekwencją stało się też przyłączenie do Polski **Grodów Czerwieńskich.**

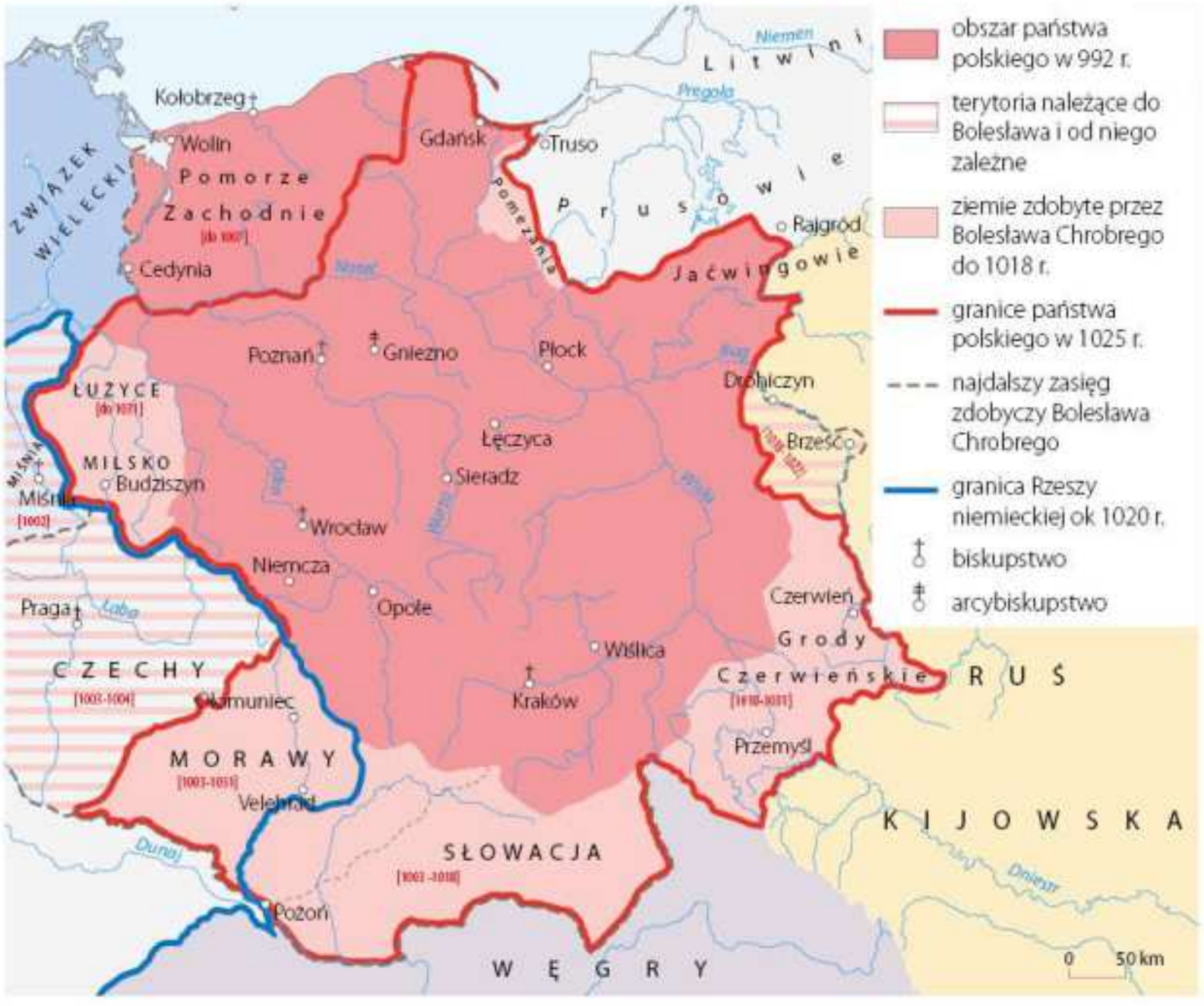

Państwo Bolesława Chrobrego

ĆWICZENIE

Wymień terytoria, które znajdowały się pod panowaniem Bolesława Chrobrego po 1018 r.

Wjazd Chrobrego do Kijowa w wyobrażeniu Jana Matejki, obraz z XIX w.

Z triumfalnym wkroczeniem Bolesława do Kijowa wiąże się legenda. Chrobry miał wyszczerbić miecz, uderzając nim w Złotą Bramę w Kijowie. Wśród insygniów koronacyjnych królów polskich znajdował się później miecz zwany Szczerbcem (przechowywany dziś na Wawelu), stanowiący rzekomą własność Bolesława Chrobrego. W rzeczywistości powstał on jednak później i nie jest owym legendarnym mieczem.

Organizacja państwa Bolesława Chrobrego

W **1025 r.** Bolesław Chrobry **koronował się** na króla. Bolesław stał się w ten sposób – w rozumieniu ówczesnych – pomazańcem Bożym. Mógł się uważać za **suwerennego władcę**, równego innym panującym królom. Polska została wyniesiona do rangi królestwa, co stawiało ją na równi z innymi państwami chrześcijańskiej Europy. W tym samym roku Bolesław zmarł, a władzę przejął jego syn Mieszko.

Państwo Mieszka I i Bolesława Chrobrego stawiało na **ekspansję zewnętrzną**. Wojna była podstawowym zajęciem władcy i jego drużyny. **Książę** stanowił **centrum i źródło wszelkiej władzy**; zajmował pozycję przywódcy wojskowego, prawodawcy oraz sędziego. Sprawował rządy, objeżdżając kraj i osobiście rozwiązując problemy, rozstrzygając konflikty i wymuszając posłuszeństwo. **Drużyna książęca** tworzyła trzon sił zbrojnych władcy. Skoncentrowana w głównych grodach państwa stanowiła podstawę władzy księcia, zapewniając posłuch poddanych.

Zarządzanie państwem opierało się na dużych **grodach**, których sieć pokrywała cały kraj. Pełniły one funkcje **obronne** i **administracyjne**. **Gniezno** stanowiło centrum władzy i całego państwa. Do zadań grodów należało między innymi pobieranie od ludności **danin** w postaci żywności. W pobliżu dużych grodów rozwijało się rzemiosło oraz organizowano **lokalne targi**. Uprawnienia władcy w stosunku do ludności były bardzo szerokie – polegały na **zwierzchnictwie sądowym** i egzekwowaniu od ludności **świadczeń**, **danin** i **służebności**.

Jan Matejko, *Koronacja Bolesława Chrobrego*, 1889 r.

Wśród ludności państwa Bolesława Chrobrego przeważali wolni członkowie plemion (rolnicy, uprawiający ziemię), zobowiązani do rozmaitych danin i powinności na rzecz władcy. Podstawą gospodarki było **rolnictwo**. Ważną rolę odgrywała ludność niewolna, która wywodziła się głównie z jeńców wojennych osadzanych na ziemi. Obok zboża, uprawiano w przydomowych ogrodach: rzepę, groch, bób, marchew, chmiel, len i konopie. Prace wykonywano za pomocą prostych narzędzi – okutego radła oraz sierpa. Z jednego zasianego otrzymywano jedynie 2–3 ziarna, dlatego uprawiany obszar ziemi musiał być duży. Wyjałowioną rolę pozostawiano odłogiem na kilkanaście lat, a pod uprawę brano kolejny kawałek gruntu. Uprawie roślin towarzyszyła **hodowla**: krów, świń, owiec i kóz. Ważną rolę odgrywały **łowiectwo** i **zbieractwo**. Lasy dostarczały między innymi: drewna, węgla drzewnego, smoły, miodu i wosku.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla powstającego państwa polskiego miało przyjęcie chrześcijaństwa.
2. Wymień terytoria, które weszły w skład państwa Mieszka I.
3. Jak układały się stosunki Polski Bolesława Chrobrego z sąsiadami?
4. Oceń, jakie znaczenie dla Polski miał zjazd gnieźnieński i koronacja królewska Bolesława Chrobrego.

2. Monarchia piastowska w latach 1025–1138

Mieszko II władcą Polski

Bolesław Chrobry pozostawił trzech synów, z których **Mieszko** był przewidziany na następcę. Panowanie rozpoczął w 1025 r. od **królewskiej koronacji**. Żona Mieszka II **Rycheza** została **pierwszą królową Polski**. Koronując się na króla, **Mieszko II** stał się, podobnie jak ojciec, pomazańcem Bożym. Miał prawo uważać się za władcę zwierzchniego w stosunku do braci.

Śmierć Bolesława Chrobrego zapoczątkowała trudny okres w dziejach państwa polskiego. Najstarszy syn Bolesława (i nieznanej z imienia księżniczki węgierskiej) **Bezprym**, odsunięty przez ojca od dziedziczenia, nie miał zamiaru się z tym pogodzić. Podobnie jak młodszy brat Mieszka **Otto**, szukał pomocy u cesarza oraz u księcia Rusi Kijowskiej.

Wyprawy, które przeciwko Mieszkowi II zorganizował nowy cesarz **Konrad II** oraz władcy Czech i Rusi Kijowskiej, doprowadziły do utraty przez Polskę Moraw, Milska i Łużyc oraz Grodów Czerwieńskich. Bezprym wspierany przez księcia Rusi Kijowskiej wkroczył do kraju i przejął władzę. Mieszko musiał uciekać z Polski.

Mieszko II według Jana Matejki

Mieszko II (990–1034) był synem Bolesława Chrobrego i Emnildy, córki Dobromira, księcia plemienia Milczan z Łużyc, spokrewnionego z arystokracją saską. Mieszko posiadał wykształcenie, czego dowodzi m.in. jego znajomość łaciny, a nawet greki.

Załamanie się władzy centralnej

Po przejęciu władzy **Bezprym**, chcąc pozyskać poparcie cesarza, odesłał mu insygnia koronacyjne. Zawiozła je do Niemiec **królowa Rycheza**, która opuściła kraj z synem Kazimierzem. Rządy Bezpryma trwały krótko, już **w 1032 r. został**

zamordowany. W okresie jego rządów doszło do ludowych wystąpień – tzw. **reakcji pogańskiej**, skierowanej przeciwko możnym i Kościołowi. Sytuacja w kraju została opanowana dopiero wtedy, gdy **Mieszko II** przy pomocy cesarza **odzyskał tron**. Musiał jednak zrzec się korony i uznać trybutarną **lenną zależność** od cesarstwa. Zdołał ponownie przejąć pełnię władzy, ale jego wysiłki wzmocnienia państwa przerwała nagła śmierć w **1034 r.**

Po śmierci Mieszka II władzę w państwie objął jego syn **Kazimierz**, który powrócił z Niemiec. Jego panowanie zostało szybko przerwane buntem możnych, który zmusił go do **ucieczki z kraju**. Sytuację wykorzystał **czeski** książę **Brzetysław I**, najeżdżając Śląsk oraz Wielkopolskę. Grody centralnej Polski, w tym Poznań i Gniezno, zostały zdobyte i splądrowane. Czesi zniszczyli katedrę gnieźnieńską, a relikwie św. Wojciecha wywieźli do Pragi. Uprowadzili też wielu jeńców. **Śląsk** przyłączyli do Czech.

Najazd Brzetysława doprowadził do rozpadu państwa. Władza centralna i administracja oparta na drużynie książęcej i grodach przestały istnieć. W niewielkim stopniu schrystianizowana ludność wystąpiła po raz kolejny przeciwko przedstawicielom władzy i utożsamianemu z nią Kościołowi (**reakcja pogańska**). Największe nasilenie wystąpień miało miejsce w Wielkopolsce. Niszczone były grody i kościoły, zabijani przedstawiciele władzy: zarządcy grodów, możnowładcy, drużynnicy i duchowni.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Gall Anonim o reakcji pogańskiej i początkach panowania Kazimierza Odnowiciela

A skoro [...] objął rządy, niegodziwcy [...] powstali przeciw niemu i zmusili go do udania się na Węgry. [...]

Tymczasem królowie i książęta sąsiedni [...] gnębili Polskę, i do swego władztwa każdy przyłączał miasta i grody graniczne, lub zdobywszy równał [je] z ziemią. I choć tak wielkie krzywdy i klęski znosiła Polska od obcych, to jeszcze [...] dręczoną była przez własnych mieszkańców. Albowiem niewolnicy powstali na panów, wyzwoleńcy przeciwko szlachetnie urodzonym, sami się do rządów wynosząc [...]. Nadto jeszcze, porzucając wiarę katolicką [...], podnieśli bunt przeciwko biskupom i kapłanom bożym i niektórych z nich [...] mieczem zgładzili, a innych [...] ukamienowali. [...]

Wtedy to Czesi zniszczyli Gniezno i Poznań i zabrali ciało św. Wojciecha. [...] A wspomniane miasta tak długo pozostały w opuszczeniu, że w kościele św. Wojciecha męczennika i św. Piotra apostoła dzikie zwierzęta założyły swe legowiska.

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław 1989, s. 43–44.

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla Polski i jej mieszkańców miały wydarzenia, które nastąpiły w początkach panowania Kazimierza.

Odbudowa państwa polskiego przez Kazimierza Odnowiciela

W 1039 r. Kazimierz uzyskał pomoc nowego cesarza Henryka III. Wsparcie w postaci 500 wojowników oddanych na służbę polskiemu księciu pozwoliło mu **powrócić do kraju**. **Objął władzę** przy poparciu możnych, którzy zrozumieli, że bez panującej dynastii nie są w stanie odbudować struktur państwowych. Potrzebowali silnej władzy centralnej dla utrzymania porządku w kraju i zabezpieczenia własnych interesów.

Kazimierz Odnowiciel rozpoczął odbudowę państwa od **Małopolski**, którą w mniejszym stopniu dotknęły zniszczenia. Głównym ośrodkiem odbudowywanego państwa stał się **Kraków**. Początkowo władca zdołał zjednoczyć jedynie Małopolskę, Wielkopolskę i ziemię łęczycko-sieradzką. Pomoc księcia Rusi Kijowskiej Jarosława Mądrego umożliwiła mu przyłączenie **Mazowsza**. Odzyskał **Śląsk**, ale pod naciskiem cesarza zobowiązał się do płacenia władcy czeskiemu **trybutu**. Zwierzchnictwo Kazimierza uznało również Pomorze Gdańskie.

Kazimierz Odnowiciel według Jana Matejki

Kazimierz Odnowiciel (1016–1058) był synem Mieszka II i Rychezy. Żonaty z siostrą Jarosława Mądrego, władcy Rusi Kijowskiej; miał czterech synów i córkę. Dwóch z nich: Bolesław Śmiały i Władysław Herman zostało kolejnymi władcami Polski.

Polska za panowania Kazimierza I Odnowiciela

ĆWICZENIE

Porównaj obszar, który znalazł się pod panowaniem Kazimierza Odnowiciela, z tym, którym władał Mieszko I.

Kazimierz odbudował administrację książęcą i częściowo organizację kościelną. Na innych niż dotychczas zasadach zorganizował siły zbrojne. **Wojowie** – rycerze nie pozostawali już odtąd na utrzymaniu władcy. Zamiast tego uzyskiwali ziemię wraz z zamieszkującą ją ludnością. Stawali się jej właścicielami na specjalnych zasadach, określanych jako **prawo rycerskie**. Oznaczało ono dziedziczne posiadanie otrzymanej od monarchy ziemi i zwolnienie od ponoszenia większości ciężarów na jego rzecz. Przywilej ten łączył się z obowiązkiem stawiania się na każde wezwanie władcy na wyprawę wojenną – konno i w pełnym rycerskim wy-

posażeniu. Rycerze byli ponadto chronieni wysokimi karami pieniężnymi, jakie nakładało prawo na osoby występujące przeciwko ich życiu i zdrowiu: **główszczyzną** za zabicie i **nawiązką** za zranienie.

Kazimierz Odnowiciel **zmarł w 1058 r.** po osiemnastu latach rządów, w ciągu których odbudował państwo polskie w granicach zbliżonych do tych z końca panowania Mieszka I. Synowi Bolesławowi zapewnił możliwość pokojowego przejęcia władzy zwierzchniej w państwie.

Opactwo benedyktynów w Tyńcu koło Krakowa (obecnie w granicach miasta)

Opactwo to jest najstarszym z istniejących do dziś w Polsce klasztorów. Ufundowane zostało prawdopodobnie przez Kazimierza Odnowiciela. W 2. połowie XI w. – już za panowania synów Kazimierza – powstała w Tyńcu trójnawowa bazylika.

Polska pod panowaniem Bolesława Śmiałego (Szczodrego)

Książę **Bolesław**, najstarszy syn Kazimierza Odnowiciela kontynuował politykę ojca, której celem było wzmocnienie państwa polskiego. Jego zwierzchniej władzy nad całym państwem nikt nie kwestionował. W chwili śmierci ojca w **1058 r.** miał 17 lat.

Bolesław utracił wprawdzie **Pomorze Gdańskie**, które ponownie uniezależniło się od Polski, ale odniósł inne sukcesy w polityce zagranicznej. W toczącym się wówczas konflikcie pomiędzy cesarstwem a papiestwem **związał się**

z obozem papieskim. Współpraca ta zaowocowała odbudową polskiej organizacji kościelnej – ponownie opartej na **arcybiskupstwie gnieźnieńskim**. W **1076 r.** Bolesław **koronował się za zgodą papieża na króla Polski**.

Bolesław II Śmiały według Jana Matejki

Bolesław Szczodry/Śmiały (1042–1081/82), pierworodny syn Kazimierza Odnowiciela i księżniczki Dobroniegi, siostry księcia kijowskiego Jarosława Mądrego. Przydomek Szczodry zawdzięcza prawdopodobnie licznym fundacjom kościołów i klasztorów.

W **1079 r.**, w trzy lata po królewskiej koronacji, **Bolesław Śmiały stracił tron**. Była to konsekwencja konfliktu króla z opozycją możnowładczą i **biskupem krakowskim Stanisławem**. Biskup Stanisław był prawdopodobnie jednym z przywódców opozycji, co Bolesław potraktował jako zdradę. Skazanie biskupa i wykonanie wyroku śmierci spowodowało, iż część dotychczasowych zwolenników opuściła króla. **Bolesław**, widząc że traci poparcie, **uciekł** z rodziną **na Węgry, gdzie wkrótce zmarł**. Ułatwiło to zadanie opozycji, która osadziła na tronie jego młodszego brata **Władysława Hermana**.

Polska pod panowaniem Władysława Hermana

Władysław Herman objął tron, faktyczna władza jednak nie spoczywała w jego rękach. Sprawowały ją rody możnowładcze skupione wokół **palatyna** (**wojewody**) **Sieciecha**. Sieciach umocnił swą władzę, doprowadzając do wyeliminowania z życia politycznego syna Władysława Hermana z pierwszego małżeństwa – **Zbigniewa**. Został on **oddany do klasztoru** w Saksonii.

Palatyn (wojewoda) – w Polsce urząd łączący funkcje zarządcy dworu oraz dowódcy (w zastępstwie władcy) wojska podczas wypraw lub organizowania obrony kraju. Miał prawo mianowania naczelników grodów oraz sprawowania sądów.

Rekonstrukcja pieczęci Władysława Hermana z około 1100 r.

Książę siedzi w tzw. pozie majestatycznej – na tronie; na kolanach trzyma miecz. To najstarsza zachowana pieczęć władców polskich.

Możnowładcy przeciwni Sieciechowi skupili się wokół synów Władysława Hermana: **Zbigniewa** (którego wydostali z klasztoru) oraz młodszego **Bolesława Krzywoustego**. Wykorzystali zakończoną klęską próbę podbicia przez Sieciecha Pomorza Gdańskiego oraz narastające niezadowolenie w kraju. Wywołali bunt i wymusili na Władysławie Hermanie **odsunięcie palatyna od władzy** i wygnanie go z kraju. Książę musiał podzielić się władzą z synami.

Bolesław Krzywousty władcą Polski

Po **śmierci Władysława Hermana w 1102 r.** doszło pomiędzy braćmi do konfliktu. Umiejętnie prowadzona przez Bolesława polityka: małżeństwo z córką księcia kijowskiego oraz pomoc w objęciu tronu węgierskiego przez jednego z pretendentów – zapewniła mu sojuszników. Ich pomoc wojskowa ułatwiła Bolesławowi **w 1106 r. pokonanie Zbigniewa**, który został zmuszony do opuszczenia kraju. **Przywrócono jedność państwa polskiego**.

Bolesław Krzywousty według Jana Matejki

Bolesław Krzywousty (1086–1138), syn Władysława Hermana i Judyty, córki władcy Czech. Miał czternaścioro dzieci, z których czworo zmarło w dzieciństwie. Z małżeństwa ze Zbysławą urodził się pierworodny Władysław II Wygnaniec; a z Salomeą z Bergu synowie: Leszek (1115/16–1131), Bolesław IV Kędzierzawy, Mieszko III Stary, Henryk Sandomierski, Kazimierz II Sprawiedliwy oraz sześć córek.

W **1109 r.** król Niemiec Henryk V zaatakował Polskę. Za pretekst posłużyła mu obrona praw przebywającego na dworze niemieckim Zbigniewa. Liczył na pomoc jego zwolenników. Nie był jednak w stanie zdobyć grodów nad Odrą i wkroczyć w głąb kraju. Zmusiło to Henryka do rezygnacji z planów przywrócenia Zbigniewowi władzy i tym samym podporządkowania sobie Polski. Podczas odwrotu jedna z kolumn wojsk niemieckich została rozbita na **Psim Polu** pod Wrocławiem. Niewielka potyczka urosła później w ustnych przekazach do rangi wielkiego zwycięstwa i stała się początkiem legendy. Bolesław zgodził się ostatecznie na powrót Zbigniewa, ale wkrótce po jego przybyciu oskarżył go o spiskowanie i kazał **oślepić**, w wyniku czego **Zbigniew zmarł**. Jego śmierć wywołała oburzenie w kraju, ale przeciwnicy Bolesława byli za słabi, aby pozbawić go władzy. Biskupów pozyskał sobie książę, przeznaczając znaczne środki na budowę nowych świątyń i odbywając **publiczną pokutę**.

Po zakończeniu konfliktu z Henrykiem V Bolesław **przystąpił do podboju Pomorza**. Najpierw opanował **Pomorze Nadwiślańskie** (Gdańskie), a następnie **Pomorze Zachodnie**. Pokonany **książę pomorski uznał zwierzchność Polski** oraz zgodził się na płacenie trybutu. Pomorze Gdańskie zostało natomiast objęte taką samą strukturą administracyjną, jak państwo polskie i pozostało na dłużej w polskim kręgu kulturowym. Losy Pomorza Zachodniego potoczyły się inaczej, gdyż po śmierci Bolesława Krzywoustego odpadło ono od Polski.

Pod koniec panowania Bolesława sytuacja międzynarodowa ukształtowała się niekorzystnie dla Polski. Nowy cesarz Lotar III zażądał od Bolesława uznania zwierzchnictwa i przybycia na **zjazd do Merseburga**. Bolesław musiał złożyć **hołd** cesarzowi i **zapłacić** zaległy **trybut** z tytułu zwierzchnictwa nad Pomorzem Zachodnim. Ta prestiżowa porażka nie oznaczała jednak rzeczywistego zagrożenia dla niezależnej pozycji państwa polskiego.

Bolesław Krzywousty zmarł w 1138 r. Pozostawił Polskę jako państwo liczące się w polityce europejskiej. Jego wielkim sukcesem był podbój Pomorza i zagwarantowanie przynależności Śląska do Polski. Liczne fundacje władcy świadczą, że czas jego panowania to również okres rozwoju gospodarczego i wzrostu zamożności państwa.

Romański kościół św. Idziego w Inowłodzu, zrekonstruowany w latach 1936–1938

Świątynia została wybudowana z fundacji Bolesława Krzywoustego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw sytuację, jaka panowała na ziemiach polskich po objęciu władzy przez Mieszka II oraz po jego śmierci.
2. Czy słusznie – twoim zdaniem – Kazimierz otrzymał przydomek Odnowiciel? Uzasadnij swój pogląd.
3. Omów przyczyny i konsekwencje konfliktu króla Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem.
4. Scharakteryzuj i oceń politykę zagraniczną Bolesława Krzywoustego. Wymień jego najważniejsze osiągnięcia.

3. Rozbicie dzielnicowe i jego skutki

Statut (testament) Bolesława Krzywoustego

Bolesław Krzywousty, aby zapobiec walkom o władzę między synami po swojej śmierci oraz zapewnić jedność kraju, postanowił uregulować sprawę sukcesji tronu. Zapewnić to miała **zasada senioratu**, zgodnie z którą **władzę zwierzchnią** w państwie miał sprawować każdorazowo najstarszy z całego piastowskiego rodu. Jako **księciu zwierzchniemu** (**princepsowi**) przysługiwała mu uprzywilejowana pozycja. Dzielnicą senioralną princepsa miała być Małopolska, a siedzibą Kraków. **Senior** – wielki książę – zachowywał pełnię władzy w całym państwie. Odpowiadał za politykę zagraniczną, posiadał prawo bicia monety, mianował urzędników.

Młodsi synowie Bolesława otrzymali własne prowincje – nie miały one jednak mieć charakteru dziedzicznego. Śmierć Bolesława Krzywoustego nie oznaczała jeszcze początku rozbicia państwa na niezależne dzielnice.

Państwo polskie w okresie pryncypatu i senioratu

Ustawa sukcesyjna nie zapobiegła konfliktom między braćmi. Władzę w państwie – jako książę zwierzchni (princeps) – objął **Władysław** (zwany później **Wygnańcem**). Sprawował on rządy osobiste na **Śląsku** oraz w **dzielnicy senioralnej**. Posiadał ponadto władzę zwierzchnią nad Pomorzem oraz prowincjami przyrodnich braci. Dzielnice otrzymali ci potomkowie Krzywoustego, którzy osiągnęli pełnoletność. **Bolesław Kędzierzawy** objął rządy na **Mazowszu**, a **Mieszko** (zwany później **Starym**) w **Wielkopolsce**. Mieli je sprawować dożywotnio. Kilkuletni Henryk i urodzony w 1138 r. Kazimierz nie uzyskali własnych dzielnic.

Konflikt zbrojny, do jakiego doszło między braćmi, zakończył się w **1146 r.** klęską Władysława, który został zmuszony do opuszczenia kraju. Rządy w państwie jako książę zwierzchni przejął **Bolesław Kędzierzawy**. Po jego śmierci tron wielkoksiążęcy objął – zgodnie z ustawą sukcesyjną – **Mieszko Stary**. Już w **1177 r.** wybuchł jednak **bunt w Małopolsce**. Spiskowcy usunęli urzędników Mieszka Starego, a **Kraków** opanował **Kazimierz Sprawiedliwy**, najmłodszy syn Bolesława Krzywoustego.

Podział Polski po śmierci Bolesława Krzywoustego

Wydarzenia te stanowiły zwrotny moment w dziejach Polski dzielnicowej. W **1180 r.** na **zjeździe w Łęczycy**, w którym wzięli udział książęta i biskupi, Kazimierz Sprawiedliwy uzyskał uznanie swej zwierzchniej władzy. Wprowadzono zasadę dziedziczenia tronu krakowskiego przez potomków Kazimierza. W ten sposób **złamana została zasada senioratu**. **Powstały dwa** niezależne **ośrodki władzy**: w **Gnieźnie** i **Krakowie**, co oznaczało faktyczny **upadek pryncypatu** i **senioratu** oraz rzeczywisty **początek rozbicia dzielnicowego**.

Pieczęć Mieszka III Starego

Apogeum rozbicia dzielnicowego i próby zjednoczenia Polski w XIII w.

Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego w 1194 r. **możnowładztwo krakowskie dokonało wyboru** jego dziesięcioletniego wówczas syna **Leszka Białego**. Miesz-

ko Stary próbował zająć Kraków, ale jego wojska zostały rozbite w następnym roku w bitwie nad **Mozgawą**. Zasada pryncypatu została ostatecznie obalona.

W **1227 r. zamordowano Leszka Białego**. Małopolskie elity polityczne powierzyły **tron krakowski Henrykowi Brodatemu**, panującemu na Śląsku. **Monarchia Henryka** objęła, oprócz Śląska, ziemie krakowską i sandomierską oraz część Wielkopolski. Śmierć księcia, a następnie w bitwie pod **Legnicą w 1241 r.** jego syna **Henryka Pobożnego**, który próbował powstrzymać najazd mongolski, doprowadziły do **rozpadu monarchii Henryków śląskich**. Sam Śląsk został podzielony między synów poległego księcia i w następnych dziesięcioleciach pogrążył się w postępujących podziałach dzielnicowych.

Bitwa pod Legnicą, miniatura z manuskryptu pochodzącego z połowy XIV w.

Wielki najazd Mongołów (Tatarów) na Europę Środkową w 1241 r. objął również ziemie polskie. Dokonali oni poważnych zniszczeń w południowej części kraju. Szczególnie ucierpiał złupiony Sandomierz, a także Kraków.

Mazowsze, rządzone przez **Konrada Mazowieckiego**, było zagrożone powtarzającymi się najazdami **pogańskich Prusów**. Zarówno próby pokojowej chrystianizacji tej ludności, jak i ekspedycje zbrojne nie przynosiły rezultatów. W tej sytuacji w **1226 r. Konrad** zaprosił **rycerzy zakonu krzyżackiego**, nadając im **ziemię chełmińską** i powierzył im zadanie zwalczania najazdów pruskich. Zakon cieszył się wówczas poparciem książąt piastowskich i polskich biskupów. W 1234 r. uzyskał od papieża nadanie całych Prus i rozpoczął budowę na ich te-

renie własnego państwa**. Podbój Prus trwał do 1283 r.**, kiedy to Krzyżacy stłumili ostatnie pruskie powstanie.

Zamek krzyżacki w Toruniu
Był on pierwszym krzyżackim zamkiem na ziemi chełmińskiej. Służył jako baza wypadowa podczas podboju Prusów i tworzenia państwa zakonnego.

Wielkopolska zagrożona była **ekspansją margrabiów brandenburskich**. W **1290 r.** panujący w Wielkopolsce **Przemysł II** objął tron krakowski. Z pretensjami do tronu wystąpił również **Władysław Łokietek** – książę brzesko-sieradzki, oraz król Czech **Wacław II**, który pokonał konkurentów i **zajął Kraków**. **Przemysł II** nie zamierzał rezygnować z tronu krakowskiego. Rozpoczął też starania na dworze papieskim o zgodę na koronację królewską. Po śmierci księcia **Pomorza Gdańskiego** objął **bezpośrednią władzę** nad tym obszarem. W **1295 r.** arcybiskup gnieźnieński, za zgodą papieża, **koronował Przemysła II na króla Polski**. **Zamordowanie** tego władcy na początku następnego roku przez zamachowców przysłanych przez margrabiów brandenburskich zniweczyło jednak próbę odbudowy Królestwa Polskiego. Walka o dziedzictwo zamordowanego Przemysła II zakończyła się zwycięstwem **Wacława II**, który w 1300 r. zajął Wielkopolskę, **koronując się** w Gnieźnie na króla Polski.

Przyczyny rozbicia dzielnicowego

Rozbicie dzielnicowe nie było zjawiskiem charakterystycznym tylko dla Polski. Zasada dzielenia księstwa między synów panującego, z zachowaniem zwierzchniej władzy jednego z nich, obowiązywała także u sąsiadów: w Czechach, na Węgrzech i Rusi Kijowskiej.

Głównymi sprawcami **upadku pryncypatu i senioratu** w Polsce oraz rozbicia dzielnicowego byli sami książęta piastowscy – synowie Bolesława Krzywoustego oraz ich potomkowie. Ambicje i dążenia jednych do narzucenia władzy zwierzchniej oraz obawy innych przed utratą swych dzielnic przyczyniały się do powtarzających się konfliktów zbrojnych. Troska o własną dzielnicę i potomstwo często stała w sprzeczności z interesem całego kraju. Powodem utrzymywania się podziałów były też rozbieżne interesy polityczne i gospodarcze elit, skupiających możnowładców świeckich i duchownych oraz rycerzy, a także bogatych mieszczan. W Krakowie w dużym stopniu to miejscowe elity polityczne decydowały o tym, kto zasiądzie na tronie książęcym.

Konsekwencje rozbicia dzielnicowego

Ostateczny upadek zasady senioratu i pryncypatu pod koniec XII w. spowodował wzrost **zagrożenia zewnętrznego** ziem polskich. Sprzeczne interesy książąt piastowskich uniemożliwiały prowadzenie wspólnej polityki zagranicznej. Realne zagrożenie dla odbudowującego się Królestwa zaczęło stanowić pod koniec XIII w. **krzyżackie państwo zakonne**. Sprowadzenie przez Konrada Mazowieckiego rycerzy zakonnych doprowadziło do utraty ziemi chełmińskiej, a następnie **w 1309 r. Pomorza Gdańskiego**. Niekorzystne było osłabienie związków **książąt śląskich** z odbudowującym się Królestwem Polskim. Brak silnego państwa ułatwił Tatarom najazd w 1241 r. na ziemie polskie i zwycięstwo pod Legnicą. Ataki Tatarów powtarzały się w latach 1259 i 1288. Władcy polscy byli także bezradni wobec powtarzających się najazdów Prusow, Jaćwięgów i Litwinów. Ci ostatni w 1300 r. dotarli aż do Kalisza.

Decentralizacja władzy i wzrost liczby ośrodków politycznych wpłynęły natomiast pozytywnie na proces **kształtowania się świadomych politycznie elit**. Wiele **kościołów i klasztorów** zawdzięcza swe powstanie lub rozwój fundacjom konkurujących ze sobą książąt i możnowładców. O rozwoju gospodarczym świadczą licznie **zakładane miasta i wsie** oraz wzrost zamożności ludności. O rozkwicie **kultury** mówią budowle, rzeźby, obrazy i wyroby rzemiosła oraz kroniki, które przetrwały do naszych czasów.

Ożywienie gospodarcze na ziemiach polskich w XII–XIII w. Kolonizacja na prawie niemieckim. Narodziny i rozwój miast

Okres nazywany przez historyków rozbiciem dzielnicowym (lata 1138–1320) to **czasy rozwoju gospodarczego ziem polskich**. Nie zahamowały go wojny

domowe ani ponawiające się w XIII w. najazdy Mongołów, pustoszące południowe ziemie polskie. Przebiegał jednak ze znacznym opóźnieniem w porównaniu do krajów Europy Zachodniej. Dopiero w XII w. nasiliło się zjawisko nadawania na własność przez panującego posiadłości ziemskich zasłużonym rycerzom i Kościołowi. Chcąc zwiększyć swoje dochody, właściciele majątków zaczęli sprowadzać osadników z Europy Zachodniej, głównie z Niemiec i Flandrii. Proces zakładania, czyli **lokacji** nowych wsi, określamy mianem **kolonizacji wewnętrznej**.

Lokacja (łac. *locatio*; czytaj: lokacjo – umieszczanie) – począwszy od XIII w. zakładanie wsi lub miast, połączone z wprowadzeniem regularnego układu pól i zabudowy. Akt lokacyjny określał prawa i obowiązki osadników oraz zasadźcy, który stał na ich czele i zostawał sołtysem na wsi (lub wójtem w mieście).

Zakładanie wsi odbywało się zwykle na **prawie niemieckim**, a jego najważniejszym elementem była pisemna umowa między właścicielem gruntów a osadnikami, wzorowana na podobnych umowach zawieranych w Niemczech. Ściśle określała ona wysokość świadczeń, jakie miały obowiązywać kolonistów oraz ich prawa do korzystania z pastwisk i lasów. Wyznaczała też okres tzw. **wolnizny**, czyli zwolnienia od czynszów, świadczeń i powinności na okres zagospodarowania się w ciągu pierwszych kilku do kilkunastu lat. Osadnicy mieli zapewnione **dziedziczne użytkowanie** gospodarstwa. Posiadali samorząd sądowy, na czele którego stał **sołtys**. Reprezentował on równocześnie właściciela wsi, miał więcej ziemi i większe prawa niż pozostali osadnicy. Podobne zasady wprowadzano we wsiach już istniejących.

Przybywający z zachodu osadnicy nie tylko wzbogacali polskie społeczeństwo kulturowo i zmieniali obraz etniczny Polski, lecz także przynosili ze sobą nowe formy gospodarowania oraz ulepszone narzędzia. Od XIII w. używane dotychczas radło (podczas orania jedynie wzruszało ziemię) zastępowano **pługiem** zaopatrzonym w le-

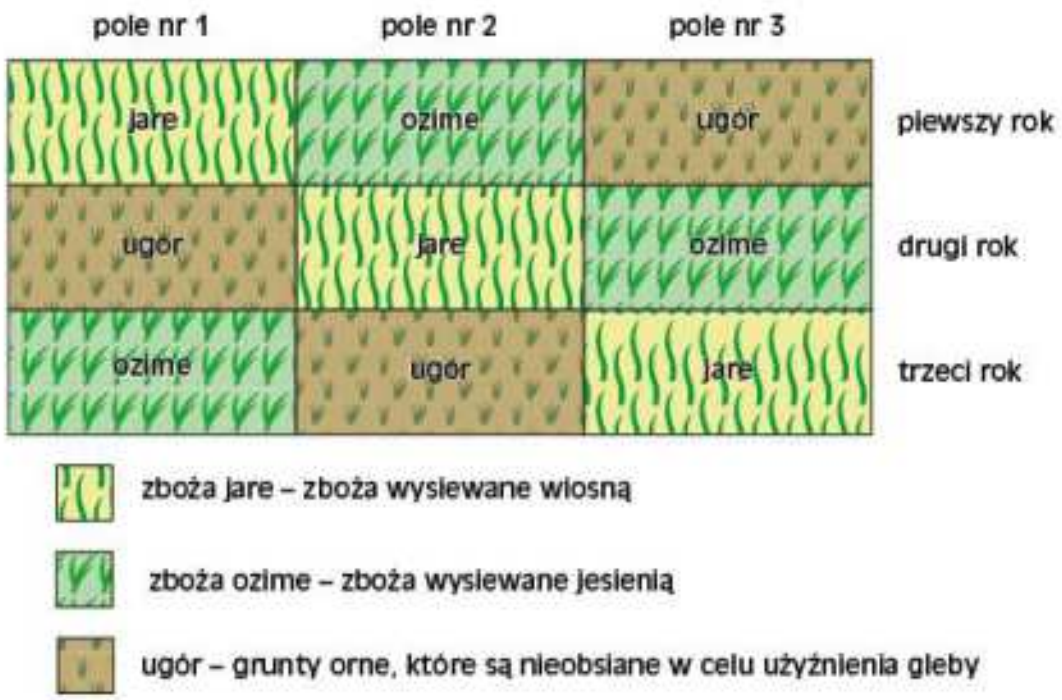

Schemat uprawy ziemi przy zastosowaniu trójpolówki

miesz i odkładnicę. W miejsce dwupolówki zaczęła się upowszechniać **trójpolówka**. Polegała ona na tym, że ziemię dzielono na trzy części, z których tylko jedna pozostawała nieobsiana. Z pozostałych na jednej uprawiano rośliny **ozime** (czyli wysiewane jesienią – np. pszenicę), na drugiej **jare** (wysiewane wiosną – np. owies). W następnym roku zmieniano przeznaczenie poszczególnych pól. Ten system uprawy pozwalał, bez pozyskiwania nowych gruntów, zwiększyć o 1/3 ilość uprawianej w danym roku ziemi.

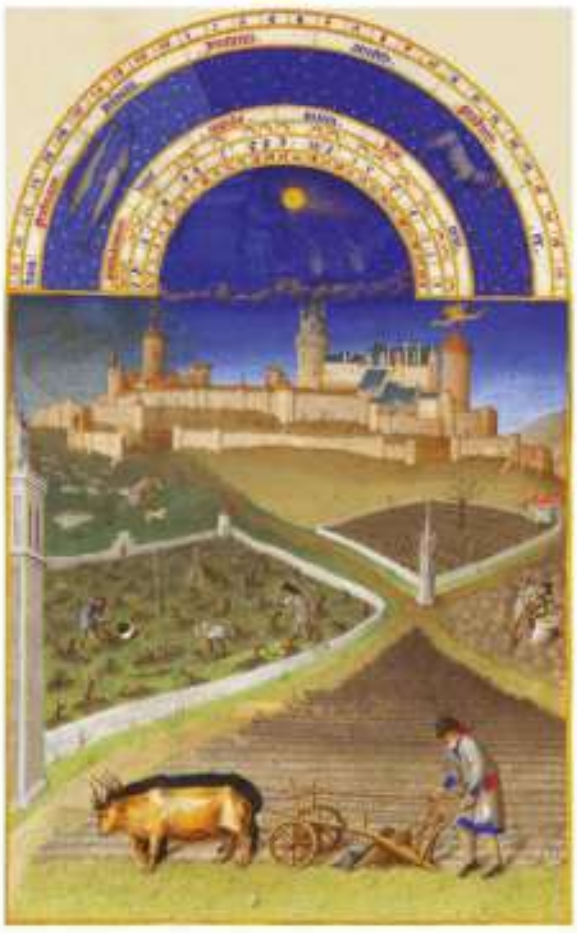

Orka z użyciem pługa – miniatura pochodząca z początku XV w. (*Marzec z Bardzo bogatych godzinek księcia de Berry*; czytaj: de beri, autorstwa braci Limbourg; czytaj: lębur)

Skutkiem wprowadzania lepszej techniki i organizacji pracy były wyższe plony i wzrost zamożności nie tylko możnych i rycerzy, lecz także chłopów. Pojawiające się nadwyżki żywności wymieniano na **targach** na wyroby rzemieślników. Wzrastała liczba mieszkańców **podgrodzi** i **osad targowych**, gdzie zwykle raz w tygodniu odbywały się targi.

W XIII i XIV w. niektóre z tych ośrodków na mocy **przywileju lokacyjnego** otrzymały **prawa miejskie**, które wzorowano na **prawie** niemieckiego miasta **Magdeburga** (**prawo magdeburskie**). Dokumenty lokacyjne określały szczegółowo prawa i obowiązki **mieszczan** i **wójta**. Na mieszczanach spoczywał obowiązek płacenia czynszu i obrony miasta w przypadku najazdu nieprzyjaciela. **Wójt**, podobnie jak sołtys, był zwykle zobowiązany do konnej służby wojskowej na rzecz właściciela miasta. Był najbogatszą i najbardziej wpływową osobą w mieście. Stał na czele sądu miejskiego złożonego z ławników, który był organem samorządu miejskiego. Miasta lokowali książęta, a po zjednoczeniu kraju – panujący władca. Również możni świeccy i duchowni zakładali miasta, gdy otrzymali odpowiedni immunitet (przywilej).

Pieczęć miejska Poznania z XIV w.

Poznań lokował na prawie magdeburskim w 1253 r. książę wielkopolski Przemysł I.

Dokument lokacyjny Miasta Krakowa nadany przez Bolesława V Wstydliwego w dniu 5 czerwca 1257 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów zasady zawarte w ustawie sukcesyjnej (tzw. testamencie) Bolesława Krzywoustego.
2. Podaj przyczyny i konsekwencje upadku zasady pryncypatu i senioratu. Jakie wydarzenia do tego doprowadziły?
3. Wyjaśnij, jakie konsekwencje miały następujące wydarzenia: sprowadzenie zakonu krzyżackiego, bitwa pod Legnicą oraz zabójstwo Przemysła II.
4. Wskaż przyczyny i konsekwencje rozbicia dzielnicowego.
5. Wyjaśnij, jakie były przyczyny ożywienia gospodarczego na ziemiach polskich w XII–XIII w. i w czym się ono przejawiało. Na czym polegała kolonizacja na prawie niemieckim?

4. Polska za Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego

Odbudowa Królestwa Polskiego przez Władysława Łokietka

Władysław Łokietek (1260/1261–1333) według Jana Matejki

Panowanie Wacława II, który zaraz po koronacji wrócił do Czech i sprawował rządy przez namiestników, nie zyskało szerokiego i trwałego poparcia elit możnowładczych oraz ogółu rycerstwa. **W 1304 r. z wygnania** na Węgrzech **powrócił Władysław Łokietek**. Zajął ziemię sandomierską i szybko zyskał poparcie wśród części możnowładców i rycerstwa. **Wacław II zmarł w 1305 r.** W następnym roku zginął zamordowany także jego syn, na którym **wygasła dynastia czeskich Przemyślidów**. Władysław Łokietek wykorzystał sprzyjającą sytuację, wkroczył w **1306 r. do Krakowa** i opanował całą Małopolskę, a następnie podporządkował sobie ziemię łęczycko-sieradzką, Kujawy i Pomorze Gdańskie. W dziele jednoczenia kraju mógł liczyć głównie na stan rycerski i część duchowieństwa na czele z **arcybiskupem Świnką**.

W **1308 r.** Brandenburczycy dokonali najazdu i zajęli Gdańsk. Wezwani przez Łokietka na pomoc Krzyżacy obsadzili gród, a następnie zaatakowali Brandenburczyków oraz popierających ich rycerzy pomorskich i mieszczan. Wydarzenia te przeszły do legendy jako „rzeź Gdańska", faktyczna liczba ofiar nie jest jednak znana. **Krzyżacy przejęli władzę nad grodem i miastem Gdańsk**, które zostało spalone, a jego mieszkańcy wygnani. W następnym roku Krzyżacy opanowali **całe Pomorze Gdańskie**.

Zdobycie Pomorza Gdańskiego, portu nad Bałtykiem i ujścia Wisły oznaczało kontrolę zakonu krzyżackiego nad rozwijającym się i coraz bardziej dochodowym handlem wiślanym. Odbudowujące się Królestwo Polskie straciło dostęp do Morza Bałtyckiego. **Zagarnięcie Pomorza** stało się **początkiem długotrwałego konfliktu polsko-krzyżackiego**.

Władysław Łokietek starał się pozyskać mieszczan Krakowa, nadając miastu przywileje ekonomiczne. **Między polskim rycerstwem** a **mieszczaństwem** –

w dużym stopniu niemieckiego pochodzenia – występował **konflikt interesów** o charakterze politycznym, gospodarczym i ambicjonalnym. Miasta, zwłaszcza te największe, chciały posiadać niezależność i odgrywać samodzielną rolę polityczną w odradzającym się Królestwie.

W 1311 r. **Jan Luksemburski**, syn cesarza Henryka VII, został koronowany na króla Czech. Uważał, że wraz z dziedzictwem Przemyślidów (Wacława II) przejął również prawa do polskiej korony i używał tytułu króla Polski. Oczekiwanie na jego pomoc mogło być jedną z przyczyn konfliktu pomiędzy miastami Małopolski a Łokietkiem i w następstwie buntu tych miast przeciwko księciu. Najdłużej trwał w Krakowie tzw. **bunt wójta Alberta**. Gdy po kilku miesiącach Kraków poddał się Łokietkowi, nastąpiły surowe represje. **Członkowie rady miejskiej** zostali **straceni**, wójtostwo skonfiskowane, a **przywileje**, które miasto wcześniej otrzymało – **cofnięto**.

W 1314 r., po śmierci panującego w Wielkopolsce **Henryka Głogowskiego**, Łokietek przy poparciu miejscowego możnowładztwa i rycerstwa zajął tę dzielnicę. Pod panowaniem Łokietka znajdowała się jednak nadal tylko część ziem dawnej monarchii piastowskiej. Poza granicami jego władania pozostawały: **ziemia chełmińska** i **Pomorze Gdańskie** – zajęte przez Krzyżaków, **ziemia lubuska** – pozostająca w rękach Brandenburgii, **Pomorze Zachodnie** – rządzone przez miejscowych książąt, lenników cesarstwa, **Śląsk** – podzielony na kilkanaście księstw, których władcy w większości uznawali się za lenników Jana Luksemburskiego. Podzielonym na księstwa **Mazowszem** władała mazowiecka linia dynastii piastowskiej.

Terytorium Królestwa Polskiego liczyło niewiele ponad 130 tysięcy km². Zamieszkiwało je około 750 tysięcy ludności. Kraj był **pozbawiony** dostępu do Morza Bałtyckiego. Poza jego granicami pozostawał najbardziej rozwinięty pod względem gospodarczym region – Śląsk.

Szczerbiec – miecz koronacyjny królów polskich

Szczerbiec – choć wedle legendy miał być tym mieczem, który Bolesław Chrobry wyszczerbił na bramie Kijowa – w rzeczywistości pochodzi z przełomu XII i XIII w. Jako insygnium koronacyjne został użyty po raz pierwszy podczas koronacji Władysława Łokietka. Jest jedynym zachowanym insygnium królewskim z czasów dynastii Piastów.

Królestwo Polskie w latach 1320–1333

W **1320 r.** Władysław Łokietek **został koronowany** w katedrze na Wawelu w **Krakowie** na króla Polski. Koronacja, będąca zwieńczeniem jego dotychczasowej polityki, nie oznaczała końca starań o zjednoczenie wszystkich ziem polskich. Celowi temu posłużyć miały zawierane **sojusze**. Przymierze **z Węgrami** przypieczętowane zostało w **1320 r.** małżeństwem **Elżbiety** – córki Łokietka – z królem węgierskim Karolem Robertem. **Porozumienie z Litwą**, zawarte w 1325 r., utwierdzono małżeństwem królewskiego syna, **Kazimierza**, z Aldoną – córką księcia Giedymina.

Zagrożeniem dla Polski byli nie tylko sami Krzyżacy, lecz także istniejący wówczas sojusz krzyżacko-brandenbursko-czeski. W 1327 r. **Jan Luksemburski**, wysuwający roszczenia do tronu polskiego, dotarł na czele swych wojsk pod Kraków. Dopiero interwencja węgierska zmusiła go do wycofania się. Rok później Łokietek udzielił pomocy Litwie, która została najechana przez Krzyżaków wspomaganych przez Jana Luksemburskiego. Starcie zbrojne zakończyło się niekorzystnie dla strony polskiej. **Krzyżacy zajęli ziemię dobrzyńską**, a próba jej odzyskania nie powiodła się.

W **1331 r.** Krzyżacy złamali rozejm i zaatakowali ponownie. Podczas odwrotu jedna z kolumn krzyżackich została doszczętnie rozgromiona pod **Płowcami**. W następnym roku zdobyli oni jednak **Kujawy**. Łokietek był zmuszony zawrzeć niekorzystny rozejm, pozostawiając w rękach krzyżackich ziemię dobrzyńską i Kujawy. Król **zmarł w 1333 r.**, pozostawiając następcę tronu w osobie syna Kazimierza.

Bitwa pod Płowcami, w wyobrażeniu XIX-wiecznego polskiego malarza Juliusza Kossaka

Bitwa pod Płowcami była pierwszym sukcesem militarnym nowej, dopiero powstającej monarchii, złożonej z Małopolan i Wielkopolan, Łęczycan, Kujawian i Sieradzan, którzy wspólnie zwyciężyli. Przetrwał z tamtych czasów zapisany po łacinie wiersz: „Obwołali się Polacy hasłem Kraków, król posłał wojsko, krwawym mieczem tępił Krzyżaków".

Polska za panowania Władysława Łokietka

ĆWICZENIE

Wymień terytoria, które w chwili śmierci Łokietka tworzyły Królestwo Polskie. Które z ziem należących do dawnej monarchii Piastów znajdowały się poza granicami państwa?

Czynniki utrudniające zjednoczenie ziem polskich i mu sprzyjające

Jednym z czynników, utrudniających zjednoczenie ziem polskich i odbudowę Królestwa Polskiego, była zbyt wielka liczba kandydatów – **książąt piastowskich** – pretendujących do objęcia tronu. Brakowało szerszego poparcia wśród możnowładztwa świeckiego i duchownego, rycerstwa, mieszczaństwa dla jednego z książąt. Zjednoczenie utrudniały też niesprzyjające **wydarzenia politycz-**

ne, jak najazd Tatarów i związana z tym śmierć Henryka Pobożnego czy intrygi Brandenburczyków – przeciwników zjednoczenia Polski, które doprowadziły do zabójstwa króla Przemysła II.

Mimo braku jedności kraju przetrwało wśród książąt, duchowieństwa i rycerstwa polskiego poczucie pewnej więzi, pamięci o **wspólnej historii**. W styczności z kulturą niemiecką zaczęto dostrzegać odmienność miejscowej tradycji, mowy i obyczaju. Mieszczanie (kupcy i rzemieślnicy), niezależnie od pochodzenia i mowy, którą się posługiwali, spodziewali się **korzyści handlowych**, jakie mogło zapewnić zjednoczenie kraju. Rycerze, wspierając danego kandydata do tronu, liczyli na nadania i urzędy z ręki przyszłego króla, a także na ograniczenie uprawnień miast oraz możnowładztwa świeckiego i duchownego.

Polityka zagraniczna króla Kazimierza Wielkiego

Królestwo, które Kazimierz odziedziczył, było zagrożone ze strony zakonu krzyżackiego, sprzymierzonego z nim Jana Luksemburskiego oraz Brandenburgii. Głównym celem polityki Kazimierza stało się rozbicie koalicji luksembursko-krzyżackiej. W **1335 r.** doszło w **Wyszehradzie** na Węgrzech do zawarcia porozumienia. **Jan Luksemburski**, w zamian za bardzo dużą sumę pieniężną, **zrezygnował z pretensji do tronu polskiego**. Umocniło to pozycję Polski i Kazimierza na arenie międzynarodowej.

Kazimierz Wielki (1310–1370) według Jana Matejki

W tym samym czasie król **złożył skargę na Krzyżaków** w Rzymie. Proces odbył się na Mazowszu w **Warszawie**. W wydanym wyroku papiescy przedstawiciele zobowiązali zakon do zwrotu Pomorza, Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i michałowskiej. Krzyżacy odwołali się jednak do papieża, a ten wyroku nie zatwierdził.

W tej sytuacji Kazimierz postanowił pójść na kompromis. **W 1343 r. w Kaliszu** podpisany został **wieczysty pokój** między Królestwem Polskim a zakonem krzyżackim. Krzyżacy zatrzymali w swych rękach ziemię chełmińską i michałowską oraz Pomorze Gdańskie jako daną im przez króla polskiego „jałmużnę" (co oznaczało, że Polska nie wyrzeka się praw do tej ziemi). W zamian **zakon zwracał** Polsce **Kujawy** i **ziemię dobrzyńską**. Układ okazał się wyjątkowo trwały. Utrzymał się do początku XV w. i zapewniając bezpieczeństwo ludności, umożliwił rozwój gospodarczy ziem Królestwa Polskiego. Ułatwił również kontynuację jednoczenia ziem polskich oraz ekspansję na wschód.

W 1340 r. zmarł Jerzy II, **władca Rusi Halicko-Włodzimierskiej** – syn księcia mazowieckiego Trojdena. Rok wcześniej ustanowił króla Kazimierza swoim następcą w przypadku bezpotomnej śmierci. Walki o ziemie Rusi Halicko-Włodzimierskiej trwały do **1366 r. Stronami konfliktu** byli: **Litwini, Tatarzy** oraz **Polacy** i wspierający ich **Węgrzy**. Zwycięsko ze zmagań wyszedł Kazimierz, przyłączając ostatecznie do Królestwa Polskiego tzw. Ruś Czerwoną z **Lwowem**, **Haliczem, Włodzimierzem** i **Kamieńcem Podolskim**. Większość ziem została bezpośrednio włączona do Królestwa Polskiego, a część jako lenna. Włączenie terenów Rusi korzystnie wpłynęło na rozwój gospodarczy zarówno jej, jak i całego Królestwa Polskiego, stwarzając warunki dla rozwoju handlu lokalnego i dalekosiężnego.

Pomoc węgierska w zdobyciu Rusi Czerwonej przez Polskę była konsekwencją **umowy sukcesyjnej** zawartej w Wyszehradzie w 1339 r. Zgodnie z nią w wypadku bezpotomnej śmierci Kazimierza tron mieli objąć węgierscy Andegawenowie. **Kazimierz zmarł** 5 listopada **1370 r.**

Dzięki umiejętnej i skutecznej polityce zagranicznej, zawieranym sojuszom i kompromisom Kazimierz potrafił bez wojny odzyskać część utraconych terytoriów. O wzrastającym prestiżu Królestwa Polskiego i autorytecie króla Kazimierza świadczył **zjazd monarchów** w Krakowie **w 1364 r.** Obecni na nim byli: cesarz Karol IV Luksemburski, Ludwik Węgierski, Waldemar IV duński, Piotr cypryjski oraz liczni książęta. Zjazd stał się manifestacją potęgi i bogactwa króla polskiego i odbił się głośnym echem w Europie.

Polityka wewnętrzna króla Kazimierza

Państwo Kazimierza Wielkiego obejmowało w chwili jego śmierci terytorium około 260 tysięcy km², a liczba mieszkańców wynosiła prawdopodobnie 1,5 miliona. Oprócz ludności **polskiej** kraj zamieszkiwała ludność **niemieckojęzyczna** (w miastach stanowiła około 50%) oraz **żydowska**, wyznająca **judaizm**. Przyłączenie Rusi Czerwonej spowodowało, że w granicach Królestwa Polskiego znalazła się **prawosławna** ludność **ruska**.

Awers pieczęci majestatowej Kazimierza Wielkiego z 1334 r.

Rewers pieczęci majestatowej

Kazimierz starał się zachować **patrymonialny charakter** swej władzy, uważając się za naturalnego pana Królestwa. Jak to sformułował arcybiskup Janisław: *Król polski jest panem wszystkich ziem składających się na Królestwo Polskie, nadaje je, komu chce i odbiera komu chce.* Mimo swej niekwestionowanej pozycji, Kazimierz musiał brać pod uwagę zdanie najwyższych urzędników oraz interesy rycerstwa. Mógł mianować na urzędy zaufane osoby, ale musiał liczyć się z politycznymi elitami Małopolski i Wielkopolski, reprezentującymi interesy tych dzielnic oraz rodów możnowładczych. Podejmując decyzje konsultował się z **radą królewską**, do której sam powoływał członków. Najważniejszymi urzędnikami, o charakterze ministerialnym, stali się: **kanclerz** i **podkanclerzy**, kierujący kancelarią królewską. Przedstawicielami króla w terenie byli **starostowie**, którzy odpowiadali za obronę zamków i podległego im terytorium oraz zwoływali rycerstwo w formie pospolitego ruszenia.

Ważną rolę polityczną, gospodarczą i kulturalną w państwie odgrywał **Kościół**. Urzędy kanclerza i podkanclerza sprawowali z reguły wykształceni duchowni. Król miał realny wpływ na obsadę biskupstw, które obejmowali zwykle jego najbliżsi współpracownicy.

W wyniku reform zwiększyła się liczebność, siła i sprawność wojsk. Oprócz **rycerstwa** do służby zbrojnej byli zobowiązani również **wójtowie** i **sołtysi**. Na wyprawę rycerz stawić się musiał nie tylko osobiście, lecz także – zależnie od posiadanych dóbr – z mniejszym lub większym pocztem (oddziałem) zbrojnych.

Uporządkowany został z inicjatywy Kazimierza system sądownictwa. Powstały zbiory praw dla stanu rycerskiego: **statut piotrkowski** dla Wielkopolski oraz **statut wiślicki** dla Małopolski.

Nastąpił rozwój szkolnictwa. W **1364 r.** król założył w **Krakowie uniwersytet**, wzorowany na uczelniach w Bolonii i Padwie. **Akademia Krakowska** była drugim, po powstałym w Pradze, uniwersytetem w Europie Środkowej. Coraz liczniejsi Polacy kształcili się na uczelniach zagranicznych, zwłaszcza w Paryżu i Pradze. Rozwijało się też szkolnictwo parafialne.

Ruiny zamku w Czorsztynie ufundowanego przez króla Kazimierza

Widok Krakowa – drzeworyt z XV-wiecznej niemieckiej *Liber cronicarum*, nazywanej w Polsce *Kroniką norymberską*

Stołeczny Kraków (lokowany w 1257 r. na prawie magdeburskim) razem z Kazimierzem i Kleparzem był największym miastem Królestwa – liczył około 12 tysięcy mieszkańców.

Król był **największym posiadaczem ziemskim** w kraju. W należących do niego dobrach powstały liczne **fortyfikacje**: **zamki** oraz **warownie**, zabezpieczające kraj na wypadek wojny. Powstawały one również w królewskich **miastach**, które – w miejsce wałów ziemnych – otaczano **murami**. Łącznie Kazimierz zbudował około **50 zamków**. Kilkanaście wybudowali w swych dobrach również możnowładcy świeccy i duchowni.

W czasach Kazimierza **lokowano** (jak oceniają historycy) **108 miast**. **Większość** stanowiły **miasta królewskie**. Do największych, mających znaczenie ponadregionalne, zaliczały się: stołeczny **Kraków** oraz **Poznań**, **Sandomierz**, **Nowy Sącz** i **Lwów**.

Rozwój miast wiązał się z **rozwojem handlu krajowego** i **międzynarodowego**. Kontrola nad nim spoczywała w rękach monarchy i umożliwiała zwiększenie dochodów państwa. Królestwo Polskie po przyłączeniu Rusi stało się ważnym **krajem tranzytowym, łączącym Europę Zachodnią** z Morzem Czarnym i leżącymi na **Krymie** koloniami **Genui**. **Inny szlak łączył Węgry z miastami zakonu** krzyżackiego i dalej drogą morską **z miastami** leżącymi nad Morzem Bałtyckim i Północnym. Na tym szlaku najważniejszą rolę odgrywała **Wisła** i miasta nad nią położone: **Kraków** oraz krzyżackie: **Toruń** i **Gdańsk**. Leżący na przecięciu obydwu szlaków **Kraków** otrzymał w **1358 r.** przywilej – tzw. **przymus drogowy**, uniemożliwiający kupcom ominięcie miasta. Miał również **prawo składu** na niektóre towary, zobowiązujące kupców do ich wystawienia w mieście na sprzedaż.

Przymus drogowy i komory celne przy szlakach handlowych zapewniały królowi spore wpływy z handlu.

Nastąpił rozwój górnictwa. Prawa do wydobycia wszelkich złóż posiadał władca. Kazimierz zreorganizował kopalnie – **żupy solne** w **Wieliczce** i **Bochni**. Dochody z handlu solą miały doniosłe znaczenie dla finansów Królestwa.

Konsekwencją reform administracyjnych, gospodarczych, sądowych i wojskowych było unowocześnienie i umocnienie państwa.

Kopalnia w Wieliczce otwarta w XIII w., jedna z najstarszych kopalń soli na świecie

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów proces odbudowy Królestwa Polskiego przez Władysława Łokietka.
2. Oceń panowanie Władysława Łokietka. Wymień jego osiągnięcia i niepowodzenia w polityce wewnętrznej i zagranicznej.
3. Scharakteryzuj i oceń politykę króla Kazimierza wobec zakonu krzyżackiego i Jana Luksemburskiego. Jakie znaczenie dla odbudowującego się Królestwa Polskiego miał pokój kaliski?
4. Przedstaw przemiany gospodarcze i społeczne, jakie zaszły w Polsce w czasach Kazimierza.
5. Oceń rządy króla Kazimierza. Czy zasłużył on na przydomek Wielki?

5. Od unii polsko-węgierskiej do unii polsko-litewskiej. Polska za panowania Ludwika Węgierskiego i Władysława Jagiełły

Unia polsko-węgierska

Po śmierci Kazimierza Wielkiego **w 1370 r.** władcą **Królestwa Polskiego** został król Węgier, **Ludwik**. Po odbytej koronacji powrócił do ojczyzny, a **rządy regencyjne** (czyli sprawowane w czasie nieobecności władcy lub jego małoletności) w Polsce przekazał matce – **Elżbiecie Łokietkównie**.

Ludwik Węgierski (1326–1382) według Jana Matejki
Król Węgier w latach 1342–1382 i Polski – 1370–1382; syn Karola Roberta i Elżbiety Łokietkównej (córki Władysława Łokietka).

W 1374 r. w zamian za zgodę na sukcesję (dziedziczenie) przez córki Ludwik nadał w **Koszycach przywilej generalny** – obejmujący cały stan rycerski (szlachecki). Zobowiązał się w nim do niepobierania żadnych podatków z dóbr szlacheckich, **z wyjątkiem dwóch groszy od każdego łanu** dzierżawionego i uprawianego przez kmieciów. Obowiązek służby wojskowej został ograniczony do walki w obronie kraju. Podczas wypraw wojennych poza jego granice rycerze mieli otrzymywać zapłatę.

Przywilej – akt władcy nadający pojedynczym osobom lub stanom (szlachcie, duchowieństwu) określone uprawnienia. Oznaczał rezygnację przez władcę z części swoich uprawnień, np. podatków. Nadawany pojedynczemu rycerzowi czy biskupstwu był określany mianem **immunitetu**. Gdy dotyczył całego stanu, określano go mianem **przywileju generalnego**.

Ludwik zmarł w 1382 r. Elity polityczne Małopolski i Wielkopolski zgodziły się na oddanie tronu jego córce **Jadwidze**, ale pod warunkiem jej przyjazdu do kra-

ju. Zastrzegły sobie równocześnie prawo wyboru jej męża, a tym samym króla Polski, odrzucając przy tym kandydaturę księcia austriackiego Wilhelma Habsburga, z którym była zaręczona.

W **1384 r.** 10-letnia **Jadwiga** przybyła do Polski i została koronowana na **króla Polski**. Na jej męża panowie małopolscy postanowili wybrać wielkiego księcia Litwy **Jagiełłę**.

Unia polsko-litewska w Krewie

Dla **Królestwa Polskiego** związek z Litwą oznaczał zakończenie litewskich wypraw pustoszących pograniczne ziemie polskie. Uzyskanie pomocy Litwinów mogło również ułatwić odzyskanie zajętej przez Węgrów Rusi Czerwonej. Polskie elity polityczne, zwłaszcza wielkopolskie, mimo trwania pokoju kaliskiego z zakonem krzyżackim, nie zapominały o możliwym zagrożeniu z jego strony. Kościołowi unia otwierała drogę do schrystianizowania ostatniego pogańskiego państwa w Europie.

Wielkiemu Księstwu Litewskiemu zagrażała ekspansja zakonu krzyżackiego i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Krzyżacy podbili już część Żmudzi i mało co nie zdobyli Wilna. Moskwa po zwycięstwie w 1380 r. nad tatarską Złotą Ordą stała się konkurentem Litwy w jednoczeniu ziem ruskich. Jagiełło zdawał sobie sprawę, że przyjęcie przez jego kraj chrześcijaństwa jest koniecznością polityczną. Jemu samemu polska korona dałaby wyjątkową pozycję wśród licznych litewskich książąt pretendujących do tronu wielkoksiążęcego.

Układ zawarto **w Krewie** na Litwie w sierpniu **1385 r.** W zamian za koronę Jagiełło i jego bracia zobowiązali się **przyłączyć** (łac. *applicare*; czytaj: aplikare) Litwę do Królestwa Polskiego. Jagiełło miał ponadto przyjąć wraz ze swymi litewskimi poddanymi chrzest oraz wspierać wprowadzanie chrześcijaństwa na Litwie. Ceremonia **chrztu** monarchy (przyjął imię Władysław) i litewskich książąt odbyła się w **1386 r.** na Wawelu. Tam też Jagiełło złożył z Jadwigą **ślubowanie małżeńskie**, a następnie został **koronowany** na **króla Polski**.

Pieczęć majestatyczna królowej Jadwigi z tytulaturą: *hedwigis dei gracia regina Poloniae*, 1386 r.

Jadwiga z Bożej łaski królowa Polski – „dziedzic Korony Królestwa Polskiego" panowała w latach 1385–1399. Była najmłodszą córką króla Ludwika Węgierskiego i królowej Elżbiety Bośniaczki. Po matce – jako wnuczka Elżbiety (córki Władysława Łokietka) wywodziła się z dynastii Piastów. Sama nie pozostawiła potomstwa, gdyż jej jedyna córka zmarła wkrótce po narodzinach. Poród przyniósł też śmierć samej Jadwidze.

Dokument wystawiony w Krewie przez Jagiełłę (akt unii w Krewie), 1385 r.

Koronacja Władysława Jagiełły w 1386 r., fragment gotyckiego ołtarza z katedry na Wawelu, około 1475 r.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Akt unii w Krewie, 1385 r.

My, Jagiełło, z łaski bożej Wielki Książę Litwy i Rusi pan i dziedzic, podajemy do wiadomości wszystkim, których to dotyczy [...]. Najjaśniejsza pani, niechaj wysokość wasza przyjmie do tak wielce zbawiennego związku tegoż pana Jagiełłę, Wielkiego Księcia, na syna, a najjaśniejszą księżnę Jadwigę, córę waszą najdroższą, królowę Polski, niechaj poślubi na prawą swą małżonkę. [...] Natenczas pan Jagiełło, Wielki Książę, z wszystkimi braćmi swymi jeszcze nie ochrzczonymi, krewniakami, szlachcicami, ziemianami, z wyższymi i najniższymi w swoich krajach zamieszkałymi, wiarę świętego rzymskiego Kościoła przyjąć zamierza, pragnie i życzy sobie. [...] Dla sprawy tej utwierdzenia, dla pewności i ubezpieczenia tenże Jagiełło Wielki książę przyrzeka wszystkie skarby swe złożyć i wydać na odzyskanie strat państw obojga, tak Polski, jako też Litwy. [...] przyrzeka i zobowiązuje się wszelkie ziemie zagrabione i straty królestwa polskiego, oderwane przez czyje bądź ręce i zajęte, odzyskać własnymi zachodami i kosztami. [...] obiecuje wszystkich chrześcijan, a zwłaszcza ludzi obojga płci pojmanych w kraju polskim i zwyczajem wojennym uprowadzonych, przywrócić do pierwotnej wolności, tak, iż każdy z nich [...] odejdzie, dokąd mu się spodoba według woli jego.

Następnie wymieniany tu książę Jagiełło przyrzeka także kraje swoje Litwy i Rusi wieczyście wcielić [*applicare*] do korony królestwa polskiego.

Wiek V–XV w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 195–196.

ĆWICZENIE

Wymień zobowiązania Jagiełły, które znalazły się w dokumencie wystawionym przez niego w Krewie w 1385 r.

Monarchia stanowa w Królestwie Polskim w 2. połowie XIV w.

Zmiany dynastii, jakie następowały po wygaśnięciu Piastów, dawały elitom politycznym Królestwa Polskiego wiele okazji i możliwości ograniczenia roli monarchy w państwie. Sprzyjała temu nieobecność króla Ludwika na terenie kraju, rządy namiestnicze oraz konieczność zarządzania krajem przez miejscowych dostojników w okresie bezkrólewia. Zarówno Ludwik Węgierski, jak i Jagiełło musieli pozyskać wielkich panów oraz szersze kręgi rycerstwa oraz mieszczaństwa, żeby zapewnić koronę sobie oraz swym potomkom.

Jagiełło, ponieważ otrzymał koronę z rąk reprezentantów społeczeństwa **Korony Królestwa Polskiego**, musiał się z nimi liczyć i współpracować. Najważniejsze decyzje polityczne w okresie jego rządów były podejmowane wspólnie przez władcę oraz radę koronną, skupiającą dostojników świeckich i duchownych. **Radę koronną** (**królewską**) tworzyli, oprócz króla, możnowładcy pełniący najwyższe urzędy w państwie, między innymi: kanclerz wielki koronny, podkanclerzy koronny, marszałek wielki koronny, podskarbi wielki koronny, arcybiskup gnieźnieński. W XV w. w skład rady koronnej weszli również dygnitarze ziemscy: wojewodowie i kasztelanowie, arcybiskup nowo utworzonej metropolii lwowskiej oraz biskupi.

Korona Królestwa Polskiego – określenie państwa polskiego jako niezależnego od monarchy, który, pozostając symbolem jego jedności, nie miał jednak prawa dowolnego rozporządzania jego terytorium. Termin oznaczający wszystkie ziemie w granicach państwa polskiego wraz z lennami; w szerszym znaczeniu również z ziemiami, które przynależały niegdyś do państwa polskiego, nawet jeżeli znajdowały się poza jego granicami, jak w przypadku Pomorza Gdańskiego i Śląska w czasach Jagiełły.

W 2. połowie XIV w. nastąpiło utrwalenie w Polsce **ustroju monarchii stanowej**, który ewoluował w kierunku wzmocnienia roli rycerstwa, zwłaszcza możnowładztwa. **Stan rycerski**, wewnętrznie zróżnicowany pod względem majątkowym i prawnym, zaczął zamykać się w wyniku uzyskiwanych przywilejów. Postępował proces przemiany rycerstwa w **szlachtę** i kształtowania się jednolitego pod względem prawnym stanu. **O przynależności do stanu rycerskiego – szlacheckiego** – zaczęło decydować „szlachetne pochodzenie", przynależność do określonego rodu rycerskiego. Decydującą rolę polityczną w Koronie i na Litwie odgrywała najbogatsza szlachta, posiadająca rozległe majątki ziemskie i piastująca urzędy w państwie.

Średniowieczne uzbrojenie rycerza: hełm, tarcza, miecz, sztylet – Muzeum Zamku w Bytowie

Stan duchowny, podobnie jak szlachecki, był wewnętrznie silnie zróżnicowany. Arcybiskupi gnieźnieńscy oraz biskupi diecezjalni wywodzili się z bogatych rodów rycerskich. **Kościół** stanowił potężną siłę gospodarczą i polityczną. Biskupi piastowali najwyższe urzędy w państwie, w szczególności: kanclerza i podkanclerzego. Zasiadali w radzie królewskiej i współdecydowali o polityce państwa. Duchownych zwolniono ze świadczeń podatkowych na rzecz króla. Ponadto mieli oni prawo do **dziesięciny** – dziesiątej części plonów – pobieranej zarówno od chłopów, jak i szlachty. Kościół posiadał na własność liczne wsie.

Mieszczaństwo jako stan nie odgrywało poważniejszej roli politycznej. Miasta królewskie cieszyły się natomiast rozległą autonomią, jaką gwarantowały im przywileje lokacyjne, potwierdzane i rozszerzane przez kolejnych władców. Symbolem niezależności największych miast stawało się z czasem wykupywanie uprawnień wójtowskich i przejęcie władzy przez patrycjat, reprezentowany przez **radę miejską** złożoną z rajców na czele z **burmistrzem**.

Widok spod arkad Sukiennic w Krakowie (arkada – łuk wsparty na dwóch kolumnach)

Zarówno Sukiennice, jak i kościół Mariacki zawdzięczały wspaniały wygląd zamożności krakowskich mieszczan. Kościoły, ratusze, mieszczańskie kamienice czy mury obronne świadczyły o znaczeniu największych miast.

Stan chłopski nie uczestniczył w życiu politycznym, ale to on w pierwszej kolejności ponosił koszty utrzymania państwa, płacąc podatki: poradlne (od uprawianej ziemi) i podatki nadzwyczajne. Chłopi stanowili zwykle zbrojną czeladź towarzyszącą rycerzom podczas wypraw wojennych. W XIV–XV w. mieli jeszcze możliwość awansu społecznego. To właśnie spośród chłopstwa wywodziła się część niższego duchowieństwa. Chłopi, osiadając w miastach, przyczyniali się do ich polonizacji.

Królestwo Polskie w 2. połowie XIV w. miało **wieloetniczny i wielowyznaniowy charakter**. Oprócz wyznania katolickiego istniały w nim inne prawnie uznane religie i wyznania: judaizm, prawosławie, Kościół obrządku ormiańskiego. Ormianie zajmujący się głównie handlem i rzemiosłem zamieszkiwali zwłaszcza miasta Rusi Czerwonej. **Miasta** w Królestwie Polskim były **wielokulturowe**, **wielowyznaniowe** i **wielojęzyczne**. Mówiono w nich w języku **polskim**, **niemieckim**, **jidysz** oraz **ruskim**. Żydzi i Ormianie posiadali przywileje zbiorowe gwarantujące im swobodę wyznawania religii i kultywowania odrębnych obyczajów oraz własny samorząd.

Polska i Litwa od unii krewskiej do wielkiej wojny z zakonem krzyżackim

Korzyści z unii dla Polski i Litwy były natychmiastowe. Nie tylko usunięto Węgrów z **Rusi**. Wspierani przez polskie posiłki Litwini zdobyli zbuntowany **Smoleńsk** i odzyskali zagarnięty przez Moskwę **Połock**.

Władysław Jagiełło (ok. 1352/1362–1434) według Jana Matejki

Objęcie tronu polskiego przez Jagiełłę nie zapobiegło kolejnym wojnom domowym **na Litwie**. Przeciwko Jagielle wystąpił jego **brat stryjeczny** – książę **Witold**, który uzyskał pomoc zakonu krzyżackiego. Jagiełło zdołał porozumieć się z Witoldem, który złożył mu hołd i otrzymał dożywotnią władzę namiestniczą. Porozumienie oznaczało uznanie **suwerenności** Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W **1409 r.** wybuchło na **Żmudzi**, za wiedzą Witolda, **powstanie** przeciwko zakonowi krzyżackiemu, które zakończyło się sukcesem. Książę udzielił powstańcom pomocy, co Krzyżacy uznali za wypowiedzenie wojny. Strona polska zadecydowała, że w przypadku ataku zakonu na Litwę udzieli jej pomocy. W tej sytuacji wielki mistrz zakonu krzyżackiego **Ulrich von Jungingen** zaatakował Polskę.

Zakon dysponował dużymi środkami finansowymi i możliwościami mobilizacyjnymi. Oprócz własnych braci zakonnych mógł liczyć na rycerstwo zachodnioeuropejskie, które wielokrotnie brało udział w wyprawach na „pogańską" Litwę. Wielki mistrz zawarł sojusze z Zygmuntem Luksemburskim i jego bratem Wacławem – królem Czech oraz książętami zachodniopomorskimi. **Jagiełło** i **Witold** dysponowali siłami Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mogli ponadto liczyć na wsparcie lenników: książąt mazowieckich i hospodara mołdawskiego.

Zamek w Malborku nad Nogatem, Wysoki Zamek i Pałac Wielkiego Mistrza

Zakon posiadał na początku XV w. około 200 zamków, w większości wzniesionych z cegieł i polnych kamieni. To one oraz ufortyfikowane miasta (do 1410 r. założyli ich Krzyżacy 93) decydowały w ogromnym stopniu o przebiegu działań wojennych. Zamki pełniły także funkcje klasztorne i administracyjne.

Jagiełło i Witold postanowili uderzyć bezpośrednio na stolicę państwa zakonnego – Malbork. W tym celu wojska koronne przekroczyły Wisłę pod Czerwińskiem, gdzie dołączyły do nich wojska litewskie. Szybkie przekroczenie rzeki było możliwe, ponieważ zawczasu przygotowano **most pontonowy**. Jak napisał Jan Długosz, był to: *most spoczywający na łodziach nigdy przedtem nieoglądany*. Połączone siły polsko-litewskie przeszły granicę i dotarły w okolice miejscowości **Grunwald**, gdzie 15 lipca **1410 r.** doszło do bitwy.

Bitwa zakończyła się **całkowitą klęską zakonu**. Pod Grunwaldem poległo około 8 tysięcy walczących po stronie krzyżackiej, a kilkanaście tysięcy dostało się do niewoli. Zginął wielki mistrz Ulryk von Jungingen i cała niemal starszyzna zakonna.

Jan Matejko, *Bitwa pod Grunwaldem*

Tworząc obraz (426 × 987 cm), Matejko korzystał z *Roczników...* Jana Długosza.

Próba zdobycia **Malborka** zakończyła się jednak niepowodzeniem. Strona polsko-litewska nie była w stanie zdobyć krzyżackich zamków. W lutym **1411 r.** w **Toruniu** podpisano **pokój** (I pokój toruński). Polska odzyskała jedynie **ziemię dobrzyńską**, a Witold otrzymywał – ale tylko w dożywotnie władanie – **Żmudź**. Zakon zobowiązał się również wypłacić stronie polskiej **100 tysięcy kop groszy praskich** (około 20 ton srebra). Mimo iż Polska nie odzyskała w wyniku wojny utraconych w poprzednim stuleciu terytoriów, zwycięstwo pod Grunwaldem zmieniło całkowicie układ sił w Europie Środkowo-Wschodniej. Klęska złamała potęgę militarną i polityczną zakonu.

Polska i Litwa po wiktorii grunwaldzkiej

W **1413 r.** w **Horodle** doszło do zawarcia nowego **układu**, określającego po raz kolejny zasady, na jakich miał się opierać **związek Polski i Litwy**. Litwie zagwarantowano faktyczną niezależność i odrębność. Powtórzono również postanowienia zrównujące w prawach szlachtę litewską, która przyjęła chrzest w obrządku łacińskim, ze szlachtą polską. Symbolem tego zrównania było przyjęcie (adopcja) 47 najznaczniejszych rodów litewskich przez polskie rody rycerskie, poprzez użyczenie im swoich herbów. Litwa zachowała odrębność, ale wspólne prawa i zjazdy szlachty miały sprzyjać powolnej integracji obydwu państw.

W **1414 r.** Jagiełło wznowił działania zbrojne, ale ponownie nie zdołano zdobyć dobrze ufortyfikowanych krzyżackich zamków i miast. Spór polsko-krzyżacki nie został również rozstrzygnięty na **soborze w Konstancji** (1414–1418), gdzie stronę polsko-litewską reprezentował między innymi **Paweł Włodko-**

wic – prawnik, pisarz religijno-polityczny i rektor Akademii Krakowskiej. Podczas soboru Włodkowic przedstawił traktat *O władzy cesarza i papieża wobec niewiernych*. Nie tylko dowodził w nim, iż zakon nie ma praw do zajętych przez siebie ziem, lecz także wskazywał wręcz na bezcelowość jego istnienia. Wojna nie jest sposobem rozstrzygania sporów, a agresja jest zbrodnią i każdy człowiek oraz naród ma prawo do samoobrony. Odrzucił zasadę nawracania mieczem i domagał się jej potępienia.

W **1422 r.** doszło do nowej wojny z zakonem. Na mocy kończącego ją traktatu do Korony wróciły niewielkie posiadłości na Kujawach z ważnym strategicznie miastem **Nieszawa**. Zakon zrezygnował natomiast ostatecznie z pretensji do **Żmudzi**.

Korona Królestwa Polskiego, wraz z lennami i Wielkie Księstwo Litewskie za panowania Władysława Jagiełły

W wydanym w **1430** r. w **Jedlni** (potwierdzonym w Krakowie) przywileju Jagiełło zagwarantował szlachcie **nietykalność osobistą i majątkową**. Przywilej przyznawał ponadto szlachcie wyłączne prawo do sprawowania wyższych urzędów kościelnych.

Po śmierci Witolda w 1430 r. doszło na Litwie do wojny domowej między jego bratem – księciem Zygmuntem Kiejstutowiczem, a bratem Jagiełły – księciem Świdrygiełło, po którego stronie opowiedział się zakon krzyżacki. Zwycięsko wyszedł z tych zmagań Zygmunt pozostający wierny związkowi z Koroną Polską. W 1435 r., już po śmierci Jagiełły, podpisano kolejny „wieczysty" pokój polsko-krzyżacki. Zakon zobowiązał się, że w przypadku konfliktów z Polską i Litwą nie będzie odwoływał się do cesarza ani papieża. **Stany pruskie** (szlachta i miasta państwa zakonnego) zostały zwolnione z obowiązku posłuszeństwa w razie złamania warunków pokoju przez władze zakonu.

Traktat pokojowy z Brześcia Kujawskiego, grudzień 1435 r.
Pokój był gwarantowany przez stany. Przy dokumencie przywieszone są 163 pieczęcie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny zawarcia unii polsko-litewskiej. Na jakich warunkach została zawarta?
2. Scharakteryzuj ustrój monarchii stanowej, jaki ukształtował się w Królestwie Polskim w 2. połowie XIV w.
3. Omów korzyści, jakie Polsce i Litwie przyniosło zawarcie unii.
4. Przedstaw stosunki polsko-litewsko-krzyżackie za panowania Władysława Jagiełły. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało zwycięstwo pod Grunwaldem.

6. Państwo polsko-litewskie za panowania Władysława Warneńczyka i Kazimierza Jagiellończyka

Polska za panowania Władysława Warneńczyka

Po śmierci Władysława Jagiełły **na króla Polski** został **koronowany** w **1434 r.** jego najstarszy syn – niespełna 10-letni **Władysław**. **Władzę regencyjną** w państwie przejęła **rada koronna**. Największy wpływ na jej decyzje miał biskup krakowski **Zbigniew Oleśnicki**, któremu Jagiełło powierzył opiekę nad synami. Pod koniec 1438 r. Władysław doszedł do lat sprawnych (pełnoletności), nie oznaczało to jednak przejęcia przez niego faktycznej władzy w Polsce.

Pieczęć Władysława Warneńczyka, króla Polski (1434–1444) i Węgier (1440–1444)

Biskup Zbigniew Oleśnicki (1389–1455) według Jana Matejki

Zbigniew Oleśnicki był biskupem krakowskim, pierwszym polskim kardynałem, bliskim współpracownikiem Władysława Jagiełły i opiekunem jego synów. Stał na czele stronnictwa, które w okresie panowania Władysława Warneńczyka odgrywało decydującą rolę w państwie. Jego pozycja polityczna uległa osłabieniu po przejęciu władzy przez Kazimierza Jagiellończyka.

W 1439 r. zmarł nagle Albrecht II Habsburg, król Węgier i Czech, będący również władcą Niemiec i Austrii. Po jego nagłej śmierci sejm węgierski ofiarował **koronę Węgier Władysławowi**, na co strona polska wyraziła zgodę. **W 1440 r. Władysław** koronował się na **króla Węgier**, czego konsekwencją była unia **personalna polsko-węgierska**. Gdy Władysław przebywał na Węgrzech, doszło do przejściowego **zerwania unii polsko-litewskiej**. Wysłany przez króla na Litwę jego 13-letni brat **Kazimierz**, który miał pełnić funkcję namiestnika, został wybrany przez Litwinów na wielkiego księcia. Faktyczną władzę przejęli przy tym możni litewscy.

Na Węgrzech podjęta wyprawa przeciw Turkom zakończyła się zwycięstwem wojsk królewskich i zdobyciem Sofii. W roku następnym zawarto z Turcją korzystny rozejm, jednak pod naciskiem legata papieskiego wznowiono działania zbrojne. W **1444 r.** doszło do **bitwy pod Warną**. Przyniosła on Węgrom klęskę, a Władysławowi (zwanemu później **Warneńczykiem**) – **śmierć**. Krótkotrwała unia personalna polsko-węgierska dobiegła kresu. Śmierć Władysława pod Warną spowodowała trwający dwa i pół roku okres bezkrólewia, który zakończył się dopiero w **1447 r.**, kiedy **Kazimierz Jagiellończyk** przybył do Polski i został **koronowany** w Krakowie. **Unia polsko-litewska** została przywrócona.

Polska za panowania Kazimierza Jagiellończyka. Wojna trzynastoletnia i odzyskanie Pomorza Gdańskiego

Polityka ekonomiczna władz zakonu krzyżackiego – wzrost obciążeń finansowych miejscowej **szlachty i mieszczaństwa** – powodowała narastające **niezadowolenie**. Kontakty z Królestwem Polskim, związane z nasilającą się od momentu zawarcia pokoju wymianą handlową, uświadomiły tym warstwom społecznym zakres praw i wolności, jakimi cieszyła się polska szlachta i mieszczanie. W **1440 r.** stany pruskie zawiązały **konfederację**, powołując **Związek Pruski**. Zadaniem Związku miała być obrona ich interesów ekonomicznych oraz politycznych.

> **Konfederacja** – w Polsce średniowiecznej (od przełomu XIII i XIV w.) oraz nowożytnej związek zawiązywany przez miasta, szlachtę lub duchownych w celu wymuszenia na władzy jakiegoś celu politycznego, ewentualnie działający w jej zastępstwie.

Do zaostrzenia konfliktu doszło w grudniu **1453 r.**, gdy cesarz wydał **wyrok nakazujący rozwiązanie Związku Pruskiego**. Jego przywódcy, na czele z **Janem Bażyńskim**, nie zamierzali uznać tej decyzji. Obawiając się surowych represji, postanowili wystąpić zbrojne i **poddać Prusy królowi Polski**. W lutym **1454 r.** wybuchło na terenie całego państwa zakonnego **powstanie**, które zakończyło się sukcesem. Z większych miast w rękach zakonu pozostały jedynie Malbork, Chojnice i Sztum.

Przybyłe do Krakowa **poselstwo** Związku Pruskiego oznajmiło, że całe Prusy poddają się królowi polskiemu i proszą o włączenie ziem pruskich do Królestwa Polskiego. W odpowiedzi Kazimierz Jagiellończyk wydał **przywilej inkorporacyjny** (łac. *incorporatio* – wcielenie), na mocy którego objął swoją władzą ziemie

pruskie i przyłączył je do Królestwa. Oznaczało to **wypowiedzenie wojny** zakonowi. Zgromadzeni w Toruniu przedstawiciele stanów pruskich złożyli królowi przysięgę wierności, zrywając w ten sposób ostatecznie z zakonem.

Akt oddania się stanów pruskich królowi Kazimierzowi i Koronie Królestwa Polskiego, 14 kwietnia 1454 r.

Strona polska okazała się jednak nieprzygotowana do wojny. Nie zdołano zdobyć Malborka, a przybyła z Niemiec z odsieczą dla Krzyżaków zaciężna armia rozbiła we wrześniu **1454 r.** pod **Chojnicami pospolite ruszenie** polskiej szlachty. Składało się ono w większości z niedoświadczonych, biorących po raz pierwszy udział w wojnie rycerzy. Pokonały je **oddziały najemne**, złożone z dobrze wyszkolonych i doświadczonych żołnierzy walczących za żołd. Zwycięstwo pozwoliło odzyskać Krzyżakom część miast. O dalszym przebiegu wojny miały zadecydować możliwości finansowe walczących stron.

Wojna trwała aż **trzynaście lat**, co było spowodowane tym, że zarówno Polacy, jak i Krzyżacy nie dysponowali wystarczającymi siłami i zasobami pieniężnymi, aby odnieść całkowite zwycięstwo. Sytuacja zmieniła się w 1462 r., gdy nowo utworzone polskie oddziały zaciężne, dowodzone przez Piotra Dunina i wspierane przez siły zbrojne Gdańska rozbiły **pod Świecinem** zaciężne oddziały krzyżackie. W **1463 r.** flota krzyżacka została pokonana na **Zalewie Wiślanym**. Wojska królewskie uzyskały przewagę na całym Pomorzu Gdańskim, zdobywając w latach 1464–1465 kolejne miasta i zamki.

W **1466 r.** zawarto w **Toruniu traktat pokojowy** (II pokój toruński). Zakon krzyżacki rezygnował na rzecz Królestwa Polskiego z: **Pomorza Gdańskiego**, ziemi **chełmińskiej** i **michałowskiej**, **północno-zachodniej części Prus** z **Malborkiem** i **Elblągiem** oraz z **Warmii**. Przyłączone do Królestwa ziemie utworzyły **Prusy Królewskie**. Miały one szeroką autonomię. Otrzymały odrębny skarb i prawo bicia monety. Urzędy na ich terenie król mógł obsadzać wyłącznie miejscową szlachtą. Pozostała część państwa krzyżackiego – **Prusy Zakonne** ze stolicą w **Królewcu** – stała się zależna od Polski. Wielki mistrz musiał złożyć królowi Polski hołd lenny i **przysięgę wierności**.

Zmiany terytorialne po zawarciu II pokoju toruńskiego w 1466 r.

ĆWICZENIE

Wskaż na mapie poszczególne terytoria przyłączone do Królestwa Polskiego po wojnie trzynastoletniej.

Stare Miasto Toruń – siedziba Tajnej Rady Związku Pruskiego

Stąd do Krakowa wyruszyło poselstwo Związku, które poddało Prusy polskiemu władcy. Toruń wspierał finansowo króla Kazimierza, przeznaczając ogromne sumy pieniężne na wojnę z zakonem. Podobnie jak Gdańsk i Elbląg uzyskał w efekcie od króla Kazimierza hojną rekompensatę. Obdarowany został przywilejami nadającymi miastu szeroką autonomię administracyjną, sądowniczą i finansową.

Gotycki ratusz Starego Miasta w Toruniu, koniec XIV w.

Ratusz był symbolem potęgi gospodarczej i politycznej miasta. W wieży ratuszowej znajdował się skarbiec, miejskie archiwum i więzienie. Na parterze umieszczono sukiennice, ławy chlebowe, dziesiątki małych kramów i salę sądową. Piętro przeznaczono na salę obrad rady miejskiej i wielką Salę Mieszczańską, w której goszczono m.in. polskich monarchów.

Pomorze Gdańskie stało się ważnym rynkiem zbytu dla **folwarków szlacheckich**. Popyt na produkty rolne spowodował, że szlachta, dla której rzemiosło rycerskie i wyprawy wojenne przestały być dochodowe, skupiła się na rozwoju swoich gospodarstw – **folwarków**. W związku z tym został zapoczątkowany również proces przekształcania wsi, w których ludność posiadała samorząd, we wsie folwarczne. Ich ludność, oprócz płacenia dotychczasowych czynszów, była zobowiązana do wykonywania darmowej pracy na rzecz szlachcica w należącym do niego folwarku. Dążenie do maksymalizacji zysków prowadziło do zwiększenia wymiaru obowiązkowej darmowej robocizny chłopów na rzecz folwarku (**pańszczyzny**), która pod koniec XV w. stanie się podstawowym obciążeniem ludności wiejskiej na niektórych terenach. Po 1466 r. nastąpił rozkwit **miast** leżących nad Wisłą, nie tylko Krakowa, Torunia i Gdańska, lecz także mniejszych, w tym: Sandomierza, Kazimierza Dolnego, Warszawy. Z rozwoju handlu korzystały również miasta położone w pobliżu Bugu i Narwi (które były rzekami spławnymi).

Polityka dynastyczna Jagiellonów w 2. połowie XV w.

W 1471 r. **sejm czeski dokonał elekcji Władysława Jagiellończyka** (syna Kazimierza) na króla. Również **Węgrzy** wybrali go w **1490** r. na swego władcę. Wła-

dysław połączył w ten sposób pod swym berłem **Królestwo Czeskie** i **Węgierskie**. Do korony węgierskiej rościł pretensje również **Maksymilian I Habsburg**. Władysław pokonał Maksymiliana, z którym zawarł **układ o sukcesji**. Na jego mocy Habsburgowie uzyskali prawo do tronu na Węgrzech po śmierci Władysława Jagiellończyka oraz jego męskich potomków. Praw do dziedziczenia pozbawieni zostali pozostali synowie Kazimierza Jagiellończyka. Pod koniec XV w. Jagiellonowie władali Królestwem Polskim, Wielkim Księstwem Litewskim, Królestwem Węgierskim oraz Królestwem Czeskim.

Królestwo Polskie monarchią elekcyjną

Wybór w 1385 r. Jagiełły na króla przez możnowładztwo za zgodą rycerstwa oznaczał zmianę ustrojową w Królestwie Polskim. W XV w. to jego elity polityczne decydowały o wyborze władcy. **Jednocześnie** wybór ten (a więc **elekcyjny charakter monarchii**) w praktyce **ograniczał** się do **członków dynastii Jagiellonów**. Silna pozycja dynastii wynikała z faktu, iż posiadała ona dziedziczne prawo do Wielkiego Księstwa Litewskiego, zachowującego w XV w. faktyczną niezależność. Wybór króla spoza dynastii Jagiellonów doprowadziłby tym samym do zerwania związku Polski z Litwą, który do 1569 r. miał charakter unii personalnej.

Władysław Jagiełło i jego następcy – Władysław Warneńczyk i Kazimierz Jagiellończyk – decyzje polityczne podejmowali razem z **radą koronną**. Reprezentowała ona interesy możnowładztwa oraz Korony Królestwa Polskiego, sprzeczne nieraz z planami, zwłaszcza dynastycznymi, panującego władcy. Rada królewska odgrywała coraz większą rolę w państwie. Okres niepełnoletności Władysława (Warneńczyka), a następnie jego nieobecność w kraju oraz bezkrólewie, które nastąpiło po 1444 r., jeszcze tę rolę wzmocniło. Pozwoliło to szlachcie, a zwłaszcza możnowładztwu, jeszcze bardziej umocnić swą pozycję polityczną. **Kolejne przywileje generalne** o charakterze gospodarczym i politycznym nadawane szlachcie ograniczały możliwości prowadzenia samodzielnej polityki przez władcę. Monarchowie dysponowali środkami finansowymi pochodzącymi głównie z królewszczyzn (ziem będących własnością monarchy), ale były to środki niewystarczające, zwłaszcza w przypadku wojen.

Aby uzyskać poparcie całego stanu szlacheckiego dla wojny z zakonem krzyżackim, Kazimierz Jagiellończyk musiał w **1454 r.** zatwierdzić dotychczasowe przywileje i nadać nowe. **Przywileje** te, tzw. statuty **nieszawskie**, przyniosły szlachcie zobowiązanie władcy, że bez zgody sejmiku danej ziemi (czyli lokalnego zjazdu szlachty) nie będzie zwoływał pospolitego ruszenia. Oznaczały ponadto zwycięstwo szlachty nad możnowładztwem. Od połowy XV w. sejmiki stały się wyrazicielami stanowiska ogółu szlachty.

Niekiedy dochodziło do spotkania przedstawicieli szlachty z całego Królestwa Polskiego i takie zgromadzenie nazywano **sejmem walnym**. Gromadzili się na nim: **dygnitarze** zasiadający w **radzie koronnej**, którzy reprezentowali możnowładztwo, **urzędnicy ziemscy** związani przede wszystkim z interesami ziem, w których sprawowali urząd, zwykła **szlachta** oraz **przedstawiciele miast**. Szlachcice nie brali bezpośrednio udziału w obradach i podejmowaniu decyzji, mogli jednak wywierać na nie wpływ samą swoją liczną obecnością.

Prawdopodobnie w **1468 r.** po raz pierwszy na sejmie walnym pojawili się **posłowie wybrani na sejmikach** zwołanych z inicjatywy króla w całym Królestwie Polskim. Istotny dla kształtowania się polskiego parlamentaryzmu był fakt osobnego od dygnitarzy świeckich i duchownych obradowania posłów szlacheckich. W XV w. sejm zbierał się w Piotrkowie, zwykle raz do roku i obradował około dwóch tygodni. W czasie bezkrólewia do sejmu należała najwyższa władza w państwie. Współdecydował o wypowiedzeniu wojny, zwołaniu pospolitego ruszenia czy podatkach. Sejm mógł obradować pod nieobecność króla, ale żeby uchwały były obowiązujące, musiały zostać przez niego zatwierdzone.

Kazimierz Jagiellończyk, mimo ustępstw na rzecz szlachty, doprowadził do **wzmocnienia władzy monarszej**. Do kompetencji króla należało nadawanie najwyższych urzędów centralnych i ziemskich. Rozdysponowując je oraz związane z nimi dobra ziemskie, monarcha miał możliwość budowy własnego stronnictwa. Wraz z upływem lat jego panowania na najwyższych urzędach znajdowały się już osoby mianowane przez króla i jemu zawdzięczające swą pozycję społeczną i majętności. Swobodę monarchy ograniczały **niskie dochody skarbu**, będące rezultatem przywilejów na rzecz szlachty i zastawów królewszczyzn u możnowładców.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów przyczyny i konsekwencje wojny trzynastoletniej z zakonem. Wymień terytoria przyłączone do Królestwa Polskiego na mocy II pokoju toruńskiego.
2. Wyjaśnij, jaki charakter miała monarchia w Polsce w XV w. Jaki był zakres władzy króla?
3. Scharakteryzuj politykę dynastyczną Jagiellonów.

7. Miejsce Polski w średniowiecznej Europie. Kultura na ziemiach polskich

Polska częścią cywilizacji zachodnioeuropejskiej

Aby rywalizować z państwami Europy, Polska musiała włączyć się w ich wspólnotę religijną, czyli w **chrześcijaństwo**. Na pogańskie państwa w tej części Europy nie było już miejsca. Przekonały się o tym plemiona pomorskie, połabskie, pruskie, które utraciły samodzielność i z czasem uległy asymilacji. Plemiona polskie przeciwnie – same podjęły ekspansję. Przyjęcie przez Mieszka I chrześcijaństwa w obrządku łacińskim spowodowało, że państwo i społeczeństwo powstające na ziemiach dzisiejszej Polski znalazły się w kręgu oddziaływań **cywilizacji zachodnioeuropejskiej – kultury łacińskiej**. Przybywający z zachodu Europy duchowni świeccy i zakonni nieśli ze sobą nie tylko nową wiarę, lecz także wiedzę i kulturę.

Miniatura przedstawiająca księżnę Matyldę, wręczającą księgę liturgiczną Mieszkowi II

W 1027 r. księżna szwabska Matylda, żona księcia lotaryńskiego Fryderyka – jednego z kandydatów do tronu niemieckiego, przekazała Mieszkowi II cenną, bogato ilustrowaną księgę zawierającą modlitwy.

Misje chrystianizacyjne, zarówno pokojowe (św. Wojciecha do Prus), jak i zbrojne (podbój i chrzest Pomorzan oraz wspólne z cesarstwem wyprawy przeciw plemionom połabskim), świadczyły, iż Polska stała się częścią chrześcijańskiej Europy. Potwierdzały to małżeństwa władców Polski i ich potomstwo z przedstawicielkami liczących się rodów książęcych, a nawet rodziny cesarskiej (związek Mieszka II z Rychezą, siostrzenicą cesarza Ottona III).

Symbolem chrześcijańskiego charakteru państwa stało się oddanie kraju przez Mieszka I pod opiekę papiestwa (*Dagome iudex*) oraz groby św. Wojciecha i Pięciu Braci Męczenników w Gnieźnie. Zjazd gnieźnieński, przybycie cesarza Ottona III i utworzenie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego potwierdzały przynależność rodzącego się państwa polskiego do chrześcijańskiej Europy. **Chrześcijański**

charakter miały koronacje Bolesława Chrobrego i Mieszka II. W konflikcie między papieżem Grzegorzem VII a cesarzem Henrykiem IV o zwierzchnictwo nad światem chrześcijańskim Polska była liczącym się sojusznikiem papiestwa. Znalazło to swój wyraz w koronacji Bolesława Śmiałego.

Kolonizacja wewnętrzna – lokacje wsi i miast na prawie niemieckim – spowodowała, iż **procesy gospodarcze oraz społeczne** charakterystyczne dla zachodniej Europy objęły również ziemie polskie. W okresie rozbicia dzielnicowego, który doprowadził do upadku znaczenia politycznego Polski w Europie, społeczeństwo polskie stało się w pełni chrześcijańskie. W XIV i XV w. Polacy brali aktywny udział w sporach ideologicznych, którymi żył chrześcijański świat. W sporze papiestwa z soborem idee koncyliaryzmu – doktryny uznającej nadrzędną rolę soboru powszechnego nad papieżem – aktywnie wspierała Akademia Krakowska.

Przemiany cywilizacyjno-kulturowe po przyjęciu chrześcijaństwa

Początkowo katolicyzm dosyć powierzchownie przenikał do szerokich mas społeczeństwa. Wierzenia miały **charakter synkretyczny**, to jest stanowiły połączenie pogańskiego obrazu świata z elementami chrześcijańskimi, co było zjawiskiem znanym w całej Europie. Powoli następował jednak proces przystosowywania pogańskich obrzędów do chrześcijaństwa. Chrześcijańska **Wielkanoc** przypadała na dzień wiosennej równonocy świętowany przez Słowian. Odpowiednikiem chrześcijańskiego **dnia Wszystkich Świętych** i **Święta Zmarłych** (Dnia Zadusznego) były słowiańskie dziady obchodzone na przełomie października i listopada. Chrześcijańskie **święto Bożego Narodzenia** nałożyło się na słowiańską (i germańską) tradycję związaną z kultem słońca – przesileniem zimowym, kiedy słońce wznosi się w południe na najmniejszą wysokość nad horyzontem.

Tak zwany kielich królewski z opactwa w Trzemesznie. Inna jego nazwa to drugi kielich Dąbrówki, koniec XII w.

Duchowieństwo chrześcijańskie miało przewagę nad kapłanami pogańskimi pod względem kultury, znajomości pisma czy umiejętności organizacyjnych. Występowało jako wykonawcy woli Boga najwyższego, pana całego świata, a nie – jak to było w przypadku kapłanów pogańskich – w imieniu bóstw o ograniczonym zasięgu działania, przeciw którym stały inne, równie potężne bóstwa. Duchowni

katoliccy mieli wsparcie władcy i rozbudowującej się administracji państwowej, której sami stanowili część. Z czasem dysponowali własną organizacją kościelną oraz środkami finansowymi (pochodzącymi z dóbr nadanych przez władców oraz dziesięcin) umożliwiającymi jej rozbudowę.

Wraz z chrześcijaństwem nastały **nowe zwyczaje**. Tam, gdzie umacniała się nowa wiara, zanikał powoli zwyczaj palenia zwłok, uważany za niechrześcijański. **Kalendarz liturgiczny** określał dni, w które należy powstrzymać się od pracy i świętować, oraz te, w które trzeba było pościć. **Kalendarz juliański** wprowadził siedmiodniowy tydzień i niedzielę, podczas której nie wolno było pracować.

Rozwój piśmiennictwa na ziemiach polskich

Chrystianizacja zapoczątkowała rozwój **kultury piśmiennej** na ziemiach polskich. Początkowo były to teksty łacińskie, do których przenikały elementy języka miejscowego, przeważnie w postaci nazw miejscowości i imion osób. Znajomość łaciny i umiejętność pisania upowszechniały się w państwie z upływem kolejnych stuleci. Miały charakter elitarny, ale umożliwiały przepływ idei między Polską a cywilizacją zachodnioeuropejską.

Ważnym ośrodkiem kultury stawały się dwory monarsze. Dwór Bolesława Krzywoustego był miejscem powstania pierwszej ***Kroniki***, opisującej dzieje Polski, spisanej przez **Galla Anonima**. Kolejna ***Kronika*** – **Wincentego Kadłubka** – powstała na przełomie XII i XIII w. na dworze Kazimierza II Sprawiedliwego. Obejmuje ona historię Polski od czasów pradawnych do 1202 r. Szczególne miejsce zajmuje dzieło **Jana Długosza *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*** (XV w.) oparte na bogatym – niezachowanym do dziś – materiale źródłowym i bezpośrednich relacjach.

Jednym z najstarszych utworów w **języku polskim** jest ***Bogurodzica***. Pierwsze zwrotki powstały prawdopodobnie w XII–XIII w., a pierwszy zapis pochodzi z 1407 r. Śpiewana była przez rycerstwo polskie na przykład podczas bitwy pod Grunwaldem. Po polsku napisano ***Kazania świętokrzyskie*** – zbiór kazań z 1. połowy XIII w. Z XIV w. pochodzi ***Psałterz floriański*** (zbiór psalmów używany jako modlitewnik, śpiewnik lub przeznaczony do celów liturgicznych), spisany po łacinie, polsku i niemiecku.

Jednym z najcenniejszych zabytków średniowiecznej poezji świeckiej w języku polskim jest ***Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią*** z początku XV w. Stulecie to było okresem rozkwitu literatury i pojawienia się jej nowych rodzajów, a także wyrażania przez nią nowych idei. Powstały wówczas między innymi kazanie ***O wojnach sprawiedliwych*** **Stanisława ze Skalbmierza** z 1410 r. oraz traktat ***O władzy cesarza i papieża wobec niewiernych*** **Pawła Włodkowica**.

Rozwój szkolnictwa. Powstanie Akademii Krakowskiej

Wraz z postępującym rozwojem gospodarczym ziem polskich i chrystianizacją społeczeństwa nastąpił w XIII w. **rozwój szkolnictwa**. Obok nielicznych **szkół katedralnych** oraz **zakonnych**, prowadzących nauczanie głównie na potrzeby Kościoła i zapewniających odpowiedni poziom wykształcenia duchowieństwa świeckiego i zakonnego, pojawiały się coraz liczniejsze szkoły parafialne. Początkowo powstawały one w dużych ośrodkach miejskich, dopiero w XV w. utworzono je w większość istniejących parafii. Związane to było ze wzrostem zamożności społeczeństwa i znaczenia znajomości pisma w życiu codziennym. Coraz częściej wykształcenie zdobywali synowie mieszczan i szlachty. Doprowadziło to do alfabetyzacji, czyli upowszechnienia umiejętności czytania i pisania wśród zamożnych mieszczan oraz średniej i bogatej szlachty.

W **1364** r. Kazimierz Wielki utworzył, po otrzymaniu zgody papieża, uniwersytet w Krakowie. Ważnym powodem jego decyzji było zapotrzebowanie na wykształconych ludzi, posiadających zwłaszcza wiedzę prawniczą, niezbędnych monarsze do zarządzania państwem. Śmierć króla Kazimierza spowodowała, że **Akademia Krakowska** nie rozwinęła szerszej działalności. Uniwersytet został ponownie ufundowany przez **Władysława Jagiełłę** w **1400** r. Do odnowienia przyczynił się zapis testamentowy zmarłej rok wcześniej królowej **Jadwigi**. Uniwersytet przyciągał studentów z całej Europy. Słynął zwłaszcza z nauki prawa, matematyki i astronomii. Wśród profesorów znajdowali się między innymi **Paweł Włodkowic** i **Stanisława ze Skalbmierza** – współtwórcy polskiej szkoły prawa międzynarodowego. Na przełomie 1491 i 1492 r. studia na Akademii rozpoczął **Mikołaj Kopernik**.

Gotycki dziedziniec Collegium Maius w Krakowie, XV w.

Collegium Maius jest najstarszym budynkiem uniwersyteckim w Polsce. Powstało w wyniku rozbudowy kamienicy, którą w 1400 r. Władysław Jagiełło przekazał krakowskiemu uniwersytetowi. Pozostałości kamienicy można zobaczyć w fundamentach i narożnikach Collegium Maius (tzw. dziki mur z jasnego kamienia wapiennego). Obecnie mieści się w nim Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Sztuka romańska na ziemiach polskich

Sztuka romańska pojawiła się w Polsce wraz z odbudową państwa przez Kazimierza Odnowiciela. W XI i na początku XII w. powstały klasztory i kościoły benedyktynów w Tyńcu i Mogilnie, kościół św. Andrzeja w Krakowie oraz (niezachowane do naszych czasów) katedry w Poznaniu, Gnieźnie i Krakowie. Wzrost znaczenia Kościoła, jaki nastąpił w okresie rozbicia dzielnicowego, przejawiał się licznymi fundacjami kościelnymi książąt dzielnicowych i możnowładców. Z tego okresu pochodzą świątynie we Wrocławiu, Kruszwicy, Opatowie, Tumie pod Łęczycą, Czerwińsku i Strzelnie, Sandomierzu i Trzebnicy.

Obok architektury, na ziemiach polskich rozwijały się rzeźba i malarstwo. Do najwybitniejszych zabytków **rzeźby romańskiej** należą **kolumny z kościoła Norbertanek w Strzelnie**, dekoracja **portalu w Czerwińsku** oraz odlane w brązie **Drzwi Gnieźnieńskie** (2. połowa XII w.). Dziełem unikatowym jest **płyta wiślicka** – romańska gipsowa posadzka w krypcie kolegiaty w Wiślicy. Do naszych czasów przetrwały ponadto iluminowane rękopisy, wykonane ze złota kielichy liturgiczne oraz rękojeść miecza zwanego Szczerbcem.

Romański kościół św. Piotra i Pawła w Kruszwicy, 1. połowa XII w.

Kościół ten to jeden z najlepiej zachowanych zabytków architektury romańskiej w Polsce. Jego układ przestrzenny i bryła przetrwały prawie nienaruszone (poza przebudowaną w XVI w. fasadą zachodnią). Wzniesiony zostały z granitu oraz piaskowca. Świątynia jest trójnawową bazyliką, zbudowaną na planie krzyża łacińskiego. Ma pięć absyd o różnej wielkości i jedną ceglaną wieżę.

Wnętrze kościoła zakonu sióstr norbertanek w Strzelnie, XII/XIII w.

W kościele znajdują się kolumny romańskie, w tym dwie unikatowe, pokryte płaskorzeźbą figuralną. Na kolumnie południowej są to wyobrażenia cnót, a na północnej (ukazanej na ilustracji) – przywar, m.in.: gniewu, morderstwa, pychy, krzywoprzysięstwa, obżarstwa, rozpusty, swawoli, bluźnierstwa i zawiści.

Romański portal kościoła św. Jakuba w Sandomierzu, XIII w.

Dominikański kościół św. Jakuba w Sandomierzu jest jedną z najstarszych budowli ceglanych w Polsce. Główny portal wykonany prawdopodobnie przez rzemieślników z Lombardii został zbudowany z elementów ceramicznych, pokrytych kolorową glazurą. Część detali została wyrzeźbiona za pomocą dłuta, część odciśnięta z gotowych form.

Sztuka gotycka na ziemiach polskich

Na początku XIII w. w budowlach sakralnych wznoszonych nadal w stylu romańskim zaczęły się pojawiać pierwsze **gotyckie elementy architektoniczne**. Rozwój budownictwa gotyckiego nastąpił w 2. połowie tego stulecia i wiązał się z coraz liczniejszymi lokacjami miast. Gotyk dotarł na ziemie polskie wraz z do-

minikanami i franciszkanami – zakonami, które skupiając się na głoszeniu kazań wśród ludności, wznosiły kościoły i klasztory w miastach.

W czasach Kazimierza Wielkiego dokonano **na Wawelu** przebudowy w stylu gotyckim **królewskiej rezydencji** i ukończono budowę trzeciej (zachowanej do dziś) **katedry**. Powstały w tym czasie także katedry w Poznaniu i Gnieźnie. W nowym stylu wznoszono także liczne budowle świeckie: zamki, fortyfikacje miejskie i kamienice. Podstawowym materiałem przy ich wnoszeniu była cegła. W XV w. w stylu gotyckim został zbudowany w Krakowie budynek uniwersytecki **Collegium Maius** oraz **Barbakan**. W XIII–XV w. wiele wspaniałych budowli (zamków, świątyń, ratuszy, kamienic, spichrzy) w stylu gotyckim powstało na ziemiach należących do państwa zakonnego, które po 1466 r. znalazły się w granicach Królestwa Polskiego – dotyczy to między innymi Gdańska, Torunia i Elbląga.

Do wybitnych **rzeźb gotyckich** zaliczają się na przykład: portal w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, nagrobki Władysława Łokietka, Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły na Wawelu oraz Henryka II Pobożnego we Wrocławiu. Przykładem rzeźby późnogotyckiej są dzieła największego artysty schyłku średniowiecza tworzącego w Polsce, pochodzącego z Niemiec **Wita Stwosza**. Na zamówienie mieszczan krakowskich wykonał on **ołtarz** główny w kościele Mariackim. Jego dziełem jest też **nagrobek Kazimierza Jagiellończyka** na Wawelu.

Madonna z Krużlowej – miejscowości w południowej Małopolsce, około 1400 r.; obecnie w Muzeum Narodowym w Krakowie (119 cm wysokości)

Wykonana z drzewa lipowego Piękna Madonna stanowi jedno z najcenniejszych i najbardziej znanych dzieł sztuki gotyckiej w Polsce.

Gotycki ratusz w Gdańsku, XIV–XVI w.

Jedna z najlepiej zachowanych siedzib władz miejskich. Ratusz wzniesiony w XIV w. został rozbudowany po powrocie Gdańska do Polski. Podwyższono do wysokości 82 m wieżę ratuszową, będącą symbolem suwerenności miasta. Nadbudowano także drugie piętro, zwieńczone od wschodu późnogotycką attyką. Po pożarze w połowie XVI w. na wieży umieszczono renesansowy hełm z figurą króla Zygmunta II Augusta.

Fragment późnogotyckiego ołtarza Wita Stwosza z kościoła Mariackiego w Krakowie, koniec XV w.

Ołtarz jest jednym z największych i najcenniejszych późnogotyckich ołtarzy w Europie. Przedstawia sceny z życia Marii i Jezusa. Oprócz Madonny, która uosabia ideał średniowiecznego piękna, pozostałym postaciom rzeźbiarz nadał rysy mieszczan krakowskich. Obok złotych szat apostołów występują ubiory noszone na co dzień przez mieszczan.

Freski w kaplicy Trójcy Świętej na Zamku w Lublinie, początek XV w.

Z osobą Władysława Jagiełły wiążą się wpływy bizantyńsko-ruskie w polskiej sztuce, m.in. polichromie, którymi ozdobiono komnaty na Wawelu, freski w kaplicy Trójcy Świętej na Zamku w Lublinie oraz w kolegiatach w Sandomierzu i Wiślicy, a także w klasztorze na Łysej Górze.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało przyjęcie chrześcijaństwa w obrządku łacińskim przez Mieszka I.
2. Wymień najstarsze zabytki piśmiennictwa w języku polskim oraz kroniki i ich twórców.
3. Scharakteryzuj rozwój szkolnictwa w Królestwie Polskim. Jaką rolę odegrała Akademia Krakowska?
4. Omów sztukę romańską i gotycką na ziemiach polskich. Poszukaj informacji na temat zabytków sztuki średniowiecznej w twojej miejscowości lub okolicy.

IV

CZASY NOWOŻYTNE

1. Wielkie odkrycia geograficzne i europejska ekspansja kolonialna

Geneza wielkich odkryć geograficznych

Przyczyny podjęcia przez Europejczyków dalekomorskich wypraw odkrywczych miały charakter **ekonomiczny i społeczny**. Nie byłyby natomiast możliwe bez odkryć w zakresie **techniki żeglugi**. Najważniejszą przyczyną ekonomiczną było zapotrzebowanie na luksusowe **dalekowschodnie towary** (barwniki, przyprawy korzenne oraz tkaniny jedwabne i bawełniane). Sprowadzano je dotąd drogą lądową, co wiązało się z licznymi utrudnieniami, wynikającymi między innymi z faktu, że szlaki handlowe znajdowały się w rękach Turków osmańskich. Europa potrzebowała również **kruszców** (złota, srebra) do bicia monet, a jej własne kopalnie nie dostarczały wspomnianych metali szlachetnych w ilości wystarczającej dla rozwijającej się gospodarki. Kruszcu brakowało również z powodu ujemnego bilansu handlowego Europy z rynkami zewnętrznymi. Europejczycy **pragnęli znaleźć drogę morską** do Indii, Chin czy Archipelagu Malajskiego, aby wyeliminować kosztowne pośrednictwo tureckie w handlu z tymi regionami świata.

Przyczyny społeczne dały o sobie znać zwłaszcza na **Półwyspie Iberyjskim**, z którego wyruszyły kluczowe wyprawy odkrywcze. Nie brakowało tam chętnych do szukania bogactw i nowego sposobu na życie w zamorskich podbojach. Wynikało to z wyjątkowo dużej liczebności **szlachty** na tym obszarze Europy (blisko 10%). W sytuacji gdy wraz z **załamaniem się systemu feudalnego** uległy ograniczeniu jej dotychczasowe źródła dochodów, potrzebowała ona nowych sposobów osiągania zysków oraz podtrzymania prestiżu. W końcu też ku poszukiwaniu nowych ziem pchała ówczesnych Europejczyków zwykła ludzka **ciekawość** tego, co leży za horyzontem.

Postęp w wiedzy technicznej, jaki dokonał się w ciągu XV w., otworzył przed państwami morskimi możliwość podjęcia ekspansji poza kontynent europejski. Opracowano wiele udoskonaleń w zakresie **urządzeń nawigacyjnych**, umożliwiających orientację w położeniu statków także z dala od brzegów. Największe znaczenie miał wynalazek kompasu magnetycznego, czyli **busoli**. Już wcześniej dokonali tego Chińczycy. Jednak to Europejczycy w pełni wykorzystali możliwości, jakie dawało to urządzenie, pozwalające na wyznaczenie kierunku północnego na pełnym morzu i utrzymywanie okrętów na kursie, niezależnie od pory doby czy zachmurzenia. Również w **budowie statków** zaszły zmiany, które ułatwiły dalekomorską żeglugę. W 1. połowie XV w. Portugalczycy zaczęli pływać na **karawelach**.

Portugalska karawela z początku XVI w.

Karawele były wyposażone w dwa żagle prostokątne (odpowiedzialne za dużą prędkość okrętu) i jeden trójkątny (nadający mu zwrotność i pozwalający płynąć także przy wietrze wiejącym z boku). Połączenie tych dwóch typów ożaglowania było nowym rozwiązaniem. Ulepszono w tym czasie także konstrukcję statków (m.in. wprowadzając wysokie burty), co powodowało, iż miały one większe szanse przetrwania morskich burz.

Wyprawy odkrywcze

Pierwsze odkrycia były dziełem **żeglarzy portugalskich**, którzy wyruszali ze swego kraju – najbardziej na południowy zachód wysuniętego państwa Europy – w kierunku **zachodnich wybrzeży Afryki**. W **1415 r.** opanowali Wyspy Kanaryjskie, zaś w 5 lat później Maderę. Dalekomorskie wyprawy organizował zwłaszcza **Henryk Żeglarz**, syn króla Portugalii. Portugalczycy stopniowo docierali wzdłuż afrykańskiego wybrzeża coraz dalej na południe. Już od lat 40. XV w. zaczęli przywozić z wypraw **niewolników**, **złoto** i **kość słoniową**. Rychło przekroczyli równik, a w 1487 r. dotarli do **południowego krańca afrykańskiego kontynentu** – do Przylądka Dobrej Nadziei.

Pomnik Odkrywców w Lizbonie odsłonięty w 1960 r.

Postać na przedzie z modelem karaweli w dłoniach to Henryk Żeglarz.

Zarówno Portugalczycy, jak i Hiszpanie poszukiwali w tym czasie przede wszystkich drogi wiodącej **ku bogactwom Indii**. Pochodzący z włoskiej Genui **Krzysztof Kolumb** przekonał **hiszpańskich monarchów**, że można to osiągnąć, płynąc ku zachodowi. Opierał się na założeniu, że Ziemia ma kształt kulisty i podróżując w tę stronę, zdoła dotrzeć do zamierzonego celu. Nie spodziewał się natomiast, że wielkość kuli ziemskiej jest tak duża i że na szlaku do Indii znajduje się zupełnie nieznany kontynent. Statki Kolumba wyruszyły w sierpniu **1492 r.** Po ponad dwóch miesiącach dotarły do wysp leżących u brzegów **nowego** dla Europejczyków **kontynentu**. Sam Kolumb był przeświadczony, że są to Indie i napotykanych tubylców nazwał **Indianami**.

Dopiero inny podróżnik, Florentyńczyk Amerigo Vespucci (czytaj: wespuczczi), który zbadał wybrzeża kontynentu amerykańskiego, upowszechnił przekonanie, że jest to nowy, nieznany dotąd ląd. Dokonał też wielu jego opisów. W pierwszych latach XVI w. odkryty kontynent został od jego imienia nazwany **Ameryką**. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że jako pierwsi Europejczycy do brzegów Ameryki Północnej dopłynęli kilkaset lat wcześniej (około 1000 r.) **wikingowie**. Nie osiedlili się tam jednak na dłużej, a średniowieczna Europa nie miała pojęcia o ich dokonaniu.

Lądowanie Kolumba na wyspie Hispanioli (dzisiejsze Haiti) – ilustracja książkowa z epoki

Krzysztof Kolumb w latach 1492–1504 przedsięwziął pod patronatem Hiszpanii w sumie cztery wyprawy. W trakcie pierwszej odkrył m.in. Kubę i Haiti, w trakcie drugiej – Jamajkę. Podczas trzeciej po raz pierwszy dotarł do kontynentalnej części Ameryki (do miejsca leżącego na terenie dzisiejszej Wenezueli).

Sukces w dążeniu do odkrycia morskiej drogi do Indii stał się ostatecznie udziałem **Portugalczyków**. Wyprawa, którą **w 1497 r.** podjął **Vasco da Gama**, przekroczyła najdalej na południe wysunięty kraniec Afryki i skierowała się ku wschodowi. Po 10 miesiącach żeglugi dotarła do Indii. W ten sposób została odkryta droga morska do tego kraju, a Portugalczycy rozpoczęli **ekspansję w basenie Oceanu Indyjskiego**. Zakładając na odkrywanych terenach liczne punkty handlowe (faktorie) i twierdze oraz kontrolując morskie szlaki handlowe z Azji do Europy, zapewnili sobie na dłuższy czas monopol na handel cenionymi przez Europejczyków towarami.

Już w 1494 r. Hiszpanie i Portugalczycy porozumieli się w sprawie praw do władania nowo odkrywanymi zamorskimi terytoriami, które w przyszłości przekształcali stopniowo w swoje kolonie. **Linia rozgraniczająca** ich posiadłości miała przebiegać z północy na południe, w odległości ponad 2000 km na zachód od Wysp Zielonego Przylądka. Obszary na zachód od niej przypadały Hiszpanii, na wschód zaś – Portugalii (odkryte kilka lat później wybrzeża Brazylii okazały się leżeć w strefie wpływów portugalskich). Po kilkudziesięciu latach od pierwszego traktatu odpowiednią linię podziału wyznaczono także na półkuli wschodniej (chodziło zwłaszcza o obszar Archipelagu Malajskiego).

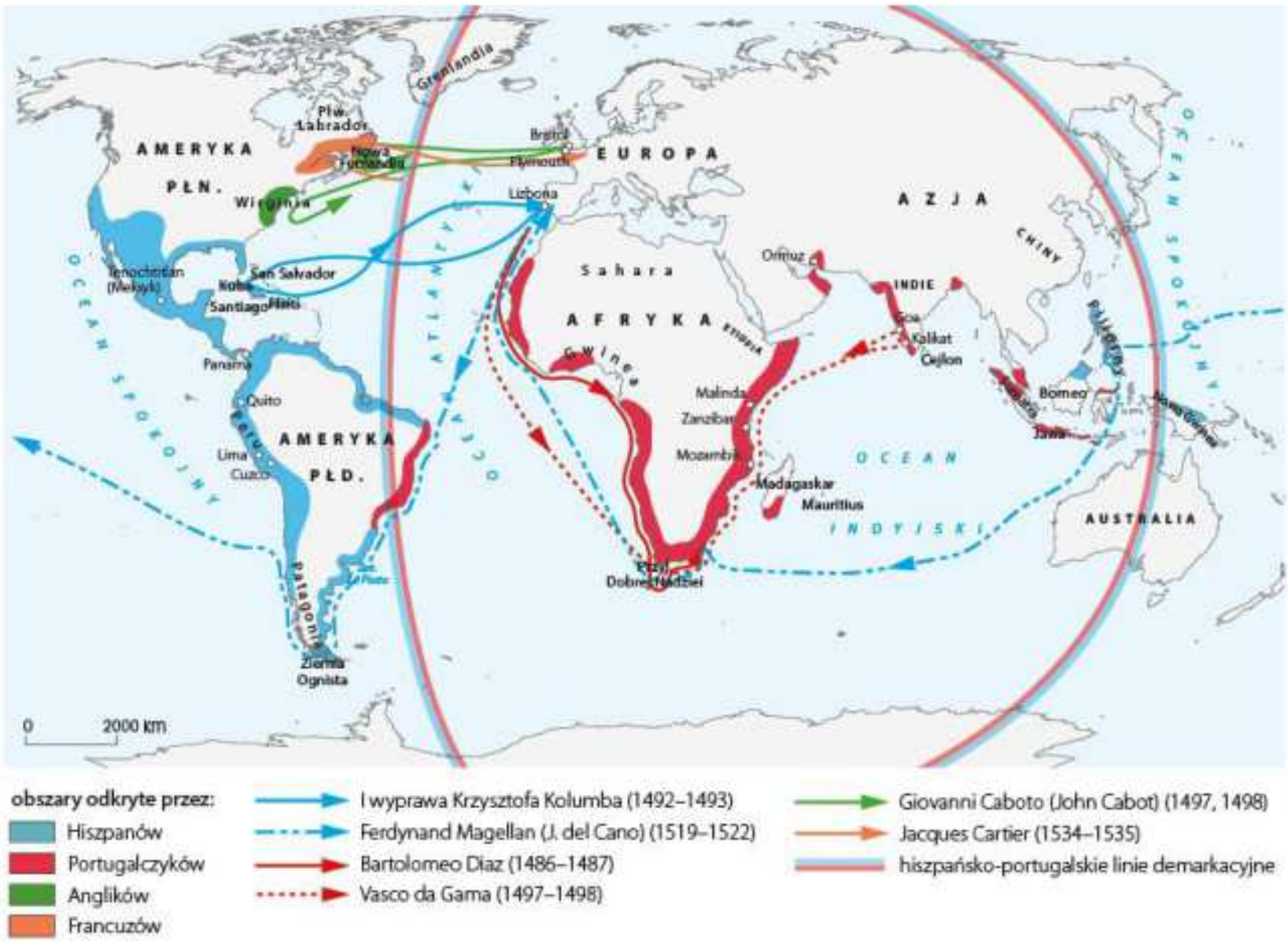

Wielkie odkrycia geograficzne z przełomu XV i XVI w.

Porozumień pomiędzy dwoma krajami Półwyspu Iberyjskiego, dzielącymi pomiędzy siebie zamorskie kraje, nie miały zamiaru uznawać inne państwa Europy. Również **Anglia**, **Francja** i **Holandia** przystąpiły do organizowania wypraw i pozyskiwania kolonii, choć na większą skalę uczyniły to dopiero na przełomie XVI i XVII w. W **Ameryce Północnej** u ujścia **Rzeki św. Wawrzyńca** (na terenie dzisiejszej Kanady) usadowili się **Francuzi**. Na południe od nich znalazły się posiadłości **angielskie** (m.in. miasto Boston) oraz holenderski Nowy Amsterdam (po zdobyciu go przez Anglików przemianowany na **Nowy Jork**).

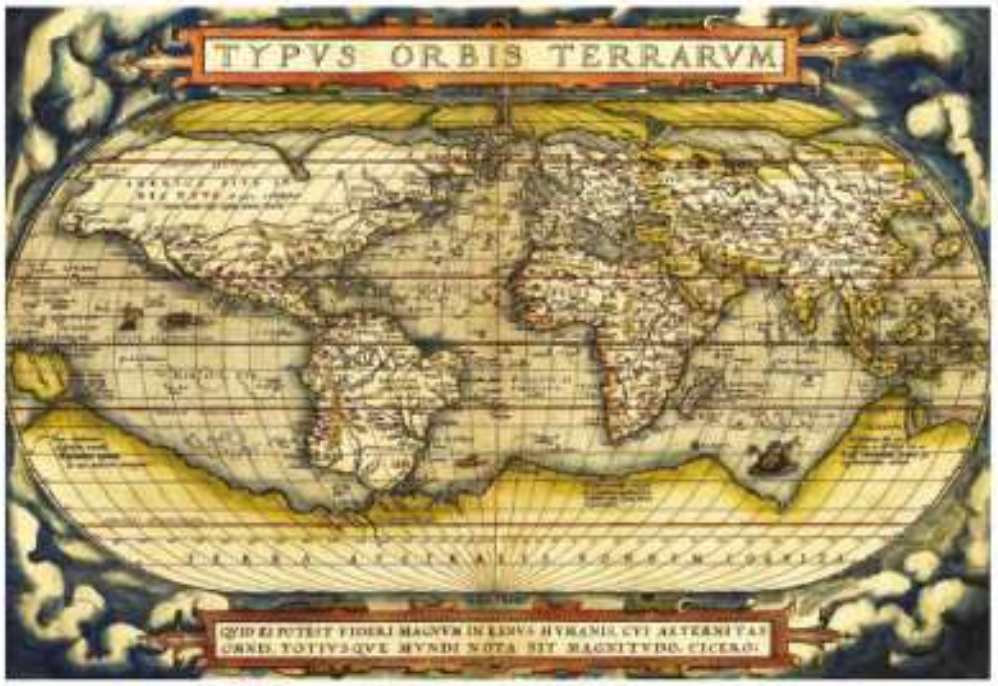

Mapa świata z 1570 r. autorstwa Abrahama Orteliusa

Dzięki odkryciom geograficznym poszerzyła się wiedza mieszkańców Europy o świecie. Na prezentowanej mapie kształt kontynentu amerykańskiego jest jednak jeszcze bardzo niedokładnie przedstawiony.

ĆWICZENIE

Porównaj mapę Orteliusa ze współczesnymi nam mapami. Jakie dostrzegasz różnice?

W latach **1519–1522** wyprawa dowodzona przez **Ferdynanda Magellana**, Portugalczyka w służbie Hiszpanii, kierując się na zachód i opływając południowy kraniec Ameryki, dotarła wreszcie do Azji szlakiem zachodnim. Sam Magellan zginął na Filipinach, ale jeden z jego pięciu statków, kontynuując rejs, powrócił na Półwysep Iberyjski, jako pierwszy **opływając dookoła kulę ziemską**. Fakt, że Ziemia istotnie ma kształt kuli, uzyskał ostateczne potwierdzenie.

W XVII w. Holendrzy pływali wzdłuż wybrzeży **Australii**, nie wykazali jednak zainteresowania tym lądem. Dopiero wyprawa angielskiego podróżnika **Jamesa Cooka** (czytaj: kuka) z lat 1768–1771 pozwoliła poznać kolejny nowy kontynent i spowodowała, że Australia **stała się posiadłością brytyjską**.

Kolonializm i jego konsekwencje

Kolonializm polegał na podporządkowywaniu sobie przez Europejczyków odkrywanych krajów i zamieszkujących je ludów, na eksploatacji ich zasobów oraz prowadzeniu osadnictwa i zakładaniu dochodowych plantacji. Kolonizacja danego obszaru wiązała się bardzo często z **niszczeniem miejscowej kultury** i narzucaniem cywilizacji europejskiej, w tym chrześcijaństwa. Działo się tak zwłaszcza w Ameryce. Wkrótce po dokonanych przez Hiszpanię odkryciach **konkwistadorzy** Hernán **Cortés** (czytaj: kortes) i Francisco **Pizarro** (czytaj: fransisko pisa-

ro) złupili i podbili państwa **Azteków** w dzisiejszym Meksyku (1519–1521), oraz **Inków** – we wschodniej części Ameryki Południowej (1531–1533). Hiszpanie opanowali stopniowo całą Amerykę Środkową i Południową z wyjątkiem Brazylii, która przypadła Portugalii.

Konkwistador – dosłownie: zdobywca. Tak określano żołnierzy biorących udział w ekspedycjach zbrojnych, mających na celu podbój Ameryki Środkowej i Południowej w XVI w.

***Zdobycie Tenochtitlánu* – obraz nieznanego artysty z 2. połowy XVII w.**

Tenochtitlán był leżącą na wyspie, na jeziorze Texcoco stolicą państwa Azteków. Na początku XVI w. miasto liczyło między 200 a 300 tysięcy mieszkańców (tyle, ile Paryż, a kilkakrotnie więcej niż Londyn czy Sewilla). Cortés, który został przez Azteków uznany za wcielenie jednego z ich bogów, wkroczył początkowo do miasta bez walki. Jednak w czerwcu 1520 r. Aztekowie wzniecili bunt i przepędzili Hiszpanów. Ci odzyskali miasto w rok później, niszcząc je zupełnie, a na jego miejscu zakładając nowe: Ciudad de Mexico (czytaj: siuda de mehiko) – dzisiejszą stolicę Meksyku.

Początkowo korzyści z odkryć geograficznych czerpali głównie Portugalczycy i Hiszpanie. W rękach tych pierwszych znalazł się zyskowny handel z Dalekim Wschodem. **Hiszpanie** zbudowali imperium obejmujące Amerykę Środkową i Południową. Na podbitych ziemiach zakładali **plantacje**, zwłaszcza trzciny cu-

krowej, oraz **eksploatowali kopalnie** złota i srebra. Do pracy wykorzystywali początkowo Indian, a następnie **niewolników sprowadzanych z Afryki**. Imperium kolonialne oraz liczne posiadłości europejskie pozostające w rękach władców hiszpańskich spowodowały, że Hiszpania stała się mocarstwem. Pod koniec XVII w. jej potęga polityczna zaczęła się jednak chylić ku upadkowi, a kraj ogarnął długotrwały kryzys gospodarczy. Napływające z Nowego Świata (jak nazywano Amerykę) kruszce nie były bowiem inwestowane w gospodarkę, lecz w znacznej mierze wydawane na cele konsumpcyjne.

W XVII w. kolonie w **Ameryce Północnej** zaczęli zakładać **Anglicy** i **Francuzi**, w ekspansję zaś na **Dalekim Wschodzie** (obszar dzisiejszej Indonezji) zaangażowali się **Holendrzy**. W **Indiach** dominującą pozycję zyskała z czasem **Anglia**.

Napływ złota i srebra w XVI w. ułatwił rozwój handlu i operacji finansowych oraz spowodował wzrost zamożności miast w zachodniej części kontynentu europejskiego. Przyspieszył w efekcie **rozwój gospodarczy Europy Zachodniej**. Doprowadził przy tym do wzrostu cen, zwłaszcza na towary rolne. **Kraje Europy Środkowo-Wschodniej**, w tym Polska, których gospodarka opierała się na rolnictwie, zyskiwały na tym, eksportując produkty rolne na Zachód. Negatywne konsekwencje miały odkrycia geograficzne dla **miast włoskich**. Prowadzony przez nie dotąd handel w basenie Morza Śródziemnego zaczął tracić na znaczeniu, gdy najważniejsze szlaki przeniosły się na Ocean Indyjski i Atlantycki.

Odkrycia geograficzne przyniosły tragiczne skutki dla ludności podbijanych i eksploatowanych krajów. Cywilizacje Azteków i Inków zostały zniszczone. **Ludność tubylcza Ameryki** uległa w większości zagładzie, zwłaszcza w wyniku **epidemii chorób**, jakie przywieźli ze sobą Europejczycy, a na które tubylcy nie byli uodpornieni. Licznym mieszkańcom Afryki przypadł natomiast los **niewolników**.

Ozdoba ze złota w kształcie kondora (lub orła) – kultura Chavín (czytaj: czawin) rozwijająca się na obszarze dzisiejszego Peru w okresie 900–200 r. p.n.e.

Ruiny świątyni Majów w Chicanná (czytaj: czikanna) w Meksyku, pochodzące z końca tzw. okresu klasycznego cywilizacji Majów, który trwał od III do VIII w. n.e.

W momencie przybycia Hiszpanów cywilizacja Majów, której centrum znajdowało się na Półwyspie Jukatan w dzisiejszym Meksyku, na południe od państwa Azteków, miała za sobą niemal 2000 lat historii.

Z czasem, zwłaszcza w **Ameryce Łacińskiej** (tereny na południe od późniejszych Stanów Zjednoczonych), doszło do wymieszania ludności różnych kolorów skóry i różnego pochodzenia. Obok ludności białej i nielicznej czysto indiańskiej pojawiało się coraz więcej **Metysów** – ze związków Europejczyków z Indianami, oraz **Mulatów** – pochodzących ze związków Europejczyków z Afrykanami. Chrześcijaństwo w obrządku **katolickim** stało się na tym obszarze dominującą religią, a miejscowa ludność zaczęła posługiwać się językami hiszpańskim lub portugalskim. Emigracja Europejczyków do Ameryki w XVII–XIX w. doprowadziła z czasem do powstania na skolonizowanych ziemiach państw, które pod względem kulturowym zalicza się do cywilizacji Zachodu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego na przełomie epoki średniowiecznej i nowożytnej Europejczycy podjęli wyprawy odkrywcze i rozpoczęli ekspansję kolonialną na innych kontynentach.
2. Wymień największych europejskich odkrywców i ich osiągnięcia.
3. Przedstaw najważniejsze następstwa odkryć geograficznych i ekspansji kolonialnej.

2. Reformacja i konflikty religijne w Europie

Geneza reformacji i wystąpienie Marcina Lutra. Luteranizm

U progu nowożytności Kościół katolicki znajdował się w stanie kryzysu. Od czasów awiniońskich następowało daleko idące jego **zeświecczenie**. Papież stawał się bardziej świeckim władcą niż duchowym przewodnikiem wiernych. Wzrastało **bogactwo** całego Kościoła i jego hierarchów. Papieże początku XVI w.: **Juliusz II** (1503–1513) i **Leon X** (1513–1521) wydawali wielkie sumy na przedsięwzięcia architektoniczne i mecenat związany z rozkwitem **sztuki renesansowej** w Rzymie. Przepych dworu papieskiego stawał się przedmiotem krytyki. Wymagał znacznych kwot pieniężnych, które pozyskiwano między innymi ze sprzedaży **odpustów**. Zjawisko to budziło coraz więcej sprzeciwów. Wiele zarzutów formułowano również wobec **obyczajowości duchownych**, ich zainteresowań sprawami materialnymi i **zaniedbywania obowiązków duszpasterskich**.

Odpust – uzyskanie skrócenia pobytu w czyśćcu w wyniku spełnienia pewnych warunków: modlitwy, pielgrzymki, dobrego uczynku. W omawianej epoce częstą praktyką było udzielanie odpustów w zamian za określoną sumę pieniędzy.

***Sprzedaż odpustów* – drzeworyt Hansa Holbeina z 1. połowy XVI w.**

Przedstawiciel papieża do spraw odpustów w krajach niemieckich Johann Tetzel (czytaj: tecel) powiadał: *Gdy tylko moneta zadzwoni w skrzyni, jedna dusza z czyśćca ulatuje*. Rynek sprzedaży odpustów stał się dochodowym interesem, w który zaangażowani byli także bankierzy.

31 października **1517 r.** zakonnik i profesor uniwersytetu w Wittenberdze (Saksonia) **Marcin Luter** ogłosił **95 tez** skierowanych przeciwko handlowi odpusta-

mi. Głosił on, że zbawienie jest owocem głębokiej wiary oraz Bożego miłosierdzia i żadne kupione świadectwo nie może ich zastąpić. Wystąpienie to uważa się za początek **reformacji**, czyli ruchu dążącego do zmian w Kościele. Tezy Lutra zostały przez jego zwolenników wydane drukiem i w krótkim czasie stały się powszechnie znane. Reformator zyskiwał coraz szersze poparcie, w tym ze strony księcia Saksonii. Czując to wsparcie, zakwestionował podczas dysputy z papieskimi reprezentantami autorytet zarówno papieża, jak i soborów w sprawie prawd wiary. Według Lutra **jedynym źródłem wiary jest Pismo Święte**. Wierni powinni przestrzegać tylko tych zasad, które w nim się znajdują, nie zaś tych, które ustanawiają hierarchowie Kościoła.

Gdy Luter odmówił odwołania swoich poglądów, do czego wzywali go cesarz i papież, Leon X wydał w 1520 r. **bullę**, grożącą reformatorowi z Wittenbergi klątwą. Luter spalił papieską bullę, w odpowiedzi na co cesarz Karol V skazał go na wygnanie z kraju. Wzrastające w społeczeństwie niemieckim poparcie dla haseł reformacji oraz słabość władzy cesarskiej spowodowały, że wyrok nie został wprowadzony w życie (schronienia udzielił Lutrowi książę saski).

Bulla – dokument wystawiony przez papieża, rzadziej monarchę; nazwą „bulla" określano tylko najważniejsze z nich. Termin ten pochodzi od pieczęci (łac. *bulla* – coś wypukłego), jakimi opatrywano dokumenty.

Najważniejsza teza z zakresu doktryny religijnej, jaką głosił Luter, była oparta na przekonaniu, że **jedynym sposobem uzyskania zbawienia jest głęboka wiara, której rezultatem jest łaska Boża**. Bóg udziela jej **niezależnie od dobrych uczynków** czy zasług człowieka (w tym uzyskanych odpustów). Nie są więc one podstawą zbawienia. Ponieważ głównym obowiązkiem chrześcijanina jest wiara, winien on **znać** jej podstawę, czyli **Pismo Święte**. Dlatego też Luter przełożył je na język niemiecki. **Odrzucał** to, co w nauczaniu Kościoła miało źródła późniejsze niż *Biblia* (czyli **tradycję**), **kult Maryi i świętych** oraz **obrazów i posągów**, a także wiarę w czyściec. Z siedmiu sakramentów **uznał** dwa – **chrzest** oraz **eucharystię** pod dwiema postaciami (chleba i wina). Stwierdzał, że **duchowieństwo nie jest koniecznym pośrednikiem pomiędzy wiernymi a Bogiem**. Postulował zniesienie celibatu księży oraz likwidację

Marcin Luter (1483–1546) na portrecie autorstwa Lukasa Cranacha (czytaj: kranaha) starszego z 1529 r.

klasztorów. Duchowni protestanccy (**pastorzy**) mieli być jedynie obdarzonymi autorytetem moralnym przewodnikami dla członków swej **gminy religijnej**.

***Ikonoklazm w kościele* – obraz holenderskiego malarza Dircka van Delena (czytaj: dirka fon delena) z 1630 r.**

Świątynie protestanckie (czyli zbory) były bardzo skromnie wyposażone. Odrzucono przepych charakterystyczny dla kościołów katolickich. Z przejmowanych przez protestantów świątyń usuwano wizerunki, które wcześniej otaczano kultem.

Reformacja w krajach niemieckich

Głoszone przez Lutra postulaty **konfiskaty majątków kościelnych** oraz jego przekonanie, że Kościołem w państwie powinien **kierować władca**, zapewniły mu poparcie wielu spośród niemieckich książąt. Rzesza podzieliła się na dwa wzajemnie zwalczające się obozy: **luterański**, a przez to antycesarski i antypapieski, oraz **katolicki**, a zarazem procesarski. Sytuacji tej towarzyszyły niepokoje społeczne, których szczególnie gwałtownym przejawem była tzw. **wojna chłopska**, jaka w latach **1524–1525** objęła znaczną część cesarstwa. Chłopscy, a także mieszczańscy powstańcy wystąpili przeciwko wzrostowi obciążeń narzucanych przez panów, głosząc jednocześnie hasła reformy religijnej. Bunt został stłumiony, a potępił go także sam Luter.

Na Sejmie Rzeszy w 1529 r. katolicka większość ponownie napiętnowała Lutra i jego stronników, nakazując ich wygnanie. Zwolennicy reformatora złożyli przeciwko temu protest (stąd nazwa **protestanci**). Na przełomie lat 40. i 50. trwała w Rzeszy wojna domowa między katolikami i protestantami. Zakończył ją **w 1555 r. pokój augsburski**, na mocy którego przyjęto regułę, że o wyznaniu poddanych na obszarze danego księstwa decydować będzie jego władca (zasada **„czyja władza, tego religia”**). Podział wyznaniowy w cesarstwie został tym samym oficjalnie uznany.

Kalwinizm

Jednym z najważniejszych ośrodków protestantyzmu stała się **Genewa** w Szwajcarii, gdzie zwolennicy reformacji bardzo szybko zdobyli przewagę. Rola tego miasta wzrosła szczególnie po przybyciu w 1536 r. z Francji **Jana Kalwina**, który przedstawił oryginalne podejście do wiary. Fundamentalnym założeniem kalwinizmu jest nauka o **predestynacji**. Jej istotą jest przekonanie, że jedni ludzie mocą **Bożego wyroku** zostali jeszcze przed urodzeniem przeznaczeni (predestynowani) do zbawienia, inni zaś pozbawieni tej łaski i skazani na wieczne potępienie. W przeświadczeniu Kalwina **cnotliwe życie** to nie tyle przyczyna, ile skutek posiadania Bożej łaski. Ludziom przeznaczonym do zbawienia Bóg udziela także **doczesnego powodzenia**; również bogactwo jest świadectwem Bożej przychylności, nie powinno być jednak źródłem uciech. Żyć należy skromnie i **oszczędnie**, koncentrując się na **pracy** i **wyrzekając przyjemności**. Kalwinizm narzucał zatem wiernym bardzo **surowe obyczaje**. Zakazane zostały na przykład tańce i przedstawienia teatralne.

W przeciwieństwie do Lutra Kalwin nie wskazywał na świeckich władców jako tych, którzy mieliby być zwierzchnikami Kościoła. W kalwinizmie to sama **wspólnota wiernych** – w praktyce osoby obdarzone największym autorytetem w danej gminie religijnej – **podejmuje decyzje**.

Reformacja w Anglii. Kościół anglikański

W Anglii zwolennicy reformacji byli początkowo gorliwie zwalczani przez króla Henryka VIII. Sytuacja uległa zmianie, gdy papież odmówił władcy unieważnienia niewygodnego dla niego ze względów dynastycznych małżeństwa. **Henryk VIII** zerwał wówczas z papiestwem i nakłonił biskupów do obwołania go **głową Kościoła w Anglii**. W **1534 r.** parlament angielski uchwalił **akt supremacji** (zwierzchnictwa), na mocy którego powstał oficjalnie narodowy, niezależny od Rzymu **Kościół anglikański**.

W zakresie **doktryny religijnej** wprowadzono niewielkie zmiany w stosunku do nauk Kościoła katolickiego. Uznano jednak Pismo Święte za stojące ponad wszelkimi autorytetami kościelnymi. Odrzucono ponadto wiarę w czyściec oraz kult świętych. Wprowadzono język angielski do liturgii i komunię pod dwiema postaciami. Celibat przestał być obowiązkowy. Zlikwidowano zakony, a dobra klasztorne przeszły na własność monarchy, który rozdzielił je miedzy oddanych sobie możnych. Spośród innych Kościołów protestanckich wspólnota anglikańska wyróżniała się tym, że została **zachowana** dotychczasowa **hierarchia kościelna z biskupami**. Podkreślono przy tym sakralny charakter kapłaństwa. Biskupi podlegali odtąd królowi i musieli składać przysięgę na akt supremacji.

Przeciwnicy nowych porządków byli za panowania Henryka VIII prześladowani w sposób bezwzględny. Nawet kanclerz i przyjaciel króla **Tomasz Morus** został skazany na śmierć, kiedy odmówił złożenia przysięgi na akt supremacji. Reformację w duchu kalwińskim kontynuował syn Henryka – Edward VI. Jednak sytuacja zmieniła się, gdy po jego śmierci na tronie zasiadła w 1553 r. córka Henryka VIII katoliczka **Maria Tudor**. Doszło wówczas z kolei do prześladowań protestantów, którzy władczynię nazwali Krwawą Marią. Był to jednak krótkotrwały epizod. Królowa zmarła po 5 latach panowania, a jej następczyni **Elżbieta I** przywróciła niezależny od Rzymu Kościół anglikański. Nie oznaczało to zakończenia sporów religijnych. W XVII w. prześladowano członków nowych radykalnych wyznań – **purytanów** i **kwarków**. Purytanie dążyli do zreformowania Kościoła anglikańskiego w duchu kalwińskim. Ich ideałem było życie poddane rygorystycznie pojętej moralności, wypełnione pracą i studiowaniem Biblii. Wywodzących się z nich kwakrów wyróżniał między innymi fakt, że zwalczali niewolnictwo i odrzucali wszelkie przejawy przemocy.

Konflikty religijne we Francji

We Francji popularność zyskał przede wszystkim **kalwinizm**. Jego zwolenników nazywano tu **hugenotami**. Wkrótce stanowili oni już około 10% ludności kraju i odgrywali znaczną rolę polityczną oraz gospodarczą. Spory religijne były powiązane z rywalizacją wielkich rodów, co doprowadziło ostatecznie do krwawej **wojny domowej**. Stronnictwo katolickie uzyskało poparcie dworu królewskiego, po czym przeprowadziło **w 1572 r.** w trakcie tzw. **Nocy św. Bartłomieja** brutalną rozprawę z hugenotami w Paryżu, mordując większość ich przywódców. Wojna trwała jednak nadal.

François Dubois (czytaj: fransła dibła), *Noc świętego Bartłomieja*, obraz powstały pomiędzy 1572 a 1584 r.

W 1589 r. zmarł ostatni władca z rodu Walezjuszy – Henryk III (będący w latach 1573–1574 królem Polski). Głównym kandydatem do korony stał się **Henryk Burbon** – jeden z przywódców protestantów. Tron musiał sobie jednak wywalczyć, zaś **w 1593 r.** zdecydował się **przejść na katolicyzm** jako wiarę większości poddanych. W następnym roku został koronowany na króla. Chcąc zakończyć wojnę religijną, wydał **w 1598 r. edykt nantejski** gwarantujący hugenotom swobodę kultu religijnego, własne szkolnictwo wyznaniowe i dostęp do urzędów państwowych. Po śmierci Henryka IV Burbona doszło jednak do kolejnych walk, które zakończyły się klęską protestantów. W XVII w. tracili stopniowo większość zagwarantowanych im praw. **W 1685 r.** król Ludwik XIV **odwołał edykt nantejski**, co spowodowało opuszczenie Francji przez około 200 tysięcy hugenotów, którzy osiedlili się między innymi w Anglii, Holandii i Prusach.

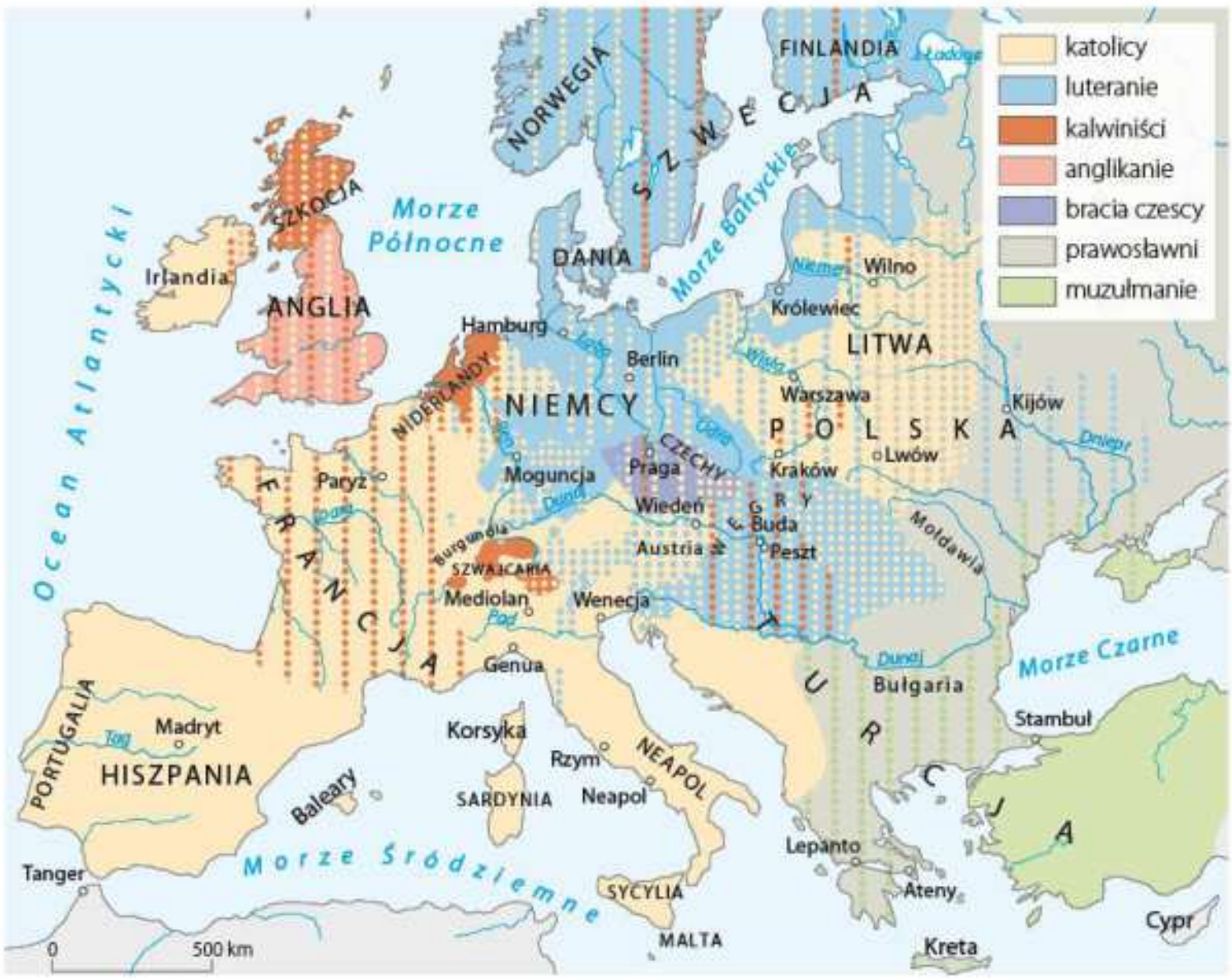

Podział religijny Europy w II połowie XVI w.

Kalwinizm zwyciężył w północnych Niderlandach, których mieszkańcy w 1581 r. wypowiedzieli posłuszeństwo królowi Hiszpanii i utworzyli niezależne państwo. Wyznanie luterańskie zatriumfowało natomiast w Skandynawii.

ĆWICZENIE

Wymień państwa, w których dominowały wyznania protestanckie oraz te, w których panowała religia katolicka.

Reforma Kościoła katolickiego i kontrreformacja

Utrata przez Kościół katolicki wpływów w kolejnych państwach oraz wzrastająca liczba zwolenników reformacji spowodowały, że zaczęto sobie zdawać sprawę z konieczności przeprowadzenia reform. W grudniu **1545 r.** papież **Paweł III** otworzył obrady **soboru w Trydencie**, który trwał **do 1563 r.**

Najważniejsze ustalenia doktrynalne soboru trydenckiego:

- potwierdzenie, że papież jest głową Kościoła i największym autorytetem w sprawach religijnych;
- wykluczenie indywidualnej interpretacji Pisma Świętego przez wiernych oraz uznanie tradycji Kościoła jako źródła wiary na równi z Biblią;
- stwierdzenie, że zbawienie poza Kościołem katolickim nie jest możliwe;
- potępienie doktryny predestynacji; podkreślenie znaczenia dobrych uczynków dla zbawienia człowieka;
- potwierdzenie wiary w siedem sakramentów;
- odrzucenie postulatów wprowadzenia języków narodowych do liturgii;
- podkreślenie znaczenia kultu świętych.

Obrady soboru w Trydencie na fresku autorstwa Pasquale Cati (czytaj: paskale kati)
Postaci na pierwszym planie nie mają charakteru realnego – stanowią alegorię Kościoła triumfującego, niszczącego herezję. Uczestnicy soboru przedstawieni są na drugim planie.

Na mocy postanowień soboru przeprowadzono daleko idącą **reformę Kościoła**. Kładła ona nacisk na zaostrzenie **dyscypliny wśród duchowieństwa**, wzrost poziomu jego **wykształcenia** i intensyfikację **działalności duszpasterskiej**. Dekrety soboru zakazywały biskupom łączenia stanowisk kościelnych – nie mogli posiadać więcej niż jednego biskupstwa, co było wcześniej powszechną praktyką. Ich obowiązkiem stawały się coroczne wizytacje w podległej diecezji. Zobowiązani zostali do zakładania **seminariów** kształcących przyszłych duchownych. Nastąpiła rozbudowa szkolnictwa parafialnego, a duchowni mieli podjąć powszechną katechizację wiernych. Większą wagę zaczęto przywiązywać do regularnego udziału wiernych w nabożeństwach, spowiedzi i przyjmowaniu sakramentów. Księża zostali zobowiązani do rejestracji najważniejszych wydarzeń z życia człowieka – chrztu, ślubu, pogrzebu.

Ważną rolę w reformie Kościoła odegrały zakony, zwłaszcza utworzone przez Hiszpana **Ignacego Loyolę** w 1534 r. Towarzystwo Jezusowe, czyli **jezuici**. Ich zadaniem było przede wszystkim prowadzenie **polemik ze zwolennikami reformacji**. Rola, jaką odegrali w dziejach Kościoła, wynikała z faktu, że byli ludźmi dobrze wykształconymi. Nie tylko potrafili osiągnąć wpływowe **stanowiska na dworach** katolickich monarchów Europy, lecz także zdobyć swoimi kazaniami popularność wśród znacznej części wiernych. Rozwinęli ponadto stojące na wysokim poziomie **szkolnictwo**.

Kościół katolicki dokonał wewnętrznej reformy, ale przystąpił też do aktywnego zwalczania wyznań protestanckich. Działania te są określane mianem **kontrreformacji**. Jeszcze przed zwołaniem soboru papież Paweł III zreorganizował istniejącą już od przełomu XII i XIII w. inkwizycję, tworząc centralny urząd zwany **Świętym Oficjum**, którego zadaniem było zwalczanie herezji. Instrumentem służącym zwalczaniu poglądów uznanych za niezgodne z nauczaniem Kościoła katolickiego lub zagrażające moralności stał się opublikowany po raz pierwszy w 1559 r. ***Indeks ksiąg zakazanych***. Znalazły się na nim dzieła, których katolikom nie wolno było czytać ani ich posiadać. W walce z reformacją pomóc miała także sztuka. W odróżnieniu od Kościołów protestanckich Kościół katolicki odwoływał się bardziej do wyobraźni, uczuć i emocji ludzkich niż do intelektu. Aby przyciągnąć wiernych do katolickich świątyń, przeciwstawił prostocie i surowości protestanckich zborów kościelne wnętrza pełne przepychu i bogactwa.

Giordano Bruno (czytaj: dżiordano bruno) przed sądem Świętego Oficjum. Fragment pomnika na Campo de' Fiori (czytaj: kampo de fiori) w Rzymie

Giordano Bruno był włoskim filozofem przyrody wyznającym poglądy radykalnie sprzeczne z doktryną Kościoła katolickiego. Podważał też wartość religii jako takiej. Po kilkuletnim procesie został skazany na śmierć na stosie. Wyrok wykonano 17 lutego 1600 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przyczyny wystąpień zwolenników reformacji przeciwko doktrynie i sposobowi funkcjonowania Kościoła katolickiego.
2. Przedstaw najważniejsze założenia wyznań protestanckich. Czym różnił się luteranizm od kalwinizmu?
3. Omów okoliczności, w jakich doszło do walk religijnych w krajach europejskich.
4. Scharakteryzuj działania Kościoła katolickiego podjęte w odpowiedzi na reformację.

3. Kultura europejska epoki renesansu i baroku

Myśl humanistyczna

Przełom, który dokonał się w **sposobie myślenia** i w **sztuce** europejskiej, i który ukształtował epokę nowożytności, został zapoczątkowany **w miastach północnej Italii**. Prowadzące do niego przemiany rozpoczęły się już w schyłkowej epoce średniowiecza – w XIV i XV w. Sprzyjała im sytuacja włoskich miast, bogacących się na handlu i zyskujących niezależność polityczną oraz duże znaczenie ekonomiczne. Zdobywające w nich władzę potężne mieszczańskie rody chętnie podnosiły swój prestiż, patronując sztuce i działalności intelektualnej. Najwybitniejsi ich przedstawiciele byli otwarci na nowo rodzące się idee – **myśl humanistyczną**.

Humanizm renesansowy

- To prąd umysłowy zapoczątkowany w Italii już w XIV w. i rozwijający się w renesansie (w XV–XVI w.).
- Charakteryzował się wzrostem zainteresowania **człowiekiem jako niepowtarzalną indywidualnością**, jego miejscem w świecie przyrody i w relacjach społecznych.
- **Humaniści** za swój cel uznali przede wszystkim odrodzenie **dziedzictwa antyku**: jego **sztuki**, **filozofii** oraz cenionych wówczas **wartości**.

Wielką rolę w upowszechnianiu się koncepcji z zakresu życia społecznego czy sztuki odegrało **wynalezienie w połowie XV w. druku** (ruchomej czcionki) przez niemieckiego rzemieślnika **Jana Gutenberga**. Możliwość rozpowszechniania na większą skalę pism starożytnych i współczesnych autorów dawała szansę na szybki i obejmujący duże grono odbiorców **obieg myśli**. Na początku XVI w. znaczenia wynalazku druku dowiodły dzieje reformacji – pisma Lutra i innych zwolenników reformacji były rozprowadzane w ogromnych nakładach, co umożliwiło ich szerokie rozpropagowanie.

XVI-wieczny drzeworyt, ukazujący pracę przy maszynie drukarskiej

W 2. połowie XV w. wydano około 15 milionów egzemplarzy różnych druków. W XVI w. 150–200 milionów, czyli ponad 1,5 miliona rocznie. Oznaczało to ogromny wzrost w stosunku do średniowiecza, kiedy to księgi przepisywano ręcznie.

W Italii narastało **zainteresowanie dziedzictwem antycznym**. Pasja archeologiczna niektórych możnych świeckich i duchownych oraz artystów owocowała odkryciami **pozostałości sztuki starożytnego Rzymu** (zwłaszcza rzeźby). Zaczęto je kolekcjonować. Poszukiwano też oryginalnych wersji antycznych tekstów. Pomogły w tym kontakty miast włoskich z chylącym się ku upadkowi Cesarstwem Bizantyńskim. Opuszczający je uczeni przywozili ze sobą zarówno **rękopisy starożytnych pisarzy** (pogańskich i chrześcijańskich), jaki i znajomość **klasycznej greki i łaciny**. Humaniści w kulturze antycznej odkrywali wartości, które – ich zdaniem – zatracono w czasach średniowiecza, i chcieli doprowadzić do **ich odrodzenia** (**renesansu**). W szczególny sposób zaczęto wówczas cenić **filozofię Platona**.

Humaniści interesowali się wszystkim, co było związane z **ludzką naturą** oraz funkcjonowaniem **człowieka w obrębie społeczeństwa**. Uważali, że ludzkie dążenia powinny koncentrować się nie tylko na zbawieniu i życiu wiecznym, lecz także na **doczesności**, która może być pełna radości i piękna. Naczelną wartością humanizmu była **niezależność umysłu**. Ideałem stał się człowiek o **wszechstronnym wykształceniu**, inteligentny i przedsiębiorczy, samodzielnie kształtujący swój los. Uważano, że istota ludzka może osiągnąć rzeczy wielkie, ale tylko poprzez trud i twórczą pracę. Humanistów cechował **krytycyzm** w stosunku do współczesnych im autorytetów – w tym do instytucji Kościoła i głoszonych przez niego dogmatów. Nie oznacza to, że odwracali się od religii, jednak w większym stopniu poszukiwali indywidualnego sposobu rozumienia prawd wiary.

Istotnym przedmiotem zainteresowań humanistów była **polityka i życie społeczne**. Do czołowych pisarzy podejmujących te kwestie należał Florentyńczyk **Niccolò Machiavelli** (czytaj: nikolo makiawelli). Najbardziej znanym i zarazem kontrowersyjnym jego dziełem jest ***Książę***. Analizował w nim **mechanizmy sprawowania władzy** w państwie oraz sposoby zapewnienia bezpieczeństwa i dobrobytu jego mieszkańcom. Głosił, iż władca może posługiwać się wszelkimi

Erazm z Rotterdamu (1467–1536) na portrecie z 1517 r. autorstwa niderlandzkiego malarza Quentina Massysa (czytaj: kłentina masseisa)

niegodziwymi środkami: przemocą, podstępem i manipulacją, jeżeli działa dla dobra kraju i jego obywateli – w myśl zasady „Cel uświęca środki".

Idee humanizmu stopniowo rozprzestrzeniły się poza Italię, obejmując w XVI w. swym zasięgiem całą zachodnią i środkową Europę, w tym Polskę. „Księciem humanistów" nazywano niderlandzkiego myśliciela **Erazma z Rotterdamu**. Jego najgłośniejszym dziełem była *Pochwała głupoty*, stanowiąca krytykę zasad, jakimi kierowało się ówczesne społeczeństwo, sposobu wychowania młodzieży, a także instytucji Kościoła. Z kolei Anglik **Tomasz Morus** w swojej *Utopii* przedstawił idealny, jego zdaniem, ustrój społeczny, w którym nie byłoby własności prywatnej, a rządy sprawowaliby ludzie szlachetni i wykształceni.

Renesans, czyli odrodzenie w sztuce

Pierwsze, przełomowe zmiany w sztukach plastycznych dotyczyły **malarstwa** i dokonywały się bardzo wcześnie, jeszcze przed narodzinami sztuki renesansowej, mianowicie na przełomie XIII i XIV w. Pierwsi poczęli odchodzić od obowiązujących dotąd kanonów artyści z Włoch. Szczególną indywidualnością był pośród nich **Giotto di Bondone** (czytaj: dżiotto di bondone). W jego twórczości przedstawienia malarskie nabrały nieznanego dotąd realizmu. Postaci ukazane na jego obrazach (freskach) tracą sztywność typową dla średniowiecznego malarstwa. Wykonują ekspresyjne gesty, wyrażają głębokie emocje i wchodzą między sobą w naturalne relacje. Przestrzeń w obrazach Giotta nabiera głębi.

Giotto, *Pocałunek Judasza*, Kaplica Scrovegnich (czytaj: skrowenjich) w Padwie, około 1305 r.

Właściwa **sztuka renesansu** zaczęła się rozwijać **od lat 20. XV w.**, a więc u schyłku średniowiecza, a jej kolebką była

Florencja. Najwybitniejszymi twórcami tego wczesnego okresu byli: w **architekturze** – **Filippo Brunelleschi** (czytaj: filippo bruneleski; twórca kopuły katedry we Florencji), w **malarstwie** – **Masaccio** (czytaj: mazaczio) oraz w **rzeźbie** – **Donatello**. Artyści tego czasu uznali dzieła swych poprzedników z epoki gotyku za barbarzyńskie. Pragnęli natomiast odrodzić sztukę w kształcie, jaki nadali jej starożytni Grecy i Rzymianie. Antyczną **harmonię, równowagę, spokój i prostotę** uważali za wzór doskonałości. Nie ograniczyli się jednak do naśladownictwa, z czasem zaczęli szukać własnego sposobu na rozwinięcie starożytnych wzorców.

Szczególnym osiągnięciem renesansu i chlubą jego twórców było odkrycie – nieznanej starożytnym – **perspektywy linearnej** i zastosowanie jej w malarstwie. Opierała się ona na wiedzy z zakresu geometrii – zakładała, że wielkość przedstawianych obiektów maleje wraz z odległością od oka patrzącego, a linie prostopadłe do płaszczyzny obrazu zbiegają się w jednym punkcie na horyzoncie. Zastosowanie tych reguł pozwalało na uzyskanie wrażenia, iż ukazana scena rozgrywa się w **trójwymiarowej przestrzeni**.

Masaccio, *Grosz czynszowy*, fresk z kaplicy Brancaccich (czytaj: brankaczczich) we Florencji, 1425–1427 r.

Masaccio był wielkim mistrzem perspektywy linearnej – w swych obrazach uzyskał pełną iluzję głębi przestrzeni.

Najważniejszym tematem malarstwa i rzeźby renesansu był **człowiek**. Artyści tej epoki przejęli klasyczny, grecki **ideał piękna**. Niejednokrotnie, podobnie jak w starożytności, ukazywali przedstawiane postaci nago, kierując uwagę odbiorców na doskonałość ludzkiego ciała. Posługiwali się przy tym nie tylko antycznym wzorcem, lecz także wiedzą anatomiczną, jaką sami zdobywali. Twórcy renesansowi, zwłaszcza włoscy, **idealizowali** przy tym z reguły przedstawiane osoby. Bardziej realistyczna, podkreślająca wręcz niekiedy brzydotę ukazanych ludzi, była twórczość artystów niemieckich i niderlandzkich.

Chociaż ilościowo wciąż przeważały dzieła związane z religią chrześcijańską, sztuka w coraz większym stopniu zyskiwała świecki charakter. Świadczą o tym licznie powstające **portrety** czy **sceny mitologiczne** oraz zainteresowanie artystów ukazywaniem **architektonicznego i przyrodniczego otoczenia** człowieka. Także **obrazy religijne** wykraczały poza swój święty temat – dawały okazję do przedstawiania uczuć, psychiki i budowy anatomicznej przedstawianych postaci oraz prezentowania kunsztu formalnego (np. opanowania zasad perspektywy).

W **architekturze renesansowej** typowa dla gotyku strzelistość i pęd ku górze zostały zastąpione przez dominację **linii poziomych** i **prostych figur geometrycznych** (prostokąt, koło, łuk półokrągły). Szczególnie ceniono **plan centralny**. Stosowano płaskie stropy lub sklepienia kolebkowe. Upowszechniły się charakterystyczne dla antyku elementy, jak **klasyczne kolumny**, trójkątne zwieńczenia fasad czy kopuły. Jednak powstające przy ich zastosowaniu budowle zachowywały oryginalność.

Dziedziniec pałacu Medici Riccardi (czytaj: mediczi rikkardi) we Florencji, połowa XV w.

W okresie renesansu rozkwit przeżywała architekta świecka: ratusze, miejskie pałace i kamienice, podmiejskie wille.

Villa Rotonda położona w miejscowości Vicenza (czytaj: winczenca) w pobliżu Wenecji, dzieło Andrei Palladia, początek budowy 1567 r.

Styl architektoniczny wypracowany przez Palladia, opierający się na klasycznej prostocie i czystości form oraz symetrii, był powszechnie naśladowany także w późniejszych stuleciach. Tego twórcę można określić jako jednego z najbardziej wpływowych artystów w dziejach architektury Zachodu.

ĆWICZENIE

Przyjrzyj się zamieszczonym powyżej ilustracjom i na ich podstawie wskaż najbardziej wyróżniające się cechy architektury renesansowej.

Rozkwit sztuki renesansowej

Najwybitniejszymi malarzami włoskimi **2. połowy XV w.** byli: Piero **della Francesca** (czytaj: franczeska), Andrea **Mantegna** (czytaj: mantenja) oraz Sandro **Botticelli** (czytaj: botticzelli). Najbardziej dojrzały okres twórczości renesansowej, charakteryzujący się poszukiwaniem zupełnie nowych, indywidualnych rozwiązań, przypadł natomiast na **przełom XV i XVI w.** (twórczość **Leonarda da Vinci**) i **1. połowę XVI w.** – czas, kiedy działali **Michał Anioł Buonarotti** (czytaj: błanarotti) i **Rafael Santi**.

Leonardo do tworzenia swoich obrazów podchodził w sposób wręcz naukowy – starał się uzyskać jak największą wiedzę o ludzkim ciele, zjawiskach optycznych czy mechanice ruchu, aby jego dzieła jak najlepiej oddawały prawdę o świecie. Do jego najwybitniejszych dzieł malarskich należą: *Mona Lisa*, *Ostatnia wieczerza*, *Święta Anna Samotrzecia*. Wszechstronny artysta dokonał również wielu wynalazków technologicznych, projektował budynki, a nawet całe miasta (choć projekty te nigdy nie zostały zrealizowane).

Leonardo da Vinci (czytaj: da winczi), *Święta Anna Samotrzecia*, początek XVI w.

Obraz ten jest przykładem nowatorstwa Leonarda zarówno w kompozycji układu trzech postaci (Dzieciątka, Maryi oraz jej matki, św. Anny), jak i w posługiwaniu się kolorem i nieco zmiękczonym, rozmytym konturem – co dodaje scenie subtelności.

Rafael – malarz i architekt to autor między innymi fresku *Szkoła ateńska*, wielu portretów oraz przedstawień Madonny z Dzieciątkiem. Dla jego twórczości typowe były: powściągliwość, harmonia i ład. W znacznym stopniu stanowił tym samym przeciwieństwo **Michała Anioła**, którego sztukę cechowały: dynamizm, żywiołowość i wielki ładunek emocji wykraczające poza renesansowe konwencje. Michał Anioł jest autorem takich rzeźb, jak: *Pieta watykańska*, *Dawid* czy *Mojżesz*, a także fresków (np. *Stworzenie Adama* w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie).

Michał Anioł Buonarotti, *Mojżesz*, 1513–1516 r.

Michał Anioł uważał się przede wszystkim za rzeźbiarza, jednak w dziedzinie malarstwa i architektury stworzył równie wiekopomne i wyprzedzające epokę dzieła. Był ponadto wybitnym poetą.

Poza Italią najważniejszymi dla rozwoju sztuki renesansowej obszarami były **Niderlandy** i **kraje niemieckie**. Renesans rozkwitł tutaj w XVI w., przy czym prekursorska wobec niego twórczość pojawiła się już w 2. połowie XV w. Szczególne miejsce zajmuje pod tym względem przedstawiciel szkoły niderlandzkiej **Jan van Eyck** (czytaj: wan eik). Był on wybitnym portrecistą, ale też mistrzem krajobrazu – niewystępującego jednak samodzielnie, ale jako tło dla głównego przedstawienia. Jego twórczość cechował drobiazgowy realizm połączony z symbolicznym przesłaniem. Niezwykle oryginalnym malarzem niderlandzkim był **Pieter Bruegel** (czytaj: brojgel) **starszy**. Malował obrazy odbiegające od renesansu włoskiego zarówno pod względem tematycznym, jak i stylistycznym. Przesiąknięte były natomiast ideami humanizmu. Malarz ten najchętniej ukazywał sceny z życia zwykłych ludzi, skupiając się jednocześnie na przekazie moralnym. Na terenie Niemiec jednym z najwybitniejszym artystów był malarz i grafik **Albrecht Dürer** (czytaj: direr). W swojej twórczości łączył zdobycze renesansu włoskiego z malarstwem niderlandzkim i tradycyjną sztuką niemiecką.

Pieter Bruegel starszy, *Żniwa*, 1565 r.

Tematem wielu prac Bruegla była ludność wiejska, uchwycona przez malarza podczas wykonywania pracy albo w chwilach odpoczynku czy zabawy.

Różnorodność kultury baroku

Barok narodził się w Rzymie **w 2. połowie XVI w.** Rozpowszechnił się w Europie w wieku **XVII**, obejmując początkowo kraje katolickie. Niektóre rozwiązania estetyczne zostały następnie przyjęte także w protestanckiej części kontynentu. **Styl barokowy** charakteryzował się odejściem od renesansowej harmonii i prostoty na rzecz niezwykłych **efektów**, kontrastów, **dynamizmu** i **bogactwa** form. Cechowało go zamiłowanie do pełnych kształtów, masywności, używania falistej linii.

Kultura baroku była początkowo ściśle związana **z kontrreformacją**. Sobór trydencki postawił przed sztuką zadanie głoszenia chwały Kościoła. **Olśniewając i wzruszając**, miała ona umacniać katolików w wierze oraz ponownie pozyskać dla Kościoła osoby, które porzuciły katolicyzm. W malarstwie preferowano tematykę religijną odrzuconą przez protestantyzm – sceny z życia męczenników i świętych, przedstawienia Matki Boskiej. Obrazy odwoływały się głównie do uczuć, ukazując sceny pełne emocji, wzniosłości i teatralnych gestów. W architekturze sakralnej przeważał **monumentalizm** form oraz **przepych** i **malowniczość** w wyposażeniu wnętrz, które były pełne rzeźb, malowideł i dekoracji oraz marmuru i złota. Największy wpływ na ukształtowanie się budownictwa barokowego miał rozpowszechniany przez jezuitów wzorzec architektury sakralnej oparty na sylwetce **kościoła Il Gesù** (czytaj: il dżezu) **w Rzymie** oraz twórczość **Gianlorenza Berniniego** (czytaj: dżianlorenca berniniego).

Fasada kościoła Il Gesù w Rzymie powstałego w latach 1568–1584

W **malarstwie włoskim** niezwykłą indywidualnością przełomu XVI i XVII w. był **Caravaggio** (czytaj: karawadżdżio), przedstawiający w swych obrazach zarówno tematy mitologiczne, rodzajowe, martwe natury, jak i sceny religijne. Charakterystyczny dla jego sztuki był skrajnie realistyczny sposób ukazywania postaci – **bez upiększeń**, wręcz z podkreśleniem ich pospolitości i niedoskonałości.

Dotyczyło to również postaci świętych czy Jezusa. Caravaggio po mistrzowsku posługiwał się **światłocieniem**. Światło na jego obrazach wydobywało przedstawiane postacie z mroku, czyniąc ich sylwetki bardzo plastycznymi, a scenom dodając dramatyzmu. Do najwybitniejszych malarzy w krajach katolickich zaliczyć też należy **Petera Paula Rubensa** w południowych Niderlandach (Flamandii) oraz **Diego Velázqueza** (czytaj: welazkeza) w Hiszpanii.

Sztuka baroku służyła także świeckim władcom do podkreślenia ich potęgi politycznej, pełniąc funkcje reprezentacyjne. Wzorem dla **architektury pałacowej** stał się podparyski **Wersal**. Tę rezydencję francuskich królów starali się naśladować inni monarchowie oraz arystokraci Europy. W XVII w. ukształtował się także **nurt mieszczańsko-protestancki** baroku, bardzo odmienny od katolickiego. Artyści w krajach protestanckich tworzyli sztukę **prostszą i skromniejszą**, rezygnując z wybujałych form.

Rzeźba Giovanniego Berniniego *Ekstaza św. Teresy*, 1645–1652
Bernini był nie tylko architektem, lecz także rzeźbiarzem. Prezentowana rzeźba ołtarzowa przedstawia św. Teresę doświadczającą mistycznej wizji anioła przeszywającego jej serce strzałą bólu i nieziemskiej rozkoszy.

W północnych, protestanckich Niderlandach (Holandii) tworzyli Rembrandt van Rijn i Jan Vermeer van Delft (czytaj: wermij fon delft). **Rembrandt** osiągnął mistrzostwo w posługiwaniu się barwą i światłocieniem. Szczególnie sławne stały się jego portrety (w tym zbiorowe) oraz sceny mitologiczne i biblijne, w których dążył do ukazania głębi ludzkich emocji. Natomiast **Vermeer** tworzył obrazy o kameralnym charakterze, odznaczające się niezwykłą subtelnością, przedstawiające sytuacje z codziennego życia i prozaiczne czynności.

Filozofia i wiedza w XVII w.

W XVII w. nastąpił **zwrot w myśli filozoficznej**. Decydującą rolę odegrały zwłaszcza poglądy włoskiego astronoma Galileusza i francuskiego myśliciela Kartezjusza.

Galileusz uważał, że świat przyrody – zachodzące w nim zjawiska i rządzące nimi prawidłowości – można poznać na drodze obserwacji oraz poprzez eksperymenty. Aby wyciągnąć właściwe wnioski, należy przy tym posłużyć się matematyką i logiką. Stanowisko takie wywodziło się z **empiryzmu** – rozwijającej się w XVII w. koncepcji filozoficznej opartej na założeniu, że nasza wiedza o świecie ma źródło w tym, czego **doświadczamy poprzez zmysły**. Przeciwstawne założenie przyjął **Kartezjusz**. Twierdził on, że doznania zmysłowe mogą nas wprowadzać w błąd i nie stanowią źródła niepodważalnej wiedzy. Może nim być jedynie **rozum**. Stanowisko filozoficzne reprezentowane przez niego określa się mianem **racjonalizmu**.

Kartezjusz (właściwie: René Descartes (czytaj: rene dekart), 1596–1650) na francuskim znaczku pocztowym z 1937 r. wydanym w trzechsetną rocznicę ukazania się jego *Rozprawy o metodzie*

Najsławniejszą maksymą Kartezjusza było stwierdzenie *Myślę, więc jestem*. Oznaczało ono, że jedyną pewną dla człowieka rzeczą jest istnienie jego myślącej jaźni (albo duszy). Rozum zaś pozwala wywieść z tego faktu inne prawdy o świecie.

Galileusza i Kartezjusza łączyło natomiast przekonanie, że **nauka i religia winny być od siebie oddzielone**, mają one bowiem odmienne zadania i odnoszą się do różnych sfer rzeczywistości. Teza taka uwalniała badania naukowe od zarzutów, że mogą stać w sprzeczności z Bożym objawieniem. Dawało to szansę na swobodny rozwój nauki takiej, jak ją dzisiaj rozumiemy, czyli opartej na **badaniu zjawisk**, **doświadczeniu** i **logicznym rozumowaniu**. Uczonym, który na przełomie XVII i XVIII w. zdobył szczególną pozycję, był **Izaak Newton** (czytaj: niuton). Sformułował on prawa dynamiki oraz prawo powszechnego ciążenia.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw idee głoszone przez humanistów.
2. Wskaż i porównaj ze sobą najważniejsze cechy kultury renesansowej i barokowej.
3. Wymień najważniejszych artystów renesansu i baroku. Scharakteryzuj ich twórczość.

4. Oświecenie i przemiany cywilizacyjne i polityczne XVIII w.

Rewolucja agrarna, początki przemysłu i przemiany społeczne

U schyłku XVII w. przede wszystkim **w Anglii i Niderlandach** zaczęły następować zmiany jakościowe w produkcji rolnej, określane jako **rewolucja agrarna**. **W pozostałych krajach Europy Zachodniej** nabrały one tempa dopiero **w 2. połowie XVIII w.** Decydujące znaczenie miało wprowadzenie **płodozmianu** w miejsce trójpolówki. Nowa metoda uprawy ziemi uwzględniała oprócz zbóż także rośliny okopowe oraz motylkowe – wzbogacające glebę w składniki mineralne. Rośliny te (zwłaszcza koniczyna i rzepa) dostarczały jednocześnie bardzo wartościowej **paszy dla bydła**, co pozwalało **zwiększyć jego pogłowie**, a w konsekwencji uzyskiwać więcej pochodzącego od niego naturalnego **nawozu**.

Efektem innowacji był wzrost żyzności gleby i **zwiększenie plonów**. Dzięki płodozmianowi rezygnowano z ugorowania części ziemi, a zatem zwiększano areał uprawianych gruntów. Upowszechnienie uprawy **kukurydzy**, znacznie później także **ziemniaków** (obie te rośliny zostały sprowadzone z Ameryki Południowej), stało się krokiem do zmniejszenia głodu w Europie.

Na przestrzeni XVIII stulecia (zwłaszcza w jego 2. połowie) **liczba ludności Europy** zaczęła wrastać w nienotowanym dotąd tempie. Wzrost produkcji rolnej był warunkiem koniecznym, aby przyrost demograficzny mógł nastąpić.

	1700 r.	1800 r.
Anglia z Walią	5,8	8,2
Francja	20	27
Hiszpania z Portugalią	9	13,4
kraje Rzeszy Niemieckiej	15,5	22

Przyrost ludności wybranych krajów europejskich w XVIII w. (dane w milionach mieszkańców)

W 2. połowie XVIII w. w **Anglii** została zapoczątkowana **rewolucja przemysłowa**, która do innych krajów Europy dotarła dopiero z początkiem następnego stulecia. Umożliwiły ją **wynalazki**, które usprawniły proces wytwarzania produktu. W niektórych gałęziach produkcji (**przędzalnictwo**, **tkactwo**, a także **hut-**

nictwo) oraz w **górnictwie** pracę ręczną zaczęła częściowo zastępować **praca maszyn**.

Już na początku stulecia wynaleziony został **silnik parowy**. Od 1711 r. tego typu maszyn używano w kopalniach do odpompowywania wód podziemnych. Początkowo były mało wydajne i niebezpieczne w użyciu. Prawdziwym przełomem stało się ulepszenie tego wynalazku przez **Jamesa Watta** (czytaj: dżejmsa łota) **w latach 60.** Silników parowych używano odtąd coraz powszechniej jako **źródła energii** i **napędu**: miechów, młotów i maszyn walcujących w hutnictwie oraz maszyn przędzalniczych i tkackich. Miały przez to kluczowe znaczenie dla rewolucji przemysłowej.

Szczególnie szybko postęp techniczny następował w przemyśle **tekstylnym**. Jednym z pierwszych usprawnień było **latające czółenko** – wprowadzane w ruch nie dłonią, ale poprzez mechanizm, stanowiący część maszyny tkackiej. Udoskonalenie i przede wszystkim przyśpieszenie procesu przędzenia nici przyniosło natomiast wynalezienie w latach 60. maszyny nazwanej ***Spinning Jenny*** (czytaj: spinin dżeny).

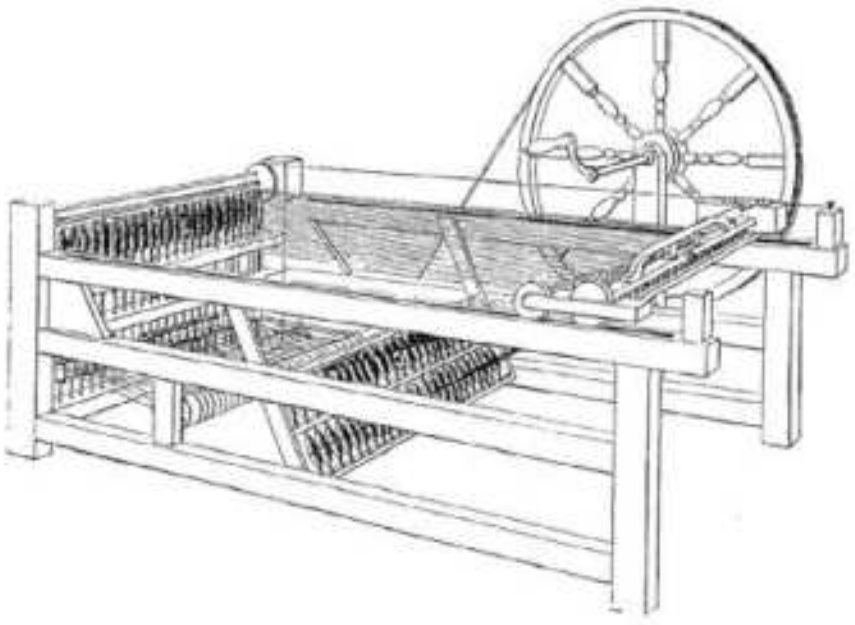

***Spinning Jenny* na rysunku z XIX w.**

Spinning Jenny powstała w 1764 r. Była to wielowrzecionowa maszyna przędzalnicza, obsługującą początkowo 16, a po udoskonaleniach 60 wątków przędzy jednocześnie.

Wraz z rozwojem wielkich gospodarstw rolnych, przemysłu oraz innych przedsięwzięć wymagających dużego kapitału (np. handlowych) kształtowały się też nowe relacje społeczne. Pozycję jednostki coraz częściej wyznaczała posiadana **własność**, a nie jak dotąd urodzenie. Źródłem powodzenia życiowego stawało się w większym stopniu wykształcenie i pracowitość, nie tylko przynależność stanowa. Dlatego system stanowy tracił częściowo na znaczeniu, a **szlachta i arystokracja** na zachodzie Europy odczuwały, że ich dominująca pozycja ulega zachwianiu. Powstała nowa warstwa społeczna – **burżuazja**. Nazwą tą określa się zamożne mieszczaństwo – właścicieli wielkich przedsiębiorstw handlowych, zakładów produkcyjnych i instytucji finansowych. Początki produkcji fabrycznej prowadziły do ukształtowania się warstwy **robotników** – wywodzących się w dużym stopniu z osób migrujących ze wsi do miast w poszukiwaniu pracy.

Idee epoki oświecenia

Początki nurtu kultury europejskiej określanego mianem **oświecenia** sięgają **schyłku XVII w.** Okresem jego rozkwitu było **XVIII stulecie**. Większość myślicieli i pisarzy tej epoki wierzyła w nieograniczone **możliwości ludzkiego umysłu** i **ulepszania za jego pomocą świata**. Rozum miał się stać uniwersalnym narzędziem poznawania i objaśniania **zasad kierujących** nie tylko przyrodą, lecz także **ludzkim życiem**, **społeczeństwami**, kulturą czy polityką. Poznanie owych reguł stanowiło punkt wyjścia dla właściwego kształtowania losu zarówno jednostek, jak i państw. Myśliciele epoki oświecenia byli pełni **optymizmu** co do przyszłości cywilizacji ludzkiej, wierzyli w potęgę wiedzy i ideę stałego **postępu**. Stawiali przed sobą cel sformułowany przez Anglika Jeremy'ego Benthama (czytaj: dżeremiego bentama): *jak największe szczęście jak największej liczby ludzi.*

Lot balonu w ogrodach pałacu Aranjuez (czytaj: aranhuez) nieopodal Madrytu, obraz z około 1784 r.

Możliwość wzniesienia się człowieka w powietrze ekscytowała całą Europę. Wynalazcami balonu byli Francuzi – bracia Montgolfier (czytaj: mongolfier), a pierwszy lot odbył się 15 października 1783 r. W Polsce pierwsze eksperymenty balonowe miały miejsce już w następnym roku w Krakowie.

Osiągnięcie tego celu wymagało, aby człowiek był wolny w posługiwaniu się rozumem i aby posiadł zdolności jego wykorzystania. Dlatego też nadrzędnym hasłem stało się **„oświecanie umysłów"**. Polegać ono miało na propagowaniu wiedzy oraz zwalczaniu przesądów, czyli wszystkiego, co było przyjmowa-

ne na wiarę, zamiast w wyniku krytycznego namysłu. **Krytycyzm** był jednym z najważniejszych postulatów myśli oświeceniowej. Tradycyjne przekonania i sposoby urządzenia świata powinny być, według ludzi oświecenia, na nowo przemyślane. **Wątpiono w wartość dotychczasowych autorytetów**, zwłaszcza religii i Kościoła. Natomiast szczególny nacisk kładziono na kwestie wolności i niezależności umysłowej człowieka, na **swobodę** posiadania i głoszenia przezeń własnych **poglądów**.

Lektura tragedii Woltera *Sierota chiński* w salonie Madame Geoffrin (czytaj: madam żofrę) w 1755 r. na obrazie francuskiego malarza Anicet Lemonnier (czytaj: anise lemonje) z 1812 r.

Europejczycy epoki oświecenia byli miłośnikami wszelkich instytucji łączących życie towarzyskie z intelektualnym i artystycznym. Były to m.in. akademie czy loże masońskie. Szczególne miejsce zajmowały salony prowadzone z reguły przez kobiety z wyższych sfer. Dyskutowano w nich o literaturze, filozofii, nauce, zagadnieniach etycznych i społeczno-politycznych.

Twórcy oświeceniowych koncepcji bardzo wiele uwagi poświęcili człowiekowi jako istocie społecznej, a więc posiadającej przypisane jej w sposób naturalny prawa i obowiązki wobec wspólnoty. Takie stanowisko wiązało się z podejmowaniem problemu **władzy, jej źródeł oraz relacji pomiędzy władzą a jednostką**.

Myśliciele oświecenia uważali, iż każdy człowiek ma **naturalne prawa**, z którymi się rodzi. Wśród nich znajdują się prawo do życia, wolności, posiadania własności i do szczęścia. Byli przekonani, że istniejące dotąd systemy państwowe nie zapewniały realizacji tych uprawnień. Dążyli zatem do **reformy stosunków**

społecznych poprzez zniesienie przywilejów stanowych. Domagali się też zmian w sposobie rządzenia, które umożliwiłyby **udział w sprawowaniu władzy obywatelom**. Chcieli, aby porządek społeczny opierał się na takich wartościach, jak poszanowanie **wolności jednostki** i swobody ludzkich inicjatyw, **równość wobec prawa** oraz **tolerancja w kwestiach religijnych**.

W oświeceniu po raz pierwszy tak mocno podważono przekonanie o prawdziwości przekazu Pisma Świętego i zakwestionowano podstawy wiary religijnej. Wprawdzie odrzucenie istnienia Boga (ateizm) wciąż zdarzało się rzadko, jednak konkretne **religie**, w tym chrześcijaństwo, **zaczęto traktować jako twór ludzki**, a nie boski. Wielu myślicieli oświecenia było **deistami**. Zwolennicy tego poglądu uznawali wprawdzie istnienie Istoty Najwyższej, będącej stwórcą świata i zasad w nim obowiązujących, jednak uważali, że nie wpływa ona na dalszy jego rozwój, nie interweniuje w życie ludzi, nie przekazuje też żadnych objawień (nie natchnęła więc też autorów Biblii, która jest zwykłym tekstem stworzonym przez ludzi). W związku z tym deiści nie uznawali kultów religijnych. Wielu z nich uważało także, że **Kościół** wywiera negatywny wpływ na ludzi, podtrzymując przesądy i umacniając stary porządek społeczny i polityczny. W związku z tym domagali się **ograniczenia jego wpływów**, szczególnie w zakresie szkolnictwa.

ENCYCLOPEDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES METIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
TOME PREMIER.
A PARIS.

Strona tytułowa pierwszego tomu francuskiej *Encyklopedii*, 1751 r.

Encyklopedia albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł wydawana w latach 1751–1780, składała się 35 tomów. Została w niej zebrana ówczesna wiedza, głównie z zakresu techniki, ekonomii i nauk przyrodniczych. *Encyklopedia* głosiła wiarę w potęgę ludzkiego rozumu i miała laicki charakter – tzn. miejsce chrześcijańskiej idei Boga, kierującego ludzkimi dziejami, zajęła w niej koncepcja stałego postępu będącego dziełem człowieka.

Twórcy koncepcji społeczno-politycznych

Jednym z najważniejszych źródeł idei politycznych, charakterystycznych dla epoki oświecenia, były poglądy Anglika **Johna Locke'a** (czytaj: dżona loka), działającego u schyłku XVII w. Głosił on, że państwo nie ma na celu tworzenia praw, ale jedynie **zabezpieczenie przestrzegania praw naturalnych**: wolności człowieka, jego możności dysponowania własnym majątkiem i swobody sumienia. Aby to czynić, zostało powołane mocą **umowy społecznej** zawartej przez świadome

jednostki. A zatem to **ludzie są źródłem władzy**. Gdy rządzący działają przeciw nim i naruszają ich naturalne prawa, słuszny staje się **opór wobec władzy**.

Francuski myśliciel, prawnik i pisarz polityczny **Monteskiusz** spopularyzował koncepcję **trójpodziału władzy**. Jej istotą jest wzajemna niezależność od siebie: władzy **ustawodawczej** (tworzącej prawo), **wykonawczej** (odpowiedzialnej za wprowadzanie go w życie) i **sądowniczej** (sprawującej funkcje kontrolne i dbającej o przestrzeganie prawa). Monteskiusz uważał, że tylko równowaga pomiędzy tymi trzema rodzajami władzy zapobiegnie despotycznym rządom.

Wolter (właściwie: François-Marie Arouet, czytaj: fransła mari ari-o, 1694–1778) na obrazie Maurice'a Quentina de La Toura (czytaj: morisa kłentina de la tura), 1735 r.

Francuza **Woltera** ceniono przede wszystkim jako pisarza (prozaika, dramaturga i publicystę), ale także filozofa oraz historyka. W swej twórczości występował gwałtownie przeciwko fanatyzmowi i zacofaniu intelektualnemu, propagował zaś tolerancję i sprawiedliwość w relacjach społecznych. Był zwolennikiem rządów oświeconego monarchy, który stałby na straży tych wartości.

Pochodzący z Genewy i piszący po francusku filozof i pisarz **Jean-Jacques Rousseau** (czytaj: żą żak russo) wyróżniał się pod wieloma względami spośród myślicieli oświecenia. Przede wszystkim **podważył** on **wiarę w dobroczynną moc cywilizacji**, uznając że jest ona raczej źródłem zepsucia ludzkiej natury niż postępu. Nie przyniosła ona – według niego – ludziom szczęścia, doprowadziła natomiast do zjawisk szkodliwych: wytworzenia się własności prywatnej i nierówności społecznych. W społeczeństwie ludzie utracili swą naturalną dobroć, którą posiadali, zanim ono powstało. Rousseau rozwinął koncepcję umowy społecznej, rozumianej jako **dobrowolne poddanie się jednostek interesowi wspólnoty**. Najważniejszymi wartościami, które winny być realizowane w życiu społecznym, były dla niego jedność wspólnoty i równość jej członków.

Rewolucje: amerykańska i francuska

Przemiany społeczno-ekonomiczne oraz światopoglądowe (rozwój myśli oświeceniowej) podważały podstawy dotychczasowego porządku ustrojowego oraz wprowadzały do polityki nowe idee. Koncentrowały się one na hasłach wolnościowych i postulatach decydowania ludzi o samych sobie i o sprawach państwa –

dotychczasowi poddani chcieli stać się **obywatelami**. Zjawiska te stały u podłoża dwóch rewolucji, które zmieniły dzieje świata: amerykańskiej (uzyskanie niepodległości przez kolonie angielskie w Ameryce Północnej i powstanie USA) oraz francuskiej (nazywanej często burżuazyjną).

Przybyli z Europy **koloniści**, którzy osiedlili się **na wschodnim wybrzeżu Ameryki Północnej**, i ich potomkowie byli **poddanymi króla Anglii**. Zamieszkiwanymi przez nich koloniami zarządzali brytyjscy gubernatorzy, posiadały one jednak również własny samorząd. Koloniści stawali się coraz bardziej wrogo nastawieni wobec brytyjskiej metropolii w związku z niekorzystnymi regulacjami we wzajemnym handlu, ograniczeniami, jakim poddawano ich przedsięwzięcia ekonomiczne, oraz wysokimi podatkami. W 1774 r. ich przedstawiciele zebrali się na Kongresie Kontynentalnym, który podjął decyzję o zaprzestaniu importu angielskich towarów oraz o podjęciu przygotowań do zbrojnego oporu wobec brytyjskich rządów.

Wojna wybuchła na wiosnę **1775 r.** i trwała do roku **1783**. Kongres Kontynentalny powołał do życia **ochotniczą armię**, której dowódcą został **George Washington** (czytaj: dżordż łoszington). Już w początkowym okresie wojny koloniści zdecydowali się na zupełne **zerwanie z metropolią** i sięgnięcie po pełną suwerenność poprzez **wywalczenie niepodległości**. **4 lipca 1776 r.** Kongres Kontynentalny uchwalił **Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych**. Odwoły-

Podpisanie Deklaracji niepodległości na obrazie amerykańskiego malarza Johna Trumbulla (czytaj: dżona trambula) z 1819 r.

wał się w niej do **oświeceniowej idei** praw naturalnych przynależących ludziom, a zwłaszcza do koncepcji wywiedzionej od Johna Locke'a, iż lud ma prawo obalenia rządów, które prawa te naruszają. **W 1787 r.** delegaci 13 dawnych kolonii, tworzących teraz nowe, **federacyjne państwo**, przyjęli **Konstytucję Stanów Zjednoczonych Ameryki**, zaczynającą się od słów: *My Naród*. Podkreślały one, że to obywatele są źródłem władzy, nie zaś ustanowiony odgórnie rząd. Nowe państwo było **republiką** o charakterze **federacji**, w której skład wchodziły **stany** zachowujące dużą niezależność w kwestiach wewnętrznych. Podstawę funkcjonowania systemu politycznego stanowił **ład konstytucyjny**. W wyborach mogli uczestniczyć wyłącznie mężczyźni, którzy posiadali odpowiedni majątek. Z praw i wolności mogli korzystać jedynie **biali obywatele Stanów Zjednoczonych**, natomiast pozbawieni ich byli czarnoskórzy niewolnicy i w praktyce także Indianie.

We Francji epoki nowożytnej, zwłaszcza od połowy XVII w., **absolutystyczna władza królewska była niezwykle silna**. Jednak rządy panującego od 1774 r. **Ludwika XVI** pod wieloma względami okazały się nieudolne, co odbijało się **negatywnie na francuskiej gospodarce** i wywoływało niezadowolenie właściwie wszystkich grup społecznych. Szczególne powody do niezadowolenia mieli ci, którzy wyróżniali się zamożnością lub wykształceniem, jednak nie należeli do dwóch **stanów uprzywilejowanych** (**duchowieństwa** i **szlachty**) i w związku z tym nie posiadali praw i przywilejów. Stanowili oni część tzw. **stanu trzeciego**. Obejmował on około **98% ludności** – nie tylko **chłopów** czy **pracowników najemnych**, lecz także najzamożniejszych przedstawicieli **burżuazji** i ludzi **wolnych zawodów** (np. dziennikarzy czy prawników, którzy odegrali później w dziejach rewolucji ogromną rolę). Francja stała się na kontynencie europejskim **centrum myśli oświeceniowej**, która owocowała postulatami unowocześnienia państwa i stosunków społecznych oraz dopuszczenia przedstawicieli społeczeństwa do współdecydowania o sprawach ogólnopaństwowych.

Takie było podłoże wybuchu we Francji **rewolucji**, która trwała w latach **1789–1799** (choć za jej kontynuację w wielu aspektach można też uznać epokę napoleońską: 1799–1814). Określana jest jako **„burżuazyjna"**, gdyż większość czasu jej trwania realizowano postulaty i interesy tej warstwy społecznej. W okresie największego radykalizmu sięgnęła jednak po idee bardziej **egalitarne** (tzn. równościowe), kiedy to głoszono hasła oddania władzy w ręce „ludu", czyli wszystkich Francuzów, a nawet w szczególności warstw niższych.

Rewolucja dokonała **głębokich przeobrażeń społecznych we Francji i zmieniła jej system polityczny**. **Zlikwidowano przywileje i podziały społeczne wywodzące się z systemu stanowego**. Dążono również do zmiany mentalności i obyczajowości (w tym poprzez walkę z Kościołem katolickim i tradycyjną religijnością). Rewolucjoniści wypróbowali kolejno wiele **rozwiązań ustrojowych**.

Bardzo duży nacisk kładli na **idee praw i wolności obywatelskich**, ale nie zawsze umieli je w praktyce zrealizować. Stworzyli państwo oparte na pisanym prawie (konstytucji) i trójpodziale władzy, jednak przez pewien czas zastąpiła je dyktatura. Rewolucja sięgała także po **przemoc** (zorganizowaną lub spontaniczną) i wiele jej epizodów miało **krwawy charakter – rozprawiano się brutalnie z przeciwnikami politycznymi** i eliminowano osoby o odmiennych poglądach.

Najważniejsze etapy rewolucji francuskiej:

- **maj 1789** – zwołanie Stanów Generalnych.
- **czerwiec 1789** – zgromadzenie Stanu Trzeciego ogłasza się **Zgromadzeniem Narodowym**, czyli jedynym przedstawicielem narodu francuskiego.
- **14 lipca 1789** – tłum Paryżan zdobywa **Bastylię** (twierdzę-więzienie, będącą symbolem despotycznych rządów) – umowny początek rewolucji francuskiej.
- **4/5 sierpnia 1789** – **zniesiono przywileje stanowe** szlachty i duchowieństwa oraz pozostałości poddaństwa chłopów.
- **26 sierpnia 1789** – uchwalono **Deklarację Praw Człowieka i Obywatela**.
- **3 września 1791** – przyjęto **konstytucję**, na podstawie której przeprowadzono następnie **wybory** do Zgromadzenia Prawodawczego (prawo wyborcze nie było powszechne – posiadały je tylko osoby mające odpowiednio wysokie dochody); wprowadzono **trójpodział władzy**; władza króla została ograniczona przez prawo.
- **wrzesień 1792** – wybory do Konwentu, który miał zastąpić Zgromadzenie Prawodawcze; tym razem **wybory były powszechne** (głosowali wszyscy **mężczyźni** bez względu na posiadany majątek).
- **22 września 1792** – król Ludwik XVI, oskarżany o zdradę i współpracę z obcymi dworami, został pozbawiony władzy; zniesiono monarchię i **proklamowano Republikę**.
- **21 stycznia 1793** – egzekucja króla Ludwika XVI.
- **kwiecień 1793** – powołano Komitet Ocalenia Publicznego – ten organ władzy wykonawczej stopniowo przejął faktyczne rządy nad krajem, usuwając w cień władzę ustawodawczą – po kilku miesiącach Francja przekształciła się w praktyce w **dyktaturę**.
- **1795–1799** – po obaleniu Komitetu Ocalenia Publicznego władzę wykonawczą sprawował Dyrektoriat; zgodnie z nową konstytucją Francja pozostała republiką, ale prawo wyborcze nie było powszechne.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Francuska Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z sierpnia 1789 r.

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako Zgromadzenie Narodowe, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka [...].

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. Różnice społeczne mogą się opierać tylko na użyteczności wobec społeczeństwa.

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nie przedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.

Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. Żadne ciało, żadna jednostka nie może wykonywać władzy, która nie pochodziłaby wyraźnie od Narodu.

[...]

Art. 6. [...] Wszyscy obywatele są równi wobec prawa i mają równy dostęp do wszystkich godności, stanowisk i funkcji publicznych, zależnie od ich zdolności i z zachowaniem takich tylko różnic, które wynikają z ich cnoty i talentu.

[...]

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę.

[...]

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym, z wyjątkiem wypadku, gdy tego wymaga w sposób oczywisty konieczność publiczna uznana przez prawo, wszelako pod warunkiem słusznego i z góry wypłaconego odszkodowania.

Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, pod red. B. Lesińskiego, Poznań 1995, s. 204–205.

ĆWICZENIE

Wskaż, jakie idee oświeceniowe zostały przywoływane w poszczególnych artykułach Deklaracji.

Tekst Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela ukazany w towarzystwie dwóch postaci kobiecych, symbolizujących uwalniającą się z łańcuchów tyranii Francję (po lewej) oraz Istotę Najwyższą (po prawej), wskazującą na światło rozumu – wyobrażenie autorstwa francuskiego malarza Jeana-Jacquesa Le Barbiera (czytaj: żana-żaka le barbiera), około 1789 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcia rewolucji agrarnej i przemysłowej. W jaki sposób wpłynęły one na życie społeczne w XVIII w.?
2. Wskaż najważniejsze założenia myśli oświeceniowej.
3. Na czym – według myślicieli epoki oświecenia – powinny opierać się relacje pomiędzy władzą a ludźmi?
4. Przedstaw wpływ idei oświeceniowych na rewolucję amerykańską i francuską.
5. Porównaj przyczyny, cele i charakter amerykańskiej wojny o niepodległość oraz rewolucji francuskiej.

V

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW – XVI–XVIII W.

1. Państwo polsko-litewskie w XVI w.

Stosunki państwa polsko-litewskiego z sąsiadami w XVI w.

W **1515 r.** doszło do zawarcia w **Wiedniu** traktatu między Władysławem Jagiellończykiem (władcą Czech i Węgier), królem Polski Zygmuntem Starym i cesarzem Maksymilianem Habsburgiem, kończącego rywalizację między obydwiema dynastiami. W wyniku zawartego porozumienia o wzajemnym dziedziczeniu tronów Anna, córka Władysława Jagiellończyka, zawarła małżeństwo z Ferdynandem Habsburgiem (wnukiem cesarza Maksymiliana). Władysław Jagiellończyk zmarł w rok po zawarciu traktatu wiedeńskiego. Natomiast **w 1526 r. zginął** w bitwie z Turkami **pod Mohaczem** jego syn, **Ludwik**. Ponieważ nie pozostawił on dziedzica, **Czechy** i **Węgry** przeszły w ręce **Ferdynanda Habsburga**.

W latach 1519–1520 wybuchła kolejna wojna polsko-krzyżacka, która zakończyła się klęską zakonu i podpisaniem rozejmu. Chcąc umocnić swoją słabnącą władzę, wielki mistrz **Albrecht Hohenzollern** (czytaj: hohencolern) przyjął **luteranizm** i dokonał **sekularyzacji państwa zakonnego**. W następstwie tego aktu został dziedzicznym księciem nowego, utworzonego z ziem zakonu, ale świeckiego już państwa pruskiego. W **1525 r.** w Krakowie podpisano potwierdzający to traktat. Na jego mocy **Albrecht** stał się **lennikiem króla polskiego**. Na rynku krakowskim w obecności wszystkich stanów ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego już jako książę w Prusach złożył **hołd lenny** królowi Polski.

Sekularyzacja – wyjęcie urzędów, wszelkich uprawnień i majątku spod władzy kościelnej i przekazanie ich władzom świeckim.

Hołd pruski w wyobrażeniu Jana Matejki, obraz z XIX w.

Na podwyższeniu przed siedzącym na tronie królem Zygmuntem Starym klęczy książę Albrecht Hohenzollern. W jednej ręce trzyma proporzec, otrzymany od króla na znak nadania lenna, drugą w geście przysięgi składa na leżącej na kolanach monarchy otwartej Biblii. Po złożeniu przysięgi król trzykrotnie uderzył go mieczem, pasując w ten sposób na swego wasala.

Źle układały się **stosunki** państwa polsko-litewskiego **z Wielkim Księstwem Moskiewskim** (od połowy XVI w. Carstwem Rosyjskim). Moskwa starała się oderwać od Litwy pograniczne tereny, co przyniosło jej pewne sukcesy – zdobycie Smoleńska. Walki toczyły się z przerwami do 1537 r., nie przynosząc jednak zwycięstwa żadnej ze stron.

Do nowej wojny z carem Rosji **Iwanem Groźnym** (o Inflanty) doszło w 1561 r. za panowania **Zygmunta Augusta**. Celem Rosji było zdobycie portu nad Bałtykiem, co ułatwiłoby jej kontakty i handel z Europą Zachodnią. Walki przerwane rozejmem w 1570 r. zostały wznowione już przez nowego władcę Polski – **Stefana Batorego**. Pokonał on Rosję, opanował większość Inflant i odzyskał ziemie zajęte przez **Iwana Groźnego** (Połock). W **1582** r. podpisano **rozejm z Rosją** w Jamie Zapolskim, co zakończyło wojnę o Inflanty.

***Batory pod Pskowem*, obraz Jana Matejki z XIX w.**

Zwycięskie kampanie Stefana Batorego z lat 1579–1580 – zdobycie Połocka i Wielkich Łuków – pozwoliły stronie polsko-litewskiej przystąpić w 1581 r. do oblężenia Pskowa. Twierdzy nie zdołano zdobyć, ale groźba jej utraty spowodowała, że Iwan Groźny zgodził się na warunki strony polsko-litewskiej, m.in. oddanie Inflant.

Rzeczpospolita po zawarciu rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 r.

Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej i jego konsekwencje

Konsekwencją różnic w rozwoju gospodarczym Europy był rozwój, a następnie **dominacja gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Królestwie Polskim**. Zwiększanie się konsumpcji zboża (pszenicy, żyta) oraz mięsa w Europie Zachodniej powodowało wzrost ich cen. W XVI w. relacje pomiędzy cenami eksportowanej z Polski żywności i surowców a kosztami importowanych artykułów rzemieślniczych stawały się coraz korzystniejsze dla polskiej szlachty. Stanowiło to dla niej zachętę do rozwoju produkcji rolnej.

Na rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej złożyło się wiele czynników. W **1466 r.** Polska odzyskała **Pomorze Gdańskie**, uzyskując w ten sposób bezpośredni dostęp do Morza Bałtyckiego. Umożliwiło to rozwój handlu, w tym najbardziej opłacalnego eksportu zboża, transportowanego **Wisłą do Gdańska** i sprzedawanego na zachodzie Europy.

W XVI w. źródłem utrzymania szlachty w Polsce, podobnie jak wcześniej w całej Europie, przestała być wojna. Szlacheckie dochody pochodziły teraz z osobistych szlacheckich gospodarstw rolnych (**folwarków**), tworzonych w dawnych wsiach samorządowych. Uzyskiwanie przez szlachtę zysków z folwarków było możliwe dzięki darmowej pracy chłopów (**pańszczyźnie**), którzy wykonywali ją w zamian za prawo do użytkowania swoich działek. Szlachta powiększała gospodarstwa folwarczne i zmuszała chłopów do odrabiana coraz więcej dni pańszczyzny. Na mocy uzyskanego przez szlachtę **przywileju piotrkowskiego** (1496 r.) ograniczono wolność osobistą chłopów – mieli oni zakaz opuszczenia wsi bez zgody właściciela. Później sejm wprowadził obowiązek odrabiana przez chłopów minimum jednego dnia **pańszczyzny** tygodniowo z łana uprawianej ziemi. W **2. połowie XVI w.** jej wymiar wzrósł faktycznie do **trzech–czterech dni** z łana.

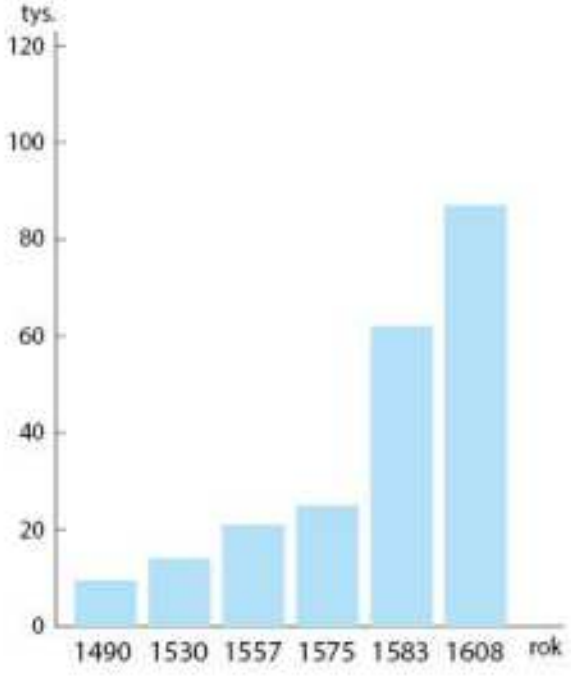

Eksport zboża przez Gdańsk w latach 1490–1608

Duże zyski czerpane przez szlachciców w wyniku rozwoju gospodarki **folwarczno-pańszczyźnianej** spowodowały, że stała się ona w XVI w. **dominującą formą produkcji w rolnictwie**. Szlachta zarabiała przy tym nie tylko na sprzedaży zboża, lecz także wołów, lnu na żagle, konopi na liny, a ponadto surowców leśnych: drewna, smoły do uszczelniania statków czy popiołu wykorzystywanego do bielenia sukna.

Komięga – tratwa

Szlachta spławiała swoje zboże do portów morskich rzekami. Służyły do tego celu dwa główne typy jednostek: komięgi, czyli płaskodenne czworoboczne tratwy, zwykle jednorazowego użytku, oraz szkuty, czyli niewielkie statki rzeczne zaopatrzone w maszt, żagiel i wiosła.

Spichlerz Mikołaja Przybyły z XVI w. w Kazimierzu nad Wisłą

Kazimierz Dolny rozwijał się dzięki swemu położeniu na wiślanym szlaku handlowym. Zboże było magazynowane w kilkudziesięciu zbudowanych w tym celu nad Wisłą spichlerzach, a następnie spławiane do Gdańska.

Wzrost popytu i cen na towary rolne miał daleko idące konsekwencje dla wszystkich warstw społecznych i samej Rzeczypospolitej. Zwiększenie dochodów pozwalało szlachcie na zakup luksusowych towarów wytwarzanych w Europie Zachodniej, także na podróże i kształcenie synów za granicą. Dzięki temu **idee renesansowego humanizmu** i **poglądy religijnych reformatorów** coraz szerzej docierały do Rzeczypospolitej. **Kultura renesansu** oraz **idee reformacji szerzyły się** zarówno wśród szlachty, jak i mieszczan. Ponadto, co miało decydujący wpływ na kształt ustroju Rzeczypospolitej, **bogacąca się szlachta** (zwłaszcza średnia) zyskiwała coraz większy **wpływ na politykę** państwa.

Z rozwoju gospodarczego korzystały też, choć w mniejszym stopniu, pozostałe grupy społeczne. Zamożniejsi **chłopi** mieli możliwość zakupu lepszych narzędzi i rozwój hodowli. **Mieszczanie** mogli w części wykorzystać wzrost zapotrzebowania na wyroby rzemieślnicze i przedmioty zbytku. Prowadziło to do rozwoju miast w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej. Największym i najbogatszym z nich był **Gdańsk**, liczący pod koniec stulecia około 40 tysięcy mieszkańców. Dobrobyt zawdzięczał przy tym głównie rozwojowi handlu – skupiał blisko 80% morskiego handlu Polski.

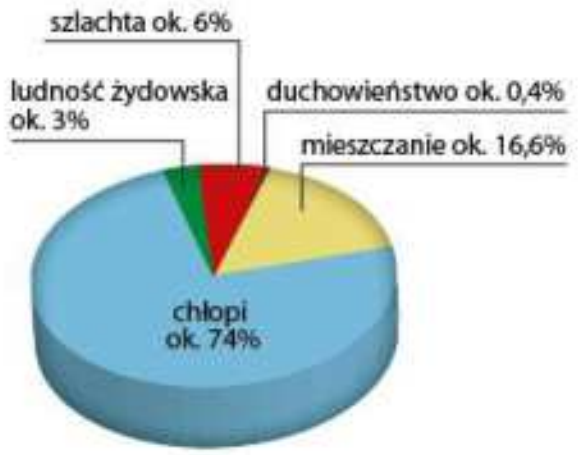

Podział społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI w.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Juliusz Ruggieri (czytaj: rudżieri; nuncjusz papieski w Polsce) o Gdańsku w 2. połowie XVI w.

W Gdańsku [...] w miesiącu sierpniu odbywa się [...] wielki jarmark, [...] czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy, i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu[1], drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy [...]. Zboże zaś i inne płody [...] spławiają do Gdańska na wiosnę i sprzedają hurtem kupcom gdańskim, [...] a że oni tylko sami mogą prowadzić ten handel, są niezmiernie bogaci...

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 83.

[1] Potaż to popiół o dużej zawartości potasu, uzyskiwany ze spalania drewna i węgla drzewnego, używany do produkcji mydła, szkła i ceramiki.

ĆWICZENIE

Wymień produkty, jakimi handlowano w Gdańsku w XVI w.

Dwór Artusa w Gdańsku, XIV–XVII w.

Dwór Artusa to budowla świadcząca o potędze i bogactwie Gdańska. Przeznaczony był na zebrania i życie towarzyskie patrycjatu gdańskiego, naśladującego obyczaje szlacheckie – tradycje średniowiecznego rycerstwa.

Ważną rolę polityczną w Rzeczypospolitej odgrywał **Kraków** będący do przełomu XVI i XVII w. (do czasów Zygmunta III Wazy) siedzibą monarchów. Liczył wówczas około 22 tysięcy mieszkańców. We wschodniej części państwa polsko-litewskiego istotnymi ośrodkami gospodarczymi, kulturalnymi i politycznymi stały się **Lwów** i **Wilno**. Liczącymi się miastami były ponadto: Poznań, Elbląg, Toruń, Lublin oraz Warszawa (włączona do Królestwa Polskiego w 1526 r.).

Szlachta starała się ograniczyć prawa mieszczan. Zakazano im nabywania ziemi poza murami miasta. Uderzało w tę grupę społeczną także wprowadzone zwolnienie szlachty z płacenia ceł za towary wywożone za granicę z folwarku i sprowadzane na własne potrzeby. Odsunięto również mieszczan od piastowania urzędów państwowych.

Demokracja szlachecka w Rzeczypospolitej

Ukształtowanie się w Rzeczypospolitej w XVI w. ustroju demokracji szlacheckiej było konsekwencją wzrostu znaczenia politycznego średniej szlachty, wzbogaconej dzięki rozwojowi gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Dzięki swojemu wysokiemu statusowi materialnemu szlachta była w stanie przeciwstawić się w XVI w. tendencjom oligarchicznym możnowładztwa.

Przywileje nadane przez Ludwika Węgierskiego, Władysława Jagiełłę i Kazimierza Jagiellończyka **gwarantowały szlachcie wyjątkową pozycję w państwie**. Została ona zwolniona z większości podatków i zagwarantowano jej nietykalność osobistą – bez wyroku sądowego szlachcic nie mógł być uwięziony lub pozbawiony majątku. Bez zgody szlachty król nie wydawał nowych praw i nie zwoływał pospolitego ruszenia oraz nie nakładał nowych podatków.

Na początku XVI w. władzę w państwie próbowała przejąć najbogatsza część szlachty – **możnowładztwo**. W 1501 r., po śmierci Jana Olbrachta, przedstawiciele tej warstwy doprowadzili do wyboru jego brata Aleksandra na króla, uzyskując w zamian przywilej gwarantujący im faktyczne rządy w państwie. Dawał on między innymi senatowi, w którym zasiadali przedstawiciele możnowładztwa, prawo wypowiadania posłuszeństwa władcy, gdyby ten nie przestrzegał ustanowionych praw.

Szlachta średnia w porozumieniu z królem Aleksandrem doprowadziła jednak do **ograniczenia roli możnowładztwa**. W **1505 r.** została uchwalona na sejmie **konstytucja** (czyli ustawa) ***Nihil novi*** (łac. nic nowego), która gwarantowała, że bez wspólnej zgody reprezentantów szlachty i możnowładztwa oraz króla nie będą stanowione żadne nowe prawa i przywileje. Tę datę można uznać za początek demokracji szlacheckiej w Polsce. Od chwili uchwalenia konstytucji ***Nihil novi*** bez zgody całego **sejmu** (**króla**, **senatu**, **izby poselskiej**) żadne decyzje dotyczące państwa nie mogły zostać podjęte. Sejm, obok **stanowienia prawa**, uchwalał **podatki** i wyrażał zgodę na zwołanie **pospolitego ruszenia**. Przejął również od króla **prawo nobilitacji**, czyli nadawania szlachectwa.

Demokracja szlachecka – ustrój Rzeczypospolitej, w którym ogół szlachty, posiadającej takie same prawa polityczne, decydował o sprawach państwa wspólnie z królem. Organami demokracji szlacheckiej były sejmiki i sejm.

Szlachta współdecydowała o losach państwa także poprzez sejmiki. Były to zebrania ogółu szlachty danego województwa lub ziemi. Wybierały posłów na sejm, uchwalały dla nich instrukcje, a następnie wysłuchiwały relacji z odbytego sejmu.

Król nadal jednak dysponował znaczną władzą – **zwoływał sejm** i **sejmiki**, wyznaczał program obrad, zatwierdzał i **ogłaszał uchwały**. Do kompetencji monarchy należała **nominacja** ministrów, biskupów, wojewodów, kasztelanów i innych urzędników.

W 2. połowie XVI w. postanowiono, że **sejm** będzie się zbierał **co dwa lata** na 6 tygodni. W razie pilnej potrzeby król mógł również zwołać **sejm nadzwyczajny**. Od 1572 r. (od śmierci Zygmunta Augusta) zwoływano specjalne sejmy konwokacyjne, których zadaniem było przygotowanie wyboru nowego króla. Następnie odbywał się sejm **elekcyjny**, na który mógł przybyć każdy szlachcic, aby bezpośrednio wziąć udział w wyborze króla. Po wyborze monarchy zwoływano następnie sejm **koronacyjny**.

Zygmunt August, syn Zygmunta I Starego i Bony Sforzy (czytaj: sforcy), król Polski i wielki książę litewski w latach 1548–1572 na portrecie z około 1554 r.

Podczas uchwalania praw obowiązywała w izbie poselskiej **zasada jednomyślności**. Oznaczało to, że powinni się na nie zgodzić wszyscy posłowie. Teoretycznie sprzeciw kilku czy nawet jednego z nich mógłby zaprzepaścić ustawę, jednak w XVI w. tak się nie zdarzało. Prowadzono dyskusje i negocjacje tak długo, aż nieprzekonanych posłów pozostało niewielu i ci powstrzymywali się od dalszych sprzeciwów. Takie rozwiązanie wymagało szukania kompromisu, zamiast narzucania przez większość swojego zdania mniejszości. Było to konieczne, gdyż posłowie reprezentowali różne ziemie Rzeczypospolitej, których mieszkańcy mieli nieraz sprzeczne interesy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów stosunki państwa polsko-litewskiego z sąsiadami w XVI w.
2. Wyjaśnij, na czym polegała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana i jakie konsekwencje miał jej rozwój dla szlachty, mieszczan i chłopów oraz państwa.
3. Przedstaw, na czym polegała demokracja szlachecka w Polsce. Jakie znaczenie dla jej ukształtowania się miała konstytucja *Nihil novi*?
4. Jaką rolę odgrywał sejm w Rzeczypospolitej w XVI w.?

2. Rzeczpospolita Obojga Narodów w 2. połowie XVI w.

Rzeczpospolita państwem bez stosów

Państwo polsko-litewskie – w odróżnieniu od krajów Europy Zachodniej – jeszcze przed epoką reformacji było zamieszkane przez ludność innych niż katolickie wyznań i religii. Bardzo liczni byli prawosławni Rusini, w miastach zaś wyznający judaizm Żydzi. Na ziemiach polskich mieszkali także muzułmańscy Tatarzy.

Reformacja w pierwszej kolejności objęła swym zasięgiem ziemie państwa zakonu krzyżackiego oraz Prusy Królewskie (Pomorze Gdańskie) i miasta Wielkopolski, rozprzestrzeniając się głównie wśród mieszczan i ludności niemieckojęzycznej. Zwolenników nowych idei nie brakowało również wśród mieszczan Krakowa i Lwowa oraz stolicy Litwy – Wilna. W państwie zakonnym zwycięstwo **luteranizmu** doprowadziło do likwidacji zakonu krzyżackiego i powstania w 1525 r. **protestanckiego księstwa – Prus Książęcych**.

Portret protestanckiego reformatora Jana Łaskiego (1499–1560), drzeworyt z epoki

Szlachta polska już od dłuższego czasu dążyła do reformy Kościoła katolickiego, ograniczenia władzy duchowieństwa i zniesienia dziesięciny. Dlatego też reformacja znalazła wśród niej licznych zwolenników. Szlachta przechodziła głównie na **kalwinizm**, ponieważ **luteranizm** traktowano w dużym stopniu jako religię mieszczan. Ponadto kalwinizm postrzegano jako bardziej „demokratyczny", gdyż nie postulował oddawania gminy religijnej pod zwierzchność władzy świeckiej. Poza tym zmiana wyznania dawała wolność od ograniczeń i obowiązków ekonomicznych. Kalwinizm szerzył się nie tylko wśród zwykłej szlachty, lecz także możnowładztwa (magnaterii), zwłaszcza w Małopolsce i na Litwie.

Byli również w Rzeczypospolitej zwolennicy, w tym wśród biskupów katolickich, utworzenia **Kościoła narodowego** na wzór Kościoła anglikańskiego. Do realizacji tych planów jednak nie doszło. Pozycja Kościoła w Rzeczypospolitej uległa natomiast osłabieniu. Sejm uchwalił konstytucję zakazującą wykonywania przez władzę świecką wyroków sądów duchownych.

W latach 60. XVI w. nastawieni bardziej radykalnie zwolennicy kalwinizmu odłączyli się, tworząc mniejszy zbór zwany **braćmi polskimi** lub **arianami**. Nazywani byli też antytrynitarzami, gdyż odrzucali istnienie Trójcy Świętej. Interpretowali dosłownie Biblię, głosząc równość ludzi, potępiając pańszczyznę, poddaństwo i wzywając do wspólnego posiadania ziemi. Odrzucali również służbę w wojsku. Takie poglądy podważały porządek społeczny, wzbudzając niechęć wśród szlachty. W rzeczywistości jednak znaczna część braci polskich nie była tak radykalna, brali udział w wojnach, sprawowali urzędy i korzystali z pracy pańszczyźnianej chłopów – nie wyróżniając się w tym względzie spośród ogółu szlachty.

Państwo polsko-litewskie było w XVI w. **krajem względnej tolerancji religijnej**. Przedstawiciele wszystkich wyznań prześladowanych w krajach zachodniej Europy znajdowali schronienie na terenie Rzeczypospolitej. Żydzi przybywający z Niemiec i Czech oraz z Hiszpanii i Portugalii mogli w Polsce prowadzić swobodnie życie gospodarcze i kulturalne oraz wyznawać swoją religię. Synagogi, istniejące we wszystkich prawie miastach Rzeczypospolitej, były chronione przywilejami królewskimi.

W **1573 r.**, podczas trwającego bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta, szlachta zagwarantowała sobie nawzajem tolerancję religijną, uchwalając akt **konfederacji warszawskiej**. Rzeczpospolita **uniknęła** w XVI w. **wojen religijnych**, które były powtarzającym się zjawiskiem w zachodniej Europie.

Akt konfederacji warszawskiej, 1573 r.

Dokument ten stanowił potwierdzenie równouprawnienia innowierców. W akcie napisano między innymi: „... obiecujemy to sobie wspólnie, [...], iż którzy jesteśmy różni w wierze, pokój między sobą zachować a dla różnej wiary i odmiany w kościołach krwi nie przelewać ani nie karać konfiskatą dóbr, poczciwością [pozbawieniem czci], więzieniem i wygnaniem...". Pod dokumentem 206 pieczęci przedstawicieli szlachty i możnych, poświadczających akt zawarcia konfederacji warszawskiej.

Kościół katolicki w Rzeczypospolitej **po soborze trydenckim** podjął działania mające na celu powstrzymanie rozwoju reformacji. Ważną rolę w pozyskiwaniu różnowierców dla katolicyzmu odegrał sprowadzony do Rzeczypospolitej w 1564 r. **zakon jezuitów**, którzy stworzyli sieć stojących na wysokim poziomie bezpłatnych szkół średnich. W Wilnie z ich inicjatywy powstała wyższa szkoła – Akademia Wileńska. Jezuitą, który najbardziej przyczynił się do zwycięstwa kontrreformacji w Rzeczypospolitej, był **Piotr Skarga**. Jako nadworny kaznodzieja króla Zygmunta III Wazy miał duży wpływ na jego politykę wobec różnowierców.

Pod koniec XVI w. tolerancja religijna wśród mieszczan nie była już zjawiskiem powszechnym. W 1591 r. doszło do rozruchów religijnych, podczas których **zburzono zbory protestanckie** w Krakowie i Wilnie. Były to pierwsze na tak dużą skalę **przejawy nietolerancji** w Rzeczypospolitej.

Częściowym sukcesem kontrreformacji stała się **unia brzeska** z **1596 r.**, podporządkowująca Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej papieżowi. Szybko okazało się jednak, że większość ludności prawosławnej unii nie uznaje. Obok oficjalnego **Kościoła unickiego**, nazwanego później **grekokatolickim**, istniał nadal Kościół prawosławny – początkowo nieuznawany przez władze Rzeczypospolitej. Wspieranie wyznania unickiego kosztem prawosławia było powodem konfliktów wewnętrznych w kraju.

Unia lubelska – 1569 r.

Zygmunt August nie miał męskiego potomka, a przez to przed państwem polsko-litewskim pojawiła się perspektywa wygaśnięcia dynastii Jagiellonów. Ponieważ unia miała dotąd charakter personalny, groziłoby to jej rozpadem. Nie chciała do tego dopuścić strona polska oraz średnia szlachta litewska. Aby doprowadzić do ściślejszego zespolenia obu państw, trzeba było przełamać opór wielkich panów litewskich, którzy obawiali się utraty dominującej pozycji politycznej na Litwie.

Ostatecznie w **1569 r.** w **Lublinie** doprowadzono do zawarcia **unii realnej**, w wyniku której powstała **Rzeczpospolita Obojga Narodów**. Składała się ona z dwóch krajów: **Królestwa Polskiego** (do którego wcielono odłączone od Litwy województwa ukrainne i Podlaskie) i **Wielkiego Księstwa Litewskiego** – połączonych odtąd nie tylko osobą wspólnego monarchy, lecz także wspólnym sejmem. W izbie poselskiej zasiadali teraz posłowie koronni i litewscy, a w senacie biskupi, ministrowie oraz wojewodowie i kasztelanowie z Korony i Litwy. Istnienie **jednego monarchy** i jednego **sejmu** oznaczało prowadzenie **wspólnej polityki zagranicznej**. Urzędy centralne, armia oraz skarb pozostały odrębne. Najwyższa władza nad całością wojsk spoczywała w rękach króla.

Arras Zygmunta Augusta z herbem Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, połowa XVI w., zamek królewski na Wawelu w Krakowie

Koronę reprezentuje Orzeł Biały, na którego korpusie umieszczono litery SA (od *Sigismundus Augustus*), a Litwę – Pogoń (uzbrojony rycerz na koniu).

Rzeczpospolita Obojga Narodów po unii lubelskiej 1569 r.

Około 1580 r., za panowania Stefana Batorego terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów (bez Inflant, o które toczyła się wojna) obejmowało 865 tysięcy km². Liczbę ludności szacuje się na 8 milionów.

W wyniku zawarcia unii lubelskiej szlachta litewska otrzymała **te same prawa i przywileje**, co polska (koronna). Oznaczało to **powstanie jednego narodu szlacheckiego** rządzącego Rzecząpospolitą wspólnie z monarchą. Różnice wyznaniowe i językowe nie miały większego znaczenia, liczyła się przynależność stanowa. Mieszkańcy Rzeczypospolitej posługiwali się językami: **polskim**, **ruskim**, **litewskim**, **niemieckim** i **jidysz**. Powstało **wieloetniczne**, **wielowyznaniowe** i **wielokulturowe społeczeństwo**, którego członkowie potrafili w XVI w. współistnieć bez większych konfliktów.

Cerkiew grekokatolicka w Owczarach pod wezwaniem Opieki Bogurodzicy, XVII w.

Kościół unicki, mimo uznania papieża za swego zwierzchnika, zachował wiele odrębności, w tym liturgię w języku starocerkiewnosłowiańskim oraz brak celibatu kapłanów.

Synagoga w Zamościu, XVII w.

Szacuje się, że po unii lubelskiej liczba Żydów w państwie polsko-litewskim wynosiła około 75 tysięcy, a w połowie XVII w. 350–500 tysięcy. Żydzi zamieszkiwali wówczas głównie mniejsze miasta na wschodzie Rzeczypospolitej.

Warunki, na jakich została zawarta unia lubelska, oraz atrakcyjność ustroju politycznego i kultury polskiej spowodowały, że po 1569 r. stopniowo narastały **procesy językowej i kulturowej polonizacji szlachty pochodzenia litewskiego i ruskiego**. O atrakcyjności ustroju i kultury politycznej państwa polsko-litewskiego w Europie w XVI w. świadczy układ podpisany w Wilnie w 1561 r. Na jego mocy wielki mistrz zakonu inflanckiego Gotthard Kettler uznał zwierzchność króla Zygmunta Augusta, w wyniku czego Inflanty – po wojnach z Rosją Iwana Groźnego – stały się częścią Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Rzeczpospolita za panowania pierwszych władców elekcyjnych

W 1572 r. zmarł król Zygmunt August. Nie pozostawił po sobie syna. Śmierć ostatniego z Jagiellonów spowodowała, że elekcja przybrała nowy charakter. Wybór monarchy przestał być ograniczony do przedstawicieli jednej dynastii. Szlachta uzyskała możliwość swobodnego wskazywania kandydatów. Zebrani w okresie bezkrólewia na sejmie posłowie i senatorowie polscy i litewscy zadecydowali, że prawo do wyboru króla mają wszyscy szlachcice. Na wyznaczony teren leżący w pobliżu Warszawy mógł przyjechać każdy członek stanu szlacheckiego. **Wolna**

Henryk Walezy na XVI-wiecznej rycinie

elekcja stała się odtąd stałym elementem ustroju Rzeczypospolitej. Ustalono, iż w okresie bezkrólewia władzę ma tymczasowo pełnić prymas Polski jako **interrex**.

Pierwsza wolna elekcja odbyła się w **1573 r.**, a na władcę wybrano **Henryka Walezego** – brata króla Francji. Postawiono mu jednak warunki sformułowane w tzw. **artykułach henrykowskich**, które określały zasady ustrojowe Rzeczypospolitej. Każdy nowy wybrany władca musiał złożyć przysięgę, że będzie ich przestrzegał.

Artykuły henrykowskie ograniczały w dużym stopniu władzę króla w Rzeczypospolitej, gdyż zobowiązywały go między innymi do: przestrzegania zasad wolnej elekcji (król zrzekał się dziedzicznych praw do tronu), zachowania wszystkich dotychczasowych przywilejów szlacheckich, zwoływania sejmu co dwa lata, niepodejmowania decyzji w sprawach polityki wewnętrznej (m.in. nienakładania podatków, niezwoływania pospolitego ruszenia) i zagranicznej (wypowiadania wojny) bez zgody sejmu. **Mimo artykułów henrykowskich** gwarantujących szlachcie przywileje i dających jej prawo do wypowiadania posłuszeństwa królowi, **władza monarchy była nadal silna**. Mógł on decydować o obsadzie urzędów i nadawać królewszczyzny, czyli ziemie pozostające w jego dyspozycji i pozyskiwać sobie w ten sposób stronników. Fakt, iż urzędy w Rzeczypospolitej były piastowane dożywotnio, powodował, że sprawujący je możni pozostawali jednak w dużym stopniu niezależni, a nawet występowali niejednokrotnie przeciwko polityce monarchy.

Panowanie Henryka Walezego trwało zaledwie kilka miesięcy. Wybrany w kwietniu 1573 r., przybył do kraju dopiero w styczniu 1574 r., a już w czerwcu tego samego roku potajemnie uciekł z Rzeczypospolitej na wieść o śmierci brata i możliwości odziedziczenia przez siebie tronu Francji. W państwie nastąpiło zatem **nowe bezkrólewie**. W trakcie elekcji szlachta wybrała **Annę Jagiellonkę**, siostrę Zygmunta Augusta, oraz **Stefana Batorego, księcia Siedmiogrodu** jako jej męża. Okazał się on znakomitym wodzem – udało mu się w latach 1579–1581 pokonać państwo moskiewskie Iwana Groźnego i **przyłączyć Inflanty** do Rzeczypospolitej.

Zwycięstwo było możliwe, gdyż Stefan Batory zdołał zorganizować liczną i nowoczesną armię. Szlachtę, niechętną początkowo finansowaniu wojny o Inflanty, pozyskał, zgadzając się na korzystną dla niej reformę sądownictwa, ustanawiając Trybunał Koronny i Litewski. Była to instancja odwoławcza od wyroków stanowych sądów ziemskich i grodzkich szlachty.

Stefan Batory na obrazie Marcina Kobera, 1583 r.

Stefan Batory panował w Rzeczypospolitej w latach 1576–1586.

Śmierć Stefana Batorego w 1586 r. spowodowała, iż po raz kolejny na przestrzeni kilkunastu lat szlachta musiała wybrać władcę. Został nim w **1587 r. Zygmunt Waza**, syn króla Szwecji Jana III i Katarzyny Jagiellonki, najmłodszej siostry Zygmunta Augusta.

Jan Zamoyski (1542–1605), obraz sprzed 1602 r.

Jan Zamoyski był najbliższym doradcą Stefana Batorego i współtwórcą sukcesów króla, za co został przez niego wynagrodzony – najpierw urzędem kanclerza, a następnie – za zasługi wojenne w wojnie z Moskwą – stanowiskiem hetmana. Po śmierci Batorego Zamoyski doprowadził do elekcji i koronacji Zygmunta III Wazy.

Zygmunt III Waza na obrazie Marcina Kobera z 1590 r.

Zygmunt Waza w 1592 r. odziedziczył także tron Szwecji. Krótkotrwała polsko-szwedzka unia personalna trwała jednak tylko do 1599 r., kiedy to zwrócona przeciwko królowi opozycja w Szwecji usunęła go z tronu szwedzkiego. Przyczyną tego kroku były m.in. obawy przed przywróceniem w Szwecji katolicyzmu. Próby odzyskania korony szwedzkiej przez Zygmunta Wazę zakończyły się niepowodzeniem. Stanowiły natomiast jeden z powodów wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją. Za panowania Zygmunta III główną rezydencją władców Polski stał się Zamek Królewski w Warszawie. Kraków utracił wówczas funkcje stołeczne, choć nadal odbywały się w nim koronacje królewskie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Oceń, czy Rzeczpospolita szlachecka była państwem tolerancji religijnej. Uzasadnij swoją opinię.
2. Wyjaśnij pojęcie „unia realna". Wymień warunki, na których została zawarta unia lubelska.
3. Omów zasady ustrojowe Rzeczypospolitej, jakie ukształtowały się pod koniec XVI w. Wyjaśnij, w jaki sposób wybierano władców po śmierci ostatniego z Jagiellonów.

3. Kultura renesansowa w Rzeczypospolitej

Ośrodki kultury renesansowej i humanizmu

Nowe **humanistyczne idee** przenikały na teren państwa polsko-litewskiego różnymi drogami. Szerzyli je cudzoziemcy rezydujący na dworze królewskim i na dworach magnackich. Takim człowiekiem był między innymi włoski humanista i pisarz polityczny **Filippo Bounaccorsi** (czytaj: filippo błanakorsi), zwany **Kallimachem**, przebywający na dworze Kazimierza Jagiellończyka, a następnie Jana Olbrachta. Mieszkańcy Rzeczypospolitej zapoznawali się z kulturą renesansową i myślą humanistyczną także dzięki swym podróżom po Europie Zachodniej, odbywanym tam studiom i przywożonym stamtąd drukowanym książkom.

Litografia przedstawiająca płytę nagrobną Kallimacha z kościoła dominikanów w Krakowie

Kallimach był pisarzem i dyplomatą. Oskarżony o udział w spisku przeciwko papieżowi Pawłowi II opuścił Rzym i udał się do Polski. Był między innymi wykładowcą Akademii Krakowskiej i nauczycielem synów Kazimierza Jagiellończyka.

Najważniejszy ośrodek kultury renesansowej to Kraków. Początkowo, pod koniec XV w., nowe idee były znane jedynie na **dworze Kazimierza Jagiellończyka** i w **Akademii Krakowskiej**. Rozwój kultury renesansowej nastąpił po 1506 r., kiedy władcą Rzeczypospolitej został **Zygmunt Stary**. Sprowadził on do Krakowa włoskich artystów – architektów i rzeźbiarzy. **Odbudowali oni w stylu renesansowym zamek wawelski**, który kilka lat wcześniej częściowo spłonął. Dzięki nim powstał **renesansowy dziedziniec** i **kaplica Zygmuntowska**. Ważną rolę w upowszechnieniu kultury renesansowej odegrało przybycie w 1518 r. z Mediolanu **Bony Sforzy**, która została żoną Zygmunta Starego. Renesansowy dwór, stworzony przez królową Bonę, przypominał dwory istniejące na zachodzie Europy.

Jednorożec. Fragment arrasu *Ryś i jednorożec* utkanego w Brukseli. Należy do wawelskiej kolekcji arrasów Zygmunta Augusta.

Arrasy to barwne tkaniny wykonane w znanych warsztatach we Flandrii, a ich nazwa pochodzi od miasta Arras, jednego z centrów tkactwa. Arrasy wawelskie wykonano na zlecenie Zygmunta Augusta. W swoim testamencie zapisał je Rzeczypospolitej. Do dziś stanowią wyposażenie wnętrz Wawelu. Zachowało się ich 142 spośród 170, jakie sprowadzono do Polski. Przedstawiają sceny biblijne, krajobrazy oraz fantastyczne zwierzęta i kompozycje.

Kaplica Zygmuntowska przy katedrze na Wawelu, wnętrze

Kaplica zbudowana w latach 1519–1533 dla króla Zygmunta Starego jest nazywana perłą renesansu na północ od Alp. Jej podstawa ma formę sześcianu. Nad nią znajduje się ośmioboczny bęben z okrągłymi oknami przykryty kopułą pokrytą złoconymi łuskami. Wnętrze kaplicy wykonano z białego piaskowca i czerwonego marmuru. Zawiera ono m.in. sarkofagi i posągi Zygmunta Starego, Zygmunta Augusta i Anny Jagiellonki. Zmarli władcy przedstawieni są w pozycji leżącej, jak gdyby byli pogrążeni we śnie.

W 2. połowie XVI w. kultura i sztuka renesansowa stały się zjawiskami obecnymi na terenie całego Królestwa Polskiego, docierającymi również na Litwę. Było to zasługą dworów magnackich i biskupich oraz bogatych rodzin mieszczańskich i szlacheckich, które obok monarchy odgrywały rolę mecenasów. Powstające budowle świadczyły o bogactwie i znaczeniu politycznym ich właścicieli. W stylu renesansowym powstawały lub były przebudowywane liczne zamki i pałace, między innymi w **Pieskowej Skale**, **Baranowie Sandomierskim**, **Krasiczynie** i **Książu Wielkim**. Za wzór przy ich projektowaniu służył zamek wawelski, zwłaszcza jego charakterystyczny dziedziniec wewnętrzny z piętrowymi, obiegającymi budynek korytarzami (krużgankami).

Późnorenesansowy zespół pałacowo-parkowy w Krasiczynie, 1590–1621

Zamek Krasickich w Krasiczynie był rezydencją magnacką, łączącą funkcje mieszkalne i reprezentacyjne z obronnymi. Mury budowli i znajdujące się w narożnikach cztery wieże zwieńczono piękną ścianką przesłaniającą dach (attyką) i pokryto charakterystycznymi dla renesansu sgraffitami (czytaj: zgraffitami). Dwa skrzydła mieszkalne otwarto za pomocą arkadowych krużganków na wewnętrzny dziedziniec. Delikatne attyki wykonane przez lwowskie warsztaty są uważane za najpiękniejsze w Polsce.

Sgraffito – technika zdobienia ścian budynku polegająca na nakładaniu na mur kilku warstw różnokolorowych tynków, a następnie zeskrobywaniu warstw wierzchnich według ustalonego wzoru, tak aby powstał barwny ornament.

Arkady dziedzińca zamku w Pieskowej Skale

Zbudowany w XV w. gotycki zamek, własność rodu Szafrańców, został w XVI w. przebudowany na renesansową rezydencję. W wyniku przebudowy dominującym elementem stały się trzykondygnacyjne arkadowe krużganki biegnące wokół wewnętrznego dziedzińca.

Zmienił się wygląd wielu miast – bogacące się mieszczaństwo wznosiło lub przebudowywało dotychczasowe ratusze, kamienice i świątynie różnych wyznań. **W Krakowie** przebudowano między innymi **Sukiennice**. Perłą sztuki renesansowej stał się **Zamość** – miasto, którego fundatorem był kanclerz i hetman wielki koronny **Jan Zamoyski**. W Prusach Królewskich, zwłaszcza w Gdańsku, przeważyły wpływy renesansu niderlandzkiego i związanej z nim mieszczańskiej kultury Niderlandów. W tym stylu powstały **Wielki Arsenał** i **Złota Brama**.

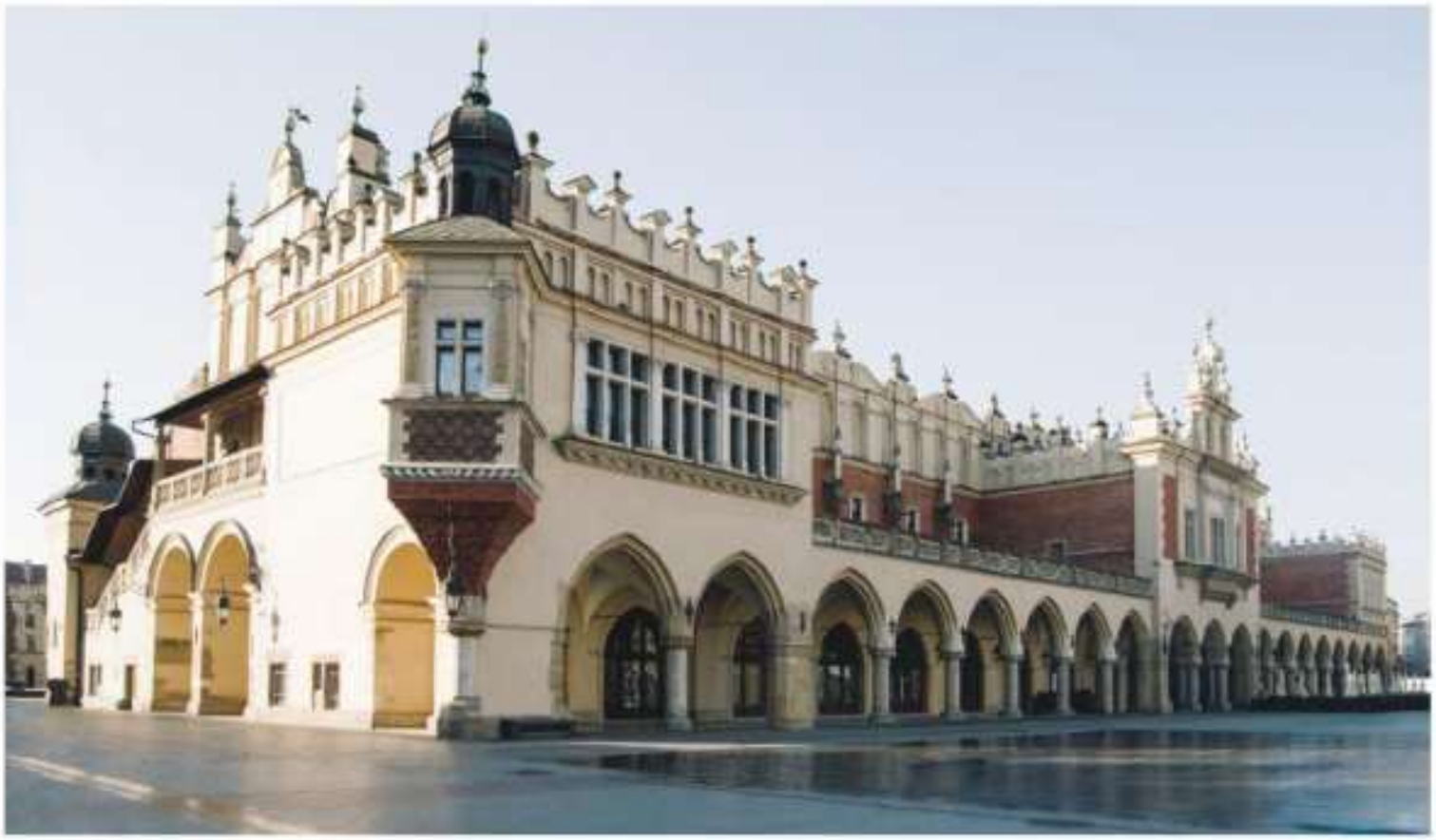

Sukiennice, Kraków

Renesansowy wygląd Sukiennic jest konsekwencją gruntownej modernizacji, jaka miała miejsce po pożarze w 1555 r. Prosta, gotycka bryła została uzupełniona attyką ozdobioną maszkaronami (głowami ludzkimi o groteskowych twarzach i fantastycznych fryzurach) oraz schodami i kolumnowymi loggiami. Rozbudowana i ozdobna attyka była cechą charakterystyczną architektury polskiego renesansu.

Zamość, plan miasta z końca XVI w. (opublikowany w 1618 r.)

Układ Zamościa zaprojektował włoski architekt Bernardo Morando. Jego plan zrealizowano w latach 1579–1603. Miasto było ważnym ośrodkiem gospodarczym i kulturalnym, pełniąc przy tym funkcje reprezentacyjne. Nowoczesne fortyfikacje i arsenał sprawiały, że miasto stanowiło zarazem twierdzę.

Katedra w Zamościu

Katedra w Zamościu – wnętrze

Renesansowy ratusz w Poznaniu

Ratusz w obecnym renesansowym kształcie powstał w latach 1550–1560. Słynny „zegar z koziołkami", dzieło poznańskiego mistrza ślusarskiego, pochodzi z 1551 r. Klasycystyczny hełm wieńczący wieżę pochodzi z XVIII w.

Twórcy polskiego renesansu

Okres renesansu to **złoty wiek** rozwoju **kultury polskiej**, w którym **narodziła się literatura** tworzona **w języku narodowym**. Przyczyniła się też do tego reformacja z jej postulatem tłumaczenia tekstów biblijnych. Ważnym wydarzeniem było ukazanie się **polskiego przekładu *Psałterza Dawidowego***, autorstwa kalwina **Mikołaja Reja**, oraz tłumaczenia całości **Pisma świętego**, dokonanego przez polskich protestantów (tzw. ***Biblia brzeska***). Pod koniec XVI w. wydany został **katolicki przekład Biblii** w tłumaczeniu jezuity **Jakuba Wujka**. Odegrał on doniosłą rolę w nauczaniu Kościoła katolickiego w Polsce (obowiązywał do XX w.) i w kształtowaniu się polszczyzny.

Jednym z najwybitniejszych dzieł XVI-wiecznej literatury polskiej była parafraza (przeróbka, nie zaś dosłowne tłumaczenie) ***Psałterza Dawidowego*** autorstwa **Jana Kochanowskiego**. Autor ten był również twórcą żartobliwych fraszek, smutnych i bolesnych trenów poświęconych zmarłej córce oraz filozoficzno-patriotycznych pieśni. Wybitnym dziełem rodzącej się literatury narodowej, dorównującym swym poziomem ówczesnej twórczości europejskiej, okazała się jego ***Odprawa posłów greckich***. Tragedia ta, przestrzegająca przed upadkiem państwa polskiego i wzywająca do reform, została nie tylko wydana drukiem, lecz także wystawiona na scenie.

Pierwszym pisarzem, który tworzył wyłącznie w języku polskim, był **Mikołaj Rej**. W opublikowanej w 1543 r. ***Krótkiej rozprawie między trzema osobami, Panem, Wójtem i Plebanem*** zaprezentował szlachecki program reformy państwa, krytykując przy tym nadużycia duchowieństwa i zamiłowanie szlachty do życia w zbytku.

W XVI w. zaczęły się ukazywać pierwsze słowniki języka polskiego i podręczniki gramatyki. **Język polski zaczął wypierać łacinę** z życia politycznego – po polsku zaczęto ogłaszać konstytucje sejmowe i wyroki sądów.

Międzynarodowy rozgłos zdobyła publicystyka społeczno-polityczna **Andrzeja Frycza Modrzewskiego**, zwłaszcza napisane po łacinie i opublikowane w 1551 r. dzieło ***O poprawie Rzeczypospolitej***. Ów traktat polityczny zawierał program przebudowy państwa, którego istotą miały być rozumne rządy i obyczaje, równość obywateli wobec prawa, tolerancja, wolność myślenia, rozwój nauki i świeckie szkolnictwo.

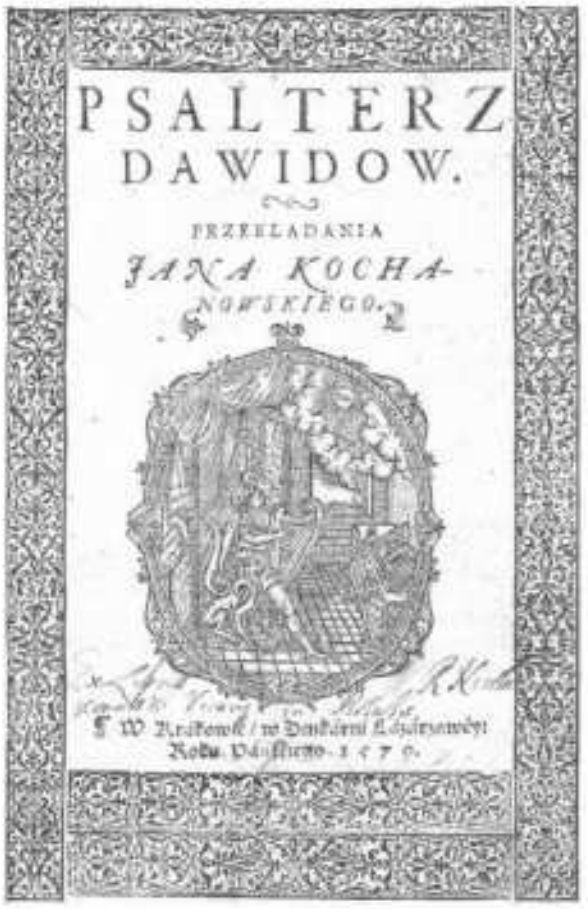
PSALTERZ
DAWIDOW.
PRZEKŁADANIA
JANA KOCHA-
NOWSKIEGO.

***Psałterz Dawidów* Jana Kochanowskiego z 1579 r.**

Kochanowski pracował nad 150 psalmami wiele lat. Uznał je później za najdoskonalsze w swoim dorobku.

Maciej z Miechowa był autorem ***Traktatu o dwóch Sarmacjach***, zawierającego opis terenów Europy Środkowo-Wschodniej. **Marcin Bielski** napisał ***Kroniki wszystkiego świata*** – dzieło historyczno-literackie z elementami baśniowymi, opisujące po raz pierwszy w języku polskim dzieje powszechne.

Teoria heliocentryczna (Ziemia i planety krążą wokół Słońca) wyłożona przez **Mikołaja Kopernika** w dziele ***O obrotach sfer [ciał] niebieskich***, poparta dowodami i odkryciami Giordana Bruna, Jana Keplera i Galileusza, zapoczątkowała narodziny naukowego poglądu na budowę Wszechświata.

Marcin Bielski, replika drzeworytu z XVI w.

Rozwój szkolnictwa

Wiek XVI to okres rozwoju szkolnictwa średniego, zwłaszcza protestanckiego. Powstały wówczas reprezentujące wysoki poziom **gimnazja kalwińskie** w Krakowie i Lewartowie (obecnie Lubartów) oraz **ariańskie** w Pińczowie i Rakowie. Własne cieszące się uznaniem gimnazja posiadali luteranie, między innymi w Gdańsku i Toruniu. Pod koniec XVI w. zaczęło się rozwijać **szkolnictwo katolickie**, powstawały zwłaszcza **kolegia jezuickie**, które swym poziomem nauczania dorównywały szkołom protestanckim, a niekiedy je przewyższały.

Myślano o zakładaniu szkół wyższych, ale próby te zakończyły się sukcesem jedynie w przypadku **Akademii Wileńskiej** (powstała za czasów Stefana Batorego poprzez przekształcenie kolegium jezuickiego). Podjęta przez Jana Zamoyskiego pod koniec wieku próba założenia **Akademii w Zamościu** zakończyła się tylko częściowym sukcesem. Mimo uzyskanego przywileju papieskiego, akademia nie zdołała szerzej rozwinąć swej działalności. **Akademia Krakowska** od połowy XVI w. przeżywała kryzys: zaczęła tracić międzynarodowe znaczenie i przeobrażać się w uczelnię lokalną, na której studiowali głównie mieszczanie. Szlachta wolała swoich synów wysyłać na studia zagraniczne.

PYTANIA I POLECENIA

1. W jaki sposób humanizm i kultura renesansowa dotarły na teren Rzeczypospolitej?
2. Wymień najważniejsze dzieła sztuki renesansowej w Polsce.
3. Poszukaj informacji na temat zabytków architektury renesansowej na terenie regionu, w którym mieszkasz.
4. Wskaż najwybitniejszych polskich twórców epoki renesansu. Czym się zasłużyli dla kultury i nauki?

4. Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVII w.

Konflikty zbrojne Rzeczypospolitej za panowania Zygmunta III i Władysława IV

Chęć **odzyskania** przez **Zygmunta Wazę tronu szwedzkiego** oraz jego zgoda na przyłączenie do Rzeczypospolitej **Estonii** wywołały w **1600** r. wojnę między Rzecząpospolitą a Szwecją. Mimo zwycięstwa pod **Kircholmem** w 1605 r. nie zdołano wyprzeć Szwedów z Inflant, gdzie toczyły się zmagania. Walki trwały nadal, ale z przerwami, gdyż obie strony konfliktu zaangażowały się w spory wewnętrzne w Rosji.

Husaria – inscenizacja bitwy

Husaria funkcjonowała od początku XVI w. jako lekka jazda. Natomiast Stefan Batory u schyłku tego stulecia przekształcił ją w jazdę ciężkozbrojną, służącą do przełamywania szyku nieprzyjaciela. Husarz był uzbrojony w około pięciometrowej długości kopię, koncerz, czyli długi miecz służący do kłucia, szablę oraz dwa pistolety. Nosił hełm i zbroję osłaniającą pierś i ramiona, na którą zwykle nakładał skórę lamparta lub rysia. Najbardziej charakterystycznym elementem stroju husarskiego były skrzydła. Historycy nie są pewni, czy używano ich podczas bitwy, czy miały tylko charakter paradny.

Zbroja husarska

Bitwa pod Kircholmem w 1605 r. w wyobrażeniu flamandzkiego malarza Pietera Snayersa (czytaj: snajersa), 1630 r.

Interwencje Polaków w Rosji na początku XVII w. nazwano **dymitriadami**. Nazwa pochodzi od imienia pretendenta do tronu carskiego, który głosił, że jest **Dymitrem** – legalnym następcą tronu, synem Iwana Groźnego (prawdziwy Dymitr nie żył, ale samozwaniec podawał się za niego, twierdząc, że cudownie ocalał). Popierający go polscy magnaci liczyli na korzyści polityczne i ekonomiczne. W 1606 r., dzięki poparciu prywatnych wojsk polskich magnatów, **Dymitrowi Samozwańcowi** udało się zasiąść na tronie moskiewskim. Rychło zginął, lecz pojawił się kolejny uzurpator i w 1609 r. doszło do wojny, w którą oficjalnie włączyła się Rzeczpospolita, a sam król Zygmunt III postanowił zdobyć tron carski. W **1610 r.** pod **Kłuszynem** wojska polsko-litewskie rozbiły armię rosyjsko-szwedzką, po czym zajęły **Moskwę**. Wkrótce w Rosji wybuchło jednak powstanie i załoga polska przebywająca na moskiewskim **Kremlu** została zmuszona do kapitulacji. Zmagania z Rosją trwały do **1619 r.**, kiedy to zawarto rozejm. Rzeczpospolita odzyskała ziemię smoleńską, siewierską i czernichowską.

W 1621 r. działania zbrojne przeciw Rzeczypospolitej odnowili **Szwedzi**. **Opanowali większą część Inflant z Rygą**. Mimo polskiego zwycięstwa w bitwie morskiej pod **Oliwą** i lądową pod **Trzcianą**, Rzeczpospolita nie odzyskała utraconych terytoriów. Na mocy rozejmu z 1629 r. Szwecja zapewniła sobie kontrolę nad polskim wybrzeżem i **prawo pobierania ceł** od przewożonych przez Gdańsk towarów. Dopiero śmierć króla Gustawa II Adolfa w 1632 r., a następnie liczne porażki poniesione przez Szwedów w wojnie trzydziestoletniej spo-

wodowały, iż podpisano w **1635 r.** nowy korzystniejszy dla **Rzeczypospolitej rozejm**. Szwedzi **wycofali się z Prus** i **zrezygnowali z pobierania ceł w Gdańsku**, zatrzymali jednak Inflanty.

Rzeczpospolita starała się rozciągnąć swe wpływy na będącą lennem tureckim Mołdawię. W **1620 r.** wojska polskie wkroczyły na jej obszar. Bitwa stoczona z Turkami pod **Cecorą** zakończyła się jednak ich klęską. Rok później siły polsko-litewsko-kozackie powstrzymały armię turecką pod **Chocimiem**. Umożliwiło to Rzeczypospolitej zawarcie pokoju z Turcją.

W latach **1632–1634** Rzeczpospolita stoczyła kolejną **wojnę z Rosją**, która starała się odzyskać utracone terytoria, a przede wszystkim Smoleńsk – ważną twierdzę stanowiącą swoiste wrota do Moskwy. Próba ta zakończyła się niepowodzeniem, jednak ówczesny król Polski Władysław IV w zamian za rekompensatę finansową musiał zrezygnować ze zgłaszanych wcześniej pretensji do tronu Rosji.

Władysław IV Waza w stroju koronacyjnym na obrazie z około 1635 r.

Władysław IV Waza był synem Zygmunta III. W 1610 r. przez część bojarów został ogłoszony carem Rosji. Panował w Rzeczypospolitej w latach 1632–1648.

Powstanie Chmielnickiego

W **1648 r.** doszło do wybuchu **powstania** wznieconego przez zamieszkujących południowo-wschodnie krańce Rzeczypospolitej (tereny nad Dnieprem) **Kozaków**. Na te słabo zagospodarowane tereny trafiali zarówno poszukiwacze przygód, jak i ukrywający się przestępcy oraz zbiegli chłopi pańszczyźniani. Była to ludność wywodząca się z centralnych ziem Rzeczypospolitej, a także z krajów sąsiednich. Żyli na pograniczu, w sąsiedztwie Chanatu Krymskiego, więc groziły im najazdy Tatarów. Aby skutecznie się bronić, a jednocześnie prowadzić łupieskie wypady na terytorium Turcji, zorganizowali swoje społeczeństwo na sposób wojskowy. Na ich czele stał ataman (hetman). Kozacy służyli wiernie Rzeczypospolitej podczas wojen prowadzonych z Rosją i Turcją w 1. połowie XVII w.

Pod koniec swego panowania Władysław IV zamierzał doprowadzić do wojny z Turcją, więc zachęcił Kozaków do rozpoczęcia przygotowań wojennych. Gdy szlachta sprzeciwiła się planom króla, przywódca Kozaków **Bohdan Chmielnicki** wezwał do buntu. Pierwsze zwycięskie bitwy stoczone przez **Kozaków** wspie-

ranych przez Tatarów zachęciły do przyłączenia się do nich także inne grupy ludności. Na Ukrainie wybuchło **powstanie chłopskie**, do którego włączyła się również część mieszkańców miast i drobnej szlachty ruskiej. Poparcie ze strony **prawosławnej ludności ruskiej** pozwoliło Kozakom w 1648 r. opanować całą Ukrainę. Zostali oni powstrzymani dopiero pod **Zbarażem** (1649 r.), bronionym przez **wojewodę ruskiego księcia Jeremiego Wiśniowieckiego**.

W 1651 r. wojska kozacko-tatarskie poniosły klęskę pod **Beresteczkiem**. Nie mogąc liczyć na pokonanie Rzeczypospolitej ani na zawarcie ugody gwarantującej Kozakom autonomię, Chmielnicki poddał w **1654 r.** Ukrainę władzy cara Rosji. Odnowiło to **wojnę z Rosją**, która przyniosła Rzeczypospolitej utratę terytoriów na wschodzie. Dalszą ekspansję Rosjan powstrzymał najazd Szwedów na Rzeczpospolitą. Rosja obawiała się zbytniego wzrostu potęgi Szwecji, więc zawarła z Polską rozejm.

Pomnik Bohdana Chmielnickiego w Kijowie na Ukrainie

Chmielnicki stał się symbolem walki o wolność Ukrainy. Był znakomitym organizatorem, wodzem i dyplomatą, ale jego próba budowy niepodległego państwa kozackiego zakończyła się niepowodzeniem. Ziemie ukraińskie stały się w 2. połowie XVII w. terenem krwawych walk, a w końcu zostały podzielone pomiędzy Polskę i Rosję.

Potop szwedzki oraz wojny z Rosją i Turcją w 2. połowie XVII w.

Król Szwecji **Karol X Gustaw**, chcąc zapewnić sobie kontrolę nad Bałtykiem, najechał w **1655 r.** Rzeczpospolitą. Szlachta wielkopolska, zebrana jako pospolite ruszenie pod Ujściem, skapitulowała i oddała się pod opiekę szwedzkiego władcy. Litewski hetman Janusz Radziwiłł zerwał w imieniu Litwy unię lubelską i zawarł unię ze Szwecją. Szybkość, z jaką Szwedzi opanowali wkrótce większość terytorium Rzeczypospolitej, sprawiła, że najazd ten nazwano **potopem szwedzkim**. Król **Jan II Kazimierz Waza** opuścił kraj i schronił się na Śląsku.

Szlachta uznała Karola Gustawa za swego władcę, licząc, że będzie on przestrzegał przywilejów oraz odzyska tereny zagarnięte przez Rosję i zdławi powstanie

Jan Kazimierz w polskim stroju – żupanie, portret autorstwa polskiego malarza barokowego Daniela Schultza (czytaj: szulca), około 1649 r.

Jan Kazimierz był bratem Władysława IV. Po jego śmierci został wybrany na króla.

kozackie. Szwedzi potraktowali jednak Rzeczpospolitą jak terytorium okupowane. Próba zdobycia przez nich **Jasnej Góry w Częstochowie** oraz grabieże, jakich dokonywali na ludności, spowodowały szybką zmianę nastrojów i narastanie nienawiści do wojsk okupujących kraj. Zbrojny opór wobec dopuszczających się rabunków oddziałów przekształcił się w ciągu kilku miesięcy w wojnę partyzancką. Atakowano z zaskoczenia i niszczono drobne oddziały, unikając starć z większymi siłami. 29 grudnia **1655 r. w Tyszowcach** zawiązano **konfederację wojskowo-szlachecką**. Stawiała ona sobie za cel podjęcie ponownej, zorganizowanej walki z najazdem szwedzkim i poddanie wojska prawowitemu monarsze Janowi Kazimierzowi, który w tej sytuacji zdecydował się wrócić do kraju.

Coraz większe straty ponoszone przez Szwedów spowodowały, że Karol Gustaw porozumiał się z władcami Brandenburgii, Siedmiogrodu oraz hetmanem Chmielnickim i Radziwiłłami na Litwie w sprawie dokonania **rozbioru Rzeczypospolitej**. Polska tymczasem zawarła sojusz z Danią i Habsburgami oraz rozejm z Rosją. Zdołała również przeciągnąć na swoją stronę Tatarów oraz Brandenburgię. W tym drugim przypadku płaciła jednak wysoką cenę, gdyż uznawała **suwerenność** pozostających w unii personalnej z Brandenburgią **Prus Książęcych**. Przestawały być one lennem Polski. Walki ze Szwecją zakończyły się ostatecznie zwycięstwem strony polskiej i podpisaniem w **1660 r. pokoju w Oliwie. Szwedzi wycofali się z Rzeczypospolitej**, a Jan Kazimierz zrzekł się pretensji do tronu szwedzkiego.

Stefan Czarniecki, portret z 1659 r.

Stefan Czarniecki był zasłużonym dowódcą wojsk polskich podczas potopu szwedzkiego. W 1665 r., tuż przed śmiercią, został hetmanem polnym koronnym. Do jego osoby nawiązuje jedna ze zwrotek polskiego hymnu państwowego.

Po zakończeniu zmagań ze Szwecją została wznowiona **wojna z Rosją**. Wyniszczona długotrwałymi walkami Rzeczpospolita nie była w stanie odnieść decydującego zwycięstwa. W 1667 r. podpisano rozejm, a w **1686 r.** pokój. Oznaczał on utratę na rzecz Rosji **ziemi smoleńskiej i siewierskiej oraz wschodniej części Ukrainy z Kijowem**.

Na Ukrainie walki toczyły się nadal – część Kozaków sprzymierzyła się ponownie z Tatarami. Do konfliktu wmieszali się w **1672 r.** Turcy, którzy zdobyli **Kamieniec Podolski** oraz zajęli województwa podolskie, bracławskie i część kijowskiego. Niekorzystny dla Rzeczypospolitej traktat pokojowy zawarty w Buczaczu nie został zatwierdzony przez sejm, który uchwalił wysokie podatki na wystawienie silnej armii. Walki wznowiono, ale pomimo zwycięstwa **hetmana Jana Sobieskiego** pod **Chocimiem** w **1673 r.** nie odzyskano wówczas utraconych na rzecz Turcji terytoriów.

Rzeczpospolita po 1672 r.

Konsekwencje wojen

Wojny XVII-wieczne, a zwłaszcza powstanie Chmielnickiego i potop szwedzki, doprowadziły do **wyniszczenia gospodarczego Rzeczypospolitej** i **strat ludnościowych** sięgających około 1/4 mieszkańców. Była to konsekwencja nie tylko

bezpośrednich działań wojennych, lecz także związanych z nimi chorób i głodu. Rzeczpospolita poniosła również na wschodzie znaczne straty terytorialne.

Polska wchodziła w okres **kryzysu gospodarczego**, który wynikał zarówno ze zniszczeń wojennych, jak i z malejącego stopniowo zapotrzebowania na produkty rolne na Zachodzie oraz spadku wydajności gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Następował także **upadek handlu wewnętrznego** będący konsekwencją między innymi **zubożenia chłopów** i **szlachty** oraz **załamania produkcji rzemieślniczej** i związanego z tym **podupadania miast**. Małe miasta zaczęły przypominać osady rolnicze. Nawet te średniej wielkości miały trudności z powrotem do dawnej świetności wobec kryzysu, który dotknął większość społeczeństwa.

Kryzys zaszkodził **średniej szlachcie**, której dochody pochodziły głównie z handlu zbożem i hodowli zwierząt. Wiele folwarków zostało w całości lub częściowo zniszczonych, brakowało rąk do pracy, spadała też wydajność zubożałych chłopów pańszczyźnianych.

Kryzys gospodarczy w najmniejszym stopniu dotknął **magnatów**, chociaż niektórzy z nich potracili majątki na kresach Rzeczypospolitej. Większość, mająca ziemie rozproszone po w różnych częściach państwa, mogła łatwiej odbudować zniszczone folwarki, wykorzystując dochody z pozostałych. Majątki magnackie, określane mianem **latyfundiów**, były samowystarczalne pod względem gospodarczym. Magnaci dysponujący własnymi oddziałami zbrojnymi, uzależnioną od siebie szlachtą i znacznym środkami finansowymi mieli coraz większy wpływ na politykę wewnętrzną i zagraniczną Rzeczypospolitej.

Wzrost znaczenia magnaterii w państwie wynikał również z **osłabienia władzy królewskiej**. Władcy elekcyjni byli ograniczeni w swych działaniach przywilejami szlacheckimi zagwarantowanymi artykułami henrykowskimi oraz prawem szlachty do wypowiedzenia monarsze posłuszeństwa. System demokracji szlacheckiej zaczął zawodzić. W **1652 r.** miał miejsce pierwszy przypadek zerwania obrad sejmu przez pojedynczą osobę. Poseł **Władysław Siciński**, działając prawdopodobnie na zlecenie stojącego na czele opozycji antykrólewskiej magnata Janusza Radziwiłła, krzyknął „**veto**!" i opuścił salę obrad. Marszałek uznał prawo pojedynczego posła do zerwania sejmu, co stało się niebezpiecznym **precedensem** na przyszłość.

> *Liberum veto* (łac. wolne nie pozwalam) – zasada pozwalająca jednemu posłowi zerwać obrady sejmu. Weto unieważniało wszystkie uchwalone poprzednio przez izbę poselską ustawy. *Liberum veto* nie obowiązywało jednak w przypadku zawiązania konfederacji.

Jan Kazimierz starał się przeprowadzić **reformy** wzmacniające władzę królewską i państwo. W tym celu chciał przekonać szlachtę do wprowadzenia w Sejmie zasady przyjmowania uchwał większością głosów, ustanowienia stałych podatków i utworzenia opierającej się na nich stałej armii. Większość szlachty, przeciwna proponowanym zmianom, zawiązała w 1665 r. pod przywództwem Jerzego Lubomirskiego **rokosz** (czyli zwróconą przeciwko królowi zbrojną konfederację). Siły królewskie poniosły porażkę, a **Jan Kazimierz**, widząc opór szlachty przeciw jakimkolwiek zmianom, **ustąpił z tronu** w 1668 r.

Od Michała Korybuta Wiśniowieckiego do Jana III Sobieskiego

Michał Korybut Wiśniowiecki na obrazie Daniela Schultza z około 1669 r.

Krótki okres panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego był czasem walk politycznych. Stałym sposobem ich prowadzenia stało się zrywanie kolejnych sejmów.

Po abdykacji Jana Kazimierza szlachta dokonała elekcji syna Jeremiego Wiśniowieckiego – **Michała Korybuta**. Nowy władca panował krótko (1669–1673), a do historii przeszedł jako nieudolny monarcha.

Śmierć Michała Korybuta przyniosła hetmanowi **Janowi Sobieskiemu**, opromienionemu sławą zwycięzcy spod Chocimia, koronę królewską. W **1683 r.** wojska polskie oraz cesarskie dowodzone przez króla **Jana III Sobieskiego** rozgromiły oblegającą **Wiedeń** armię turecką. Było to jedno z największych zwycięstw w dziejach oręża polskiego, ale nie przyniosło bezpośrednich korzyści. Walki z Turcją trwały do **1699 r.**, kiedy to na mocy zawartego pokoju **Rzeczpospolita odzyskała zachodnią Ukrainę i Podole**.

Jan III Sobieski nie zdołał zreformować ustroju Rzeczypospolitej, wzmocnić władzy królewskiej, ograniczyć samowoli magnackiej ani zapewnić tronu swemu synowi. Większość sejmów w okresie jego panowania (1673–1696) została zerwana. W kolejne stulecie Rzeczpospolita weszła w stanie głębokiego kryzysu.

Jan III Sobieski wkracza do Krakowa jako triumfator po odparciu Turków spod Lwowa, miedzioryt z 1675 r.

Zwycięstwo pod Chocimiem nie zagwarantowało bezpieczeństwa Rzeczpospolitej i Jan Sobieski, już jako monarcha, musiał odpierać kolejny najazd turecki.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny wojen między Rzecząpospolitą a Szwecją, Rosją i Turcją. Wymień najważniejsze etapy konfliktów i stoczone bitwy.
2. Wyjaśnij, dlaczego wybuchło powstanie Chmielnickiego, i wskaż jego skutki.
3. Jakie terytoria utraciła Rzeczpospolita w 2. połowie XVII w.?
4. Omów przejawy kryzysu gospodarczego, jaki dotknął Rzeczpospolitą w XVII w., i jego następstwa społeczno-polityczne.

5. Rzeczpospolita w czasach saskich. Kultura barokowo-sarmacka

Rzeczpospolita za panowania Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego

Po śmierci Jana III Sobieskiego większość szlachty wybrała księcia Contiego (czytaj: kontiego) – kandydata francuskiego. Przeciwnicy tej kandydatury ogłosili natomiast królem **elektora Saksonii** z dynastii Wettinów – **Fryderyka Augusta**. Sąsiedzi Rzeczypospolitej: Rosja, Austria i Brandenburgia, obawiając się wzrostu wpływów Francji, poparli saskiego kandydata. Wyprzedzając działania rywala, wkroczył on do Polski na czele saskiej armii. Dzięki poparciu swoich zwolenników wśród szlachty polskiej koronował się następnie na króla. Kraj, z którym Rzeczpospolita związała się w ten sposób **unią personalną**, był niewielki terytorialnie, posiadał natomiast bardzo dobrze rozwiniętą gospodarkę. Największymi miastami Saksonii były: Drezno, gdzie znajdował się dwór elektorski, mający opinię jednego z najwspanialszych w Europie, oraz Lipsk, będący centrum handlowo-finansowym, bogacącym się na handlu między Europą Zachodnią i Wschodnią. W powstałej unii **wspólna** była jedynie **osoba władcy**. Próby prowadzenia jednej polityki zagranicznej wobec narastającej niechęci szlachty do króla zakończyły się niepowodzeniem.

Portret Augusta II zwanego Mocnym z około 1715 r., obraz francuskiego malarza Nicolasa de Largillière'a (czytaj: nikola de larżiljera)

Fryderyk August przydomek Mocny zawdzięczał swojej sile fizycznej. Tron polski uzyskał w dużym stopniu dzięki poparciu Austrii i decyzji o przejściu na katolicyzm.

Szlachta sprzeciwiała się udziałowi Rzeczypospolitej w trwającej od 1700 r. **wojnie północnej** prowadzonej przez Saksonię, Rosję i Danię przeciw Szwecji. **August II** wziął w niej udział, gdyż zamierzał zdobyć Inflanty i uczynić je swoim dziedzicznym księstwem. Klęski wojsk rosyjskich i saskich w Inflantach spowodowały, że **Szwedzi wkroczyli na terytorium Rzeczypospolitej**. Polacy przystąpili wówczas do wojny przeciw nim, ale kolejne klęski Augusta II skłoniły część szlachty do ogłoszenia jego detronizacji. Pod naciskiem Szwedów wybrano w **1704 r.** na króla wojewodę poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**.

August II przy poparciu części szlachty i **cara Rosji Piotra Wielkiego** kontynuował walki ze Szwedami i zwolennikami Leszczyńskiego. Po kolejnych klęskach zrzekł się jednak w 1706 r. korony i opuścił Polskę.

Portret króla Stanisława Leszczyńskiego

Stanisław Leszczyński (1677–1766), dwukrotnie wybrany władcą Rzeczypospolitej, dwukrotnie musiał uciekać z kraju. Jego córka Maria została w 1725 r. żoną króla Francji Ludwika XV, co zapewniło Leszczyńskiemu poparcie Francji w staraniach o tron Rzeczypospolitej. Po abdykacji w 1736 r. otrzymał od Ludwika XV należącą do Francji Lotaryngię. Jako jej książę panował do 89. roku życia.

Rzeczpospolita i Saksonia pod koniec XVII w.

Po zwycięstwie Piotra Wielkiego nad Szwedami w **1709 r.** pod **Połtawą** wojska rosyjskie wkroczyły na wschodnie tereny Rzeczypospolitej. August II powrócił do Polski, z której teraz musiał uciekać Leszczyński. Wojna domowa trwała do 1717 r., a do jej zakończenia doszło w wyniku kolejnej **interwencji wojsk rosyjskich**. W ich obecności i pod naciskiem cara Piotra Wielkiego odbył się tak zwany **sejm niemy** (nazwany tak ponieważ zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami między królem a konfederatami nikt poza osobą czytającą uzgodniony między nimi traktat nie został dopuszczony do głosu). W wyniku porozumienia króla z opozycją szlachecką władza Augusta II została ograniczona. Szlachta uznała go za swojego monarchę, ale musiał zobowiązać się do przestrzegania zasad ustrojowych Rzeczypospolitej. Wojska saskie nie mogły stacjonować na jej terytorium. Traktat ograniczał również liczebność wojska Rzeczypospolitej. Jej armia była wielokrotnie mniejsza niż państw sąsiednich.

Wzrost znaczenia Rosji, Prus i Austrii, przy jednoczesnym osłabieniu Rzeczypospolitej, sprawił, że **samodzielność polityczna kraju była stopniowo ograniczana**. Trzy wymienione kraje ustaliły między innymi, że dołożą starań, aby utrzymać w Polsce system elekcji królów oraz że będą decydować o ich wyborze.

Rzeczpospolita za panowania Augusta III

Po śmierci Augusta II w **1733 r.** przytłaczająca większość szlachty opowiedziała się za **Stanisławem Leszczyńskim** i dokonała jego elekcji. Musiał on jednak opuścić Warszawę, gdyż do Rzeczypospolitej wkroczyły **wojska rosyjskie**. Pod ich osłoną i kontrolą nieliczni zwolennicy kandydatury saskiej dokonali elekcji syna Augusta II, który przyjął imię **Augusta III**.

***Portret króla Augusta III w stroju polskim*, obraz Louis de Silvestre'a (czytaj: lui de silwestra), 1737 r.**

August III jako jedyny syn Augusta II odziedziczył po ojcu tron Saksonii. Tron Rzeczypospolitej zawdzięczał głównie poparciu Rosji. Rządził Polską poprzez namiestników, rzadko przebywając na jej terytorium. W 1756 r. wojska pruskie zajęły Saksonię, co zmusiło Augusta III do przeniesienia się do Warszawy. W wyniku działań wojennych Saksonia została zrujnowana. Upadek jej znaczenia politycznego spowodował, że August III nie zdołał zapewnić korony Rzeczypospolitej swemu synowi.

W następnych latach Rosja, Austria i Prusy prowadziły politykę, której celem było **przeciwdziałanie próbom zreformowania ustroju Rzeczypospolitej**, zwłaszcza niedopuszczenie do zniesienia wolnej elekcji, liberum veto i powiększenia liczebności wojska. Rządy Augusta III (1733–1763) były okresem chaosu politycznego, kryzysu władzy i braku jakichkolwiek reform.

Rozwijała się natomiast gospodarka i powiększała liczba mieszkańców oraz ich zamożność. Nie bez powodu powstało powiedzenie: *Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa*. Symbolizowało ono dostatek części społeczeństwa. Mimo że wiele miast nadal znajdowało się w stanie upadku, niektóre, zwłaszcza w Wielkopolsce (oraz Warszawa), przeżywały okres rozkwitu. W części majątków pańszczyznę zaczęto zamieniać na czynsz, zaczęły również powstawać coraz liczniejsze manufaktury, szczególnie w dobrach magnackich. Produkowano w nich przede wszystkim sukno, szkło, porcelanę i broń. Nastąpiło odrodzenie handlu wewnętrznego i międzynarodowego.

Kultura barokowo-sarmacka w Rzeczypospolitej

Największym **mecenasem** w Rzeczypospolitej epoki baroku był **Kościół katolicki**, który w XVII w. przeżywał okres rozkwitu. Powstały wówczas liczne kościoły, a istniejące przebudowywano w nowym, barokowym stylu bądź zmieniano ich wystrój. Wznoszenie nowych budowli finansował także **dwór królewski** i dwory **magnackie**. Zygmunt III Waza doprowadził do przebudowy na początku XVII w. **Zamku Królewskiego w Warszawie**, który stał się główną siedzibą monarszą. Władysław IV poświęcił swemu ojcu wykonaną w stylu barokowym kolumnę, na której szczycie umieszczono figurę Zygmunta III. **Kolumna Zygmunta** stała się z czasem jednym z symboli Warszawy.

W czasach Jana III Sobieskiego powstała **w Wilanowie** pod Warszawą barokowa **rezydencja królewska**, wzorowana na pałacu i ogrodach Ludwika XIV w Wersalu. **W Warszawie** wzniesiono w tym czasie liczne rezydencje magnackie, między innymi **Pałac Krasińskich**. Budowano je także na prowincji, przykładem może być wzniesiony w czasach saskich **Pałac Branickich w Białymstoku**.

Kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie

Świątynia, której fundatorem był Zygmunt III Waza, została zbudowana w latach 1597–1619. Stanowi twórcze nawiązanie do jezuickiego kościoła Il Gesú w Rzymie. Fasada tego dwukondygnacyjnego budynku stała się wzorem dla innych kościołów wznoszonych na terenie Rzeczypospolitej.

Pałac Krasińskich w Warszawie

Budowla stanowi najwybitniejszy przykład miejskiej architektury pałacowej z czasów Jana III Sobieskiego. Została zaprojektowana przez jednego z najlepszych architektów epoki baroku, Tylmana z Gameren dla magnata Jana D. Krasińskiego. Wzniesiono ją w latach 1677–1693. W budowli są widoczne przede wszystkim wpływy francuskie, ale także holenderskie, włoskie i rodzime.

W malarstwie polskim przeważała **twórczość o tematyce religijnej**, w tym traktująca o przeznaczeniu człowieka, o czekającej go śmierci i znikomości życia doczesnego. Słynne stały się w 2. połowie XVII w. wyobrażenia **tańca śmierci**, symbolizującego równość wszystkich ludzi wobec przemijania. Elementem charakterystycznym dla polskiego baroku były powstające masowo **portrety trumienne**, niezwykle rzadko spotykane poza Rzecząpospolitą.

Szlacheckie portrety trumienne z XVII w. – XVIII w.

Portrety trumienne malowano zwykle na blasze. Przybijane były do czoła trumny, dlatego najczęściej miały kształt sześcio- lub ośmioboczny. Powstawały na zamówienie zarówno szlachty, jak i mieszczan, zwykle jeszcze za życia. Zmarłych przedstawiano w sposób realistyczny, często ukazujący wady fizyczne zmarłego, nieukrywający nawet znacznej brzydoty.

Szczególną, popularną formą okazywania uczuć religijnych epoki baroku były **kalwarie**. Najsłynniejszą z nich stała się **Kalwaria Zebrzydowska** (nieopodal Krakowa) wzniesiona przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego. Kalwarie i cudowne obrazy stały się celem licznych pielgrzymek.

Kalwaria – zespół budowli (kaplic) upamiętniających mękę Chrystusa, rozmieszczonych w pagórkowatym krajobrazie, mającym jak najbardziej przypominać krajobraz jerozolimski.

Sarmatyzm

W XVII w. coraz większą popularność zdobywała wśród szlachty teoria, według której miała ona pochodzić od walecznego plemienia **Sarmatów**. Utrzymywano, że w starożytności opuścili oni swoje siedziby nad Donem i dolną Wołgą i podbili tereny późniejszej Rzeczypospolitej. Dawało to szlachcie poczucie odrębności i **wyższości** – zarówno nad cudzoziemcami, jak i nad miejscowymi mieszczanami i chłopami (którzy mieli być potomkami podbitej ludności). Uważano, że szlachta odziedziczyła po Sarmatach wyróżniające ją

cechy: umiłowanie wolności i równości (w obrębie stanu), wojowniczość, odwagę, prawość i gościnność. **Sarmatyzm** znalazł swoje odbicie w kulturze, obyczajach i stylu życia. Charakterystyczne było dla niego przejmowanie **elementów wschodnich** (orientalnych) i łączenie ich z tradycją Rzeczypospolitej. Z orientalną kulturą stykano się, prowadząc wojny i utrzymując kontakty handlowe. Elementy stroju szlacheckiego, uzbrojenia i wyposażenia wnętrz wzorowane były na ruskich, tureckich, tatarskich czy perskich.

Stroje męskie polskiej szlachty na obrazie z około 1620 r.

Współczesne odtworzenie strojów szlacheckich z czasów Jana III Sobieskiego

Szlachcic Stanisław Antoni Szczuka w reprezentacyjnym czerwonym kontuszu – tradycyjnym stroju sarmackim, ok. 1735–1740

Szlachecki strój męski składał się z żupana, czyli długiej szaty przypominającej frak, uszytej zwykle z barwnych, kosztownych tkanin. Żupan zapinano z przodu za pomocą niewielkich guzików lub haftek i noszono zwykle pod kontuszem. Kontusz był z kolei szatą podobną do sukni z rękawami rozciętymi od pachy do łokcia. Rękawy noszono zwykle odrzucone na plecy. Uzupełnieniem kontusza były tkane pasy (najsławniejsze z nich to pasy słuckie). Wraz z żupanem i ozdobną szablą (karabelą) kontusz stanowił polski, szlachecki strój narodowy. Strój kobiecy składał się z fałdowanej spódnicy, obcisłego stanu oraz długiej sukni i kamizelki.

Sarmatyzm jako ideologię cechował **konserwatyzm**. Szlachta uważała istniejący ustrój demokracji szlacheckiej za doskonały i sprzeciwiała się zmianom, które jej zdaniem mogłyby go tylko popsuć. Gotowa była bronić **przywilejów stanowych**, w tym **liberum veto** nawet kosztem dobra państwa.

Coraz mniej chętnie uczestniczyła szlachta w wojnach, nie chcąc porzucać dotychczasowego trybu życia. Zanikało poczucie obowiązku wobec kraju, a wszelkie próby reformy wojska traktowano jako przygotowania króla do zaprowadzenia tyranii i zamach na **złotą wolność** szlachecką. Sukcesy Rzeczypospolitej przypisywano Opatrzności Bożej oraz własnemu męstwu, natomiast porażki – tolerowaniu herezji w państwie, zajadłości heretyckich wrogów zewnętrznych oraz niedołęstwu i zdradzie przywódców. Doprowadziło to do narastania **ksenofobii** – niechęci, a nawet wrogości wobec obcych.

Nasilenie działań **kontrreformacyjnych**, jakie nastąpiło od przełomu XVI i XVII w., za panowania Zygmunta III Wazy przyniosło rezultaty – szlachta stopniowo powracała do katolicyzmu. Wojny XVII-wieczne prowadzone z luteranami (Szwedami), muzułmanami (Turkami, Tatarami) i prawosławnymi (Kozakami i Rosjanami) powodowały **utożsamianie polskości z katolicyzmem**. Bycie w tym czasie innowiercą traktowano coraz częściej jako sprzyjanie wrogom kraju. W takiej atmosferze **wygnano w 1658 r.** z Rzeczypospolitej **arian**, zabroniono porzucania katolicyzmu i zamknięto niekatolikom dostęp do urzędów. W 2. połowie XVII w. obawa przed zagrożeniem zewnętrznym zaczęła przeradzać się w coraz większą niechęć do obcych. Rzeczpospolita przestawała być krajem tolerancyjnym, z czego słynęła w XVI w. Szlachta widziała w niej **przedmurze chrześcijaństwa**, a siebie postrzegała jako obrońców prawdziwej wiary.

PYTANIA I POLECENIA

1. Oceń okres panowania królów: Augusta II i Augusta III. Jakie negatywne i pozytywne zjawiska miały wówczas miejsce w Rzeczypospolitej?
2. Omów cechy charakterystyczne baroku w Rzeczypospolitej.
3. Wyjaśnij, jakie były skutki zwycięstwa kontrreformacji w Rzeczypospolitej.
4. Czym charakteryzowały się ideologia i kultura sarmacka? Dlaczego szlachta uważała Rzeczpospolitą za „przedmurze chrześcijaństwa"?

6. Rzeczpospolita za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Konstytucja 3 maja

Rzeczpospolita od elekcji Poniatowskiego do I rozbioru (1764–1772)

Po śmierci Augusta III w 1763 r. doszło do walki o tron Rzeczypospolitej między stronnictwem **Potockich** i stronnictwem **Czartoryskich** (zwanym **Familią**). Zwycięstwo odnieśli ci ostatni dzięki poparciu Rosji. W rezultacie władcą Rzeczypospolitej został **w 1764 r.** wysunięty przez carycę Katarzynę II, spokrewniony z Czartoryskimi, **Stanisław Poniatowski**. Jako **król** przyjął imię **Stanisław August**.

Stanisław August próbował prowadzić samodzielną politykę i zreformować ustrój Rzeczypospolitej. W ramach unowocześniania państwa królowi udało się utworzyć **Szkołę Rycerską** – pierwszą świecką szkołę kształcącą oficerów. Częściowo zmodernizowano również armię, tworząc korpusy inżynieryjny i artyleryjski. Jednak **caryca Katarzyna**, uważająca się za protektorkę Poniatowskiego, sprzeciwiała się zbyt daleko idącym reformom, które mogłyby prowadzić do odzyskania przez Rzeczpospolitą samodzielności na arenie międzynarodowej. Wroga królowi pozostawała konserwatywna opozycja, przeciwna jego elekcji i jakimkolwiek reformom.

Stanisław August Poniatowski w stroju koronacyjnym na obrazie Marcella Bacciarell'ego (czytaj: marczella baczcziarellego), XVIII w.

Stanisław Poniatowski w młodości zyskał staranne i wszechstronne wykształcenie. Podróżował po Europie, gdzie przyswoił sobie idee oświecenia. W latach 1755–1758 przebywał w Petersburgu. Wdał się wówczas w romans z wielką księżną Katarzyną, późniejszą carycą Katarzyną II.

Pałac Kadetów (Pałac Kazimierzowski w Warszawie) na obrazie Zygmunta Vogla z 1785 r.

Stanisław August zakupił w 1764 r. Pałac Kazimierzowski z przeznaczeniem na siedzibę Szkoły Rycerskiej. Program szkoły obejmował 4 lata kształcenia ogólnego wraz z nauką języków obcych i 2 lata kształcenia zawodowego (służba wojskowa, inżynieria wojskowa, służba cywilna). Szkoła istniała do 1794 r.

Aby osłabić pozycję króla i poddać go swojej kontroli, **caryca Katarzyna**, przy poparciu króla Prus **Fryderyka II**, doprowadziła w 1767 r. do zawiązania w Polsce **konfederacji szlachty innowierczej**, domagającej się równouprawnienia religijnego i politycznego. Równocześnie poparła opozycję antykrólewską, która zawiązała **konfederację w Radomiu** pod hasłami obrony wiary katolickiej, złotej wolności szlacheckiej i detronizacji króla.

W tej sytuacji Stanisław August zrezygnował z samodzielnej polityki i zaczął współpracować z Katarzyną II. Caryca osiągnęła w ten sposób swój cel – osłabienie i podporządkowanie sobie króla, po czym rozprawiła się z konfederatami radomskimi. Pod naciskiem Rosji sejm zatwierdził **równouprawnienie innowierców** i tzw. **prawa kardynalne**, które nie mogły być zmienione i podlegały gwarancji rosyjskiej. Zaliczono do nich: **wolną elekcję, liberum veto, prawo szlachty do wypowiadania posłuszeństwa królowi** i jej **wyłączne prawo do sprawowania urzędów**. Decyzją sejmu zmieniono sposób funkcjonowania zasady liberum veto. Obowiązywać miały odtąd w najważniejszych sprawach państwowych, które zostały konkretnie wskazane. Ponadto nie powodowały zerwania sejmu, a tylko odrzucenie danej ustawy.

Bezwzględna polityka carycy Katarzyny wobec konfederatów radomskich i wprowadzenie równouprawnienia innowierców doprowadziły do zawiązania przez szlachtę w **1768 r.** w **Barze** na Podolu nowej **konfederacji**. Głosiła ona hasła obrony wiary katolickiej i wolności szlacheckiej, a wymierzona była w Rosję i króla, którego potraktowano jako zdrajcę. Konfederaci dążyli do usunięcia wojsk rosyjskich z Rzeczypospolitej oraz pozbawienia Stanisława Augusta tronu i powołania władcy z dynastii saskiej. Walki konfederatów z wojskami rosyjskimi, a przez pewien okres i z wojskami polskimi wiernymi królowi, trwały do lata **1772 r.**

Niemożność całkowitego stłumienia oporu konfederatów i podporządkowania całego kraju spowodowała, że **Rosja** zdecydowała się porozumieć z **Prusami** i **Austrią** i dokonać **w 1772 r. I rozbioru Rzeczypospolitej Obojga Narodów**.

Rosja zagarnęła północno-wschodnie kresy Rzeczypospolitej – na wschód od Dźwiny i górnego Dniepru. Na rzecz **Austrii** Rzeczpospolita utraciła województwa małopolskie i ruskie – tereny leżące na południe od Wisły i Krakowa, w tym Lwów. **Prusy** zajęły Pomorze Gdańskie (bez Gdańska i Torunia), najbogatszą dzielnicę Rzeczypospolitej. Opanowanie ujścia Wisły pozwoliło im kontrolować polski handel, zaś wprowadzone wysokie cła utrudniły rozwój gospodarczy ziem polskich. Rzeczpospolita utraciła blisko 30% terytorium i około 35% ludności.

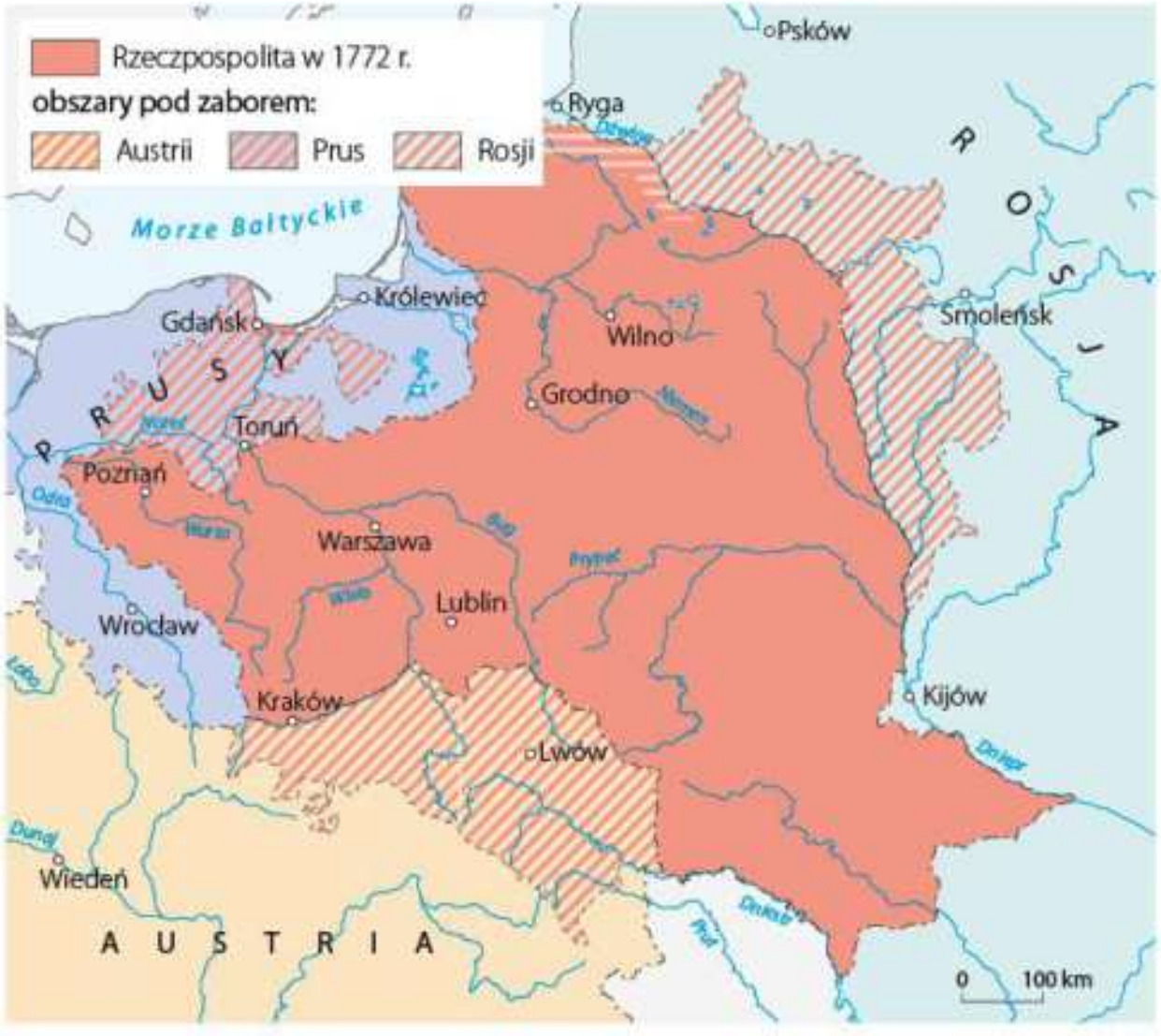

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej w 1772 r.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Deklaracja zaborców, uzasadniająca rozbiór Rzeczypospolitej

Obywatele powstali jedni przeciw drugim. Frakcje uzurpowały sobie legalną władzę i nadużywały jej wbrew prawom i bezpieczeństwu publicznemu. Wszystko zostało zniszczone, prawo, porządek, handel, a nawet rolnictwo [...]. [Prusy, Austria, Rosja] ustaliły zgodnie, że należy działać niezwłocznie, by doprowadzić do pokoju i porządku w Polsce i utrwalić na solidnych podstawach dawne konstytucje tego państwa i wolności jego narodu. [...] Zapobiegając w tej chwili ruinie i rozkładowi tego państwa [...].

Uzgodnili więc i postanowili między sobą, by ujawnić [...] ich słuszne prawa do tych części Rzeczypospolitej, które każdy z nich gotów jest udowodnić.

Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 412–413.

ĆWICZENIE

Czy zgadzasz się z uzasadnieniem zaboru przedstawionym w tekście? Uzasadnij swoje zdanie.

Kołacz królów – alegoria I rozbioru Polski, grafika z XVIII w.

Grafika przedstawia Stanisława Augusta oraz władców państw rozbiorowych pochylonych nad mapą Rzeczypospolitej. Katarzyna II oparła obie dłonie na terenach wschodnich, władca Austrii Józef II wskazuje na zajęte obszary nazwane Galicją, a król pruski Fryderyk II ostrzem szpady „odcina" od Polski Pomorze.

Pod naciskiem Rosji, Austrii i Prus, grożących poszerzeniem zaborów, nowo zwołany **sejm zatwierdził traktat rozbiorowy** i **potwierdził prawa kardynalne**. Rzeczpospolita stała się państwem całkowicie zależnym od Rosji.

Ważnym osiągnięciem sejmu było natomiast utworzenie w 1773 r. **Komisji Edukacji Narodowej**, pierwszego w świecie ministerstwa edukacji.

Rejtan podczas sejmu w 1773 r. na obrazie Jana Matejki

Tadeusz Rejtan – poseł nowogrodzki próbował nie dopuścić do rozpoczęcia sejmu i zatwierdzenia rozbioru, kładąc się w drzwiach prowadzących do sali obrad. Jego protest stał się symbolem patriotycznego sprzeciwu. Po powrocie na Litwę Rejtan zapadł na chorobę umysłową i popełnił w 1780 r. samobójstwo.

Sejm Wielki i jego reformy

Wojna Rosji z Turcją, jaka wybuchła w **1787 r.**, przyniosła korzystną dla Polski zmianę w sytuacji międzynarodowej. W Europie ukształtowały się w tym czasie dwa przeciwstawne bloki polityczne. Do jednego należały Rosja i Austria, a do drugiego – Anglia, Prusy, Szwecja i Turcja. Zaangażowana w wojnę Rosja nie mogła prowadzić w Rzeczypospolitej tak aktywnej polityki jak dotychczas. Wydawało się, że Rzeczpospolita może liczyć na **poparcie Prus**, które znalazły się we wrogim Rosji i Austrii obozie. Król Fryderyk Wilhelm II ogłosił deklarację, w której stwierdził, że Prusy nie będą przeciwstawiać się reformom i rozbudowie polskiej armii. Dzięki temu sejm obradujący od **1788 r.** miał możliwość **samodzielnego podejmowania decyzji**. Obrady trwały 4 lata, dlatego nazwany został później **Sejmem Czteroletnim** lub **Wielkim**.

W chwili rozpoczęcia obrad sejmu istniały trzy stronnictwa polityczne, jednak żadne z nich nie dysponowało większością. Stanisław August i skupione wokół niego **stronnictwo królewskie** (**dworskie**) dążyli do przeprowadzenia reform wzmacniających państwo za przyzwoleniem Rosji. Chciano to osiągnąć w pierw-

szej kolejności poprzez wzmocnienie i podporządkowanie królowi władzy wykonawczej.

Stronnictwo patriotyczne, na czele którego stał Ignacy Potocki, skupiało zwolenników reform w duchu oświeceniowym. Było początkowo niechętnie nastawione do Stanisława Augusta ze względu na jego plany wzmocnienia władzy królewskiej i współpracę z Rosją. Liczyło na poparcie Prus.

Stronnictwo hetmańskie składało się z przeciwników wszelkich reform, które prowadziłyby do wzmocnienia władzy centralnej. Skupiało zwolenników starego porządku społecznego, wrogich ideom oświeceniowym, chcących utrzymania praw kardynalnych, złotej wolności szlacheckiej i liberum veto. Jego członkowie za wszelką cenę dążyli do detronizacji króla i zamierzali to osiągnąć we współpracy z Rosją.

Jednym z pierwszych postanowień sejmu była decyzja o przeprowadzeniu **reformy wojskowej** i **podatkowej** oraz powołaniu **100-tysięcznej armii**. Zdecydowano, że środki na jej utrzymanie będą pochodzić ze stałych podatków płaconych zarówno przez szlachtę, jak i duchowieństwo. Dalsze reformy stały się możliwe, gdy **stronnictwo patriotyczne porozumiało się z królem**, co doprowadziło do sojuszu między obydwoma reformatorskimi grupami. W kwietniu 1791 r. wydano **ustawę o miastach**. Na jej mocy mieszczanie w miastach królewskich uzyskali: nietykalność osobistą (nie wolno ich było więzić bez wyroku sądu), prawo zakupu ziemi, dostęp do niższych urzędów i stanowisk w wojsku oraz możliwość przyjęcia do stanu szlacheckiego (nobilitacji) za zasługi dla państwa.

Ignacy Potocki na portrecie autorstwa Anny Rajeckiej z 1784 r.

Ignacy Potocki był pisarzem politycznym i członkiem Komisji Edukacji Narodowej. W okresie Sejmu Czteroletniego doprowadził do pojednania reformatorsko nastawionej opozycji ze Stanisławem Augustem. Był jednym z twórców projektu Konstytucji 3 maja.

Konstytucja 3 maja

Kolejnym krokiem na drodze reformowania państwa, podjętym przez Sejm Wielki, stało się uchwalenie **3 maja 1791 r.** konstytucji. Była to **pierwsza konstytucja** uchwalona **w Europie**.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja – obraz Jana Matejki

Zwolennicy konstytucji, obawiając się reakcji opozycji na jej uchwalenie, zapewnili sobie pomoc zbrojną – za zgodą króla gwardia królewska została wyprowadzona z koszar i otoczyła zamek. Zmobilizowano także mieszczan warszawskich, których tysiące przybyły w rejon zamku, a część zajęła galerię dla publiczności w sali, gdzie toczyły się obrady. W takiej napiętej atmosferze dokonano – po obradach trwających od godziny 11 rano do 6 wieczorem – zaprzysiężenia konstytucji. Jako pierwszy przysięgę na nią złożył król.

Konstytucja 3 maja wprowadzała, zgodnie z ideami oświecenia, **trójpodział władzy**. Władzę **ustawodawczą** miał sprawować **dwuizbowy Sejm**, wybierany na dwuletnią kadencję. Wzmocniono władzę **wykonawczą**, która spoczęła w rękach **króla** i **Straży Praw** – rządu, składającego się z pięciu ministerstw. Król przewodniczył rządowi i wybierał ministrów, którzy byli jednak zatwierdzani przez Sejm. Dokumenty wydane przez króla wymagały podpisu, czyli kontrasygnaty odpowiedniego ministra odpowiedzialnego przed Sejmem. **Sądy** miały być całkowicie **niezależne** od władzy ustawodawczej i wykonawczej. **Zniesiono liberum veto**, a do podjęcia decyzji wymagano większości głosów. Zlikwidowano wolną elekcję i wprowadzono tron dziedziczny. Po śmierci Stanisława Augusta korona Rzeczypospolitej miała przejść w ręce saskiej dynastii Wettinów.

Ustawa o miastach stała się częścią konstytucji, w izbie poselskiej mogło zasiadać 24 przedstawicieli miast królewskich z głosem doradczym w sprawach miejskich i gospodarczych. **Chłopi** zostali wzięci „**pod opiekę prawa i rządu krajowego**", ale niewiele to znaczyło, gdyż nadal utrzymano poddaństwo i pańszczyznę.

Religia katolicka została ogłoszona **religią panującą**. Zagwarantowano **wolność** i **tolerancję religijną**, ale odstępstwo od katolicyzmu pozostawało przestępstwem.

Organizacja władz centralnych Rzeczypospolitej po uchwaleniu Konstytucji 3 maja

Przemiany ustrojowe, które nastąpiły w Rzeczypospolitej w wyniku uchwalenia Konstytucji 3 maja, zostały nieprzychylnie przyjęte zarówno w Rosji, jak i w Prusach. Interwencja rosyjska nastąpiła rok po uchwaleniu Konstytucji 3 maja, gdy Rosja zawarła pokój z Turcją. Poparli ją przywódcy dawnego stronnictwa **hetmańskiego**, którzy w przygranicznej **Targowicy** ogłosili oficjalnie zawiązanie **konfederacji** i poprosili carycę o pomoc. **W maju 1792 r. armia rosyjska wkroczyła do Rzeczypospolitej**.

Wobec przewagi wojsk rosyjskich **wojna w obronie Konstytucji 3 maja** zakończyła się porażką. Podczas działań wojennych wsławili się **książę Józef Poniatowski** (bratanek króla), który pod **Zieleńcami** na Ukrainie w czerwcu **1792 r.** zmusił Rosjan do ustąpienia z pola bitwy, oraz **Tadeusz Kościuszko**, który mimo porażki pod **Dubienką** (koło Chełma) uratował armię przed rozbiciem i wycofując się w głąb kraju, kontynuował walkę z nieprzyjacielem.

Awers i rewers Orderu Virtuti Militari z 1792 r.

Order Virtuti Militari (łac. męstwu wojskowemu) był pierwszym polskim odznaczeniem za zasługi wojenne. Dziś jest najwyższym polskim odznaczeniem wojskowym. Ustanowiony został przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego po bitwie pod Zieleńcami. Pierwszymi odznaczonymi byli książę Józef Poniatowski i Tadeusz Kościuszko.

O zakończeniu walk zadecydowała postawa **Stanisława Augusta**, który poparty przez część czołowych polityków zdecydował o **przystąpieniu do konfederacji targowickiej**. Miał nadzieję, że w ten sposób zachowa tron i uratuje część dokonań Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja. Przeciwnicy przystąpienia króla do targowiczan, nie mając możliwości działania w kraju, udali się na emigrację.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów metody ingerowania Rosji w sprawy Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, dlaczego doszło do I rozbioru i jakie ziemie utraciła w jego wyniku Rzeczpospolita.
3. Scharakteryzuj stronnictwa polityczne działające w okresie obrad Sejmu Wielkiego.
4. Omów ustrój Rzeczypospolitej, który ukształtował się w wyniku reform Sejmu Wielkiego i uchwalenia Konstytucji 3 maja.
5. Przedstaw przyczyny i skutki zawiązania konfederacji targowickiej.

7. Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Oświecenie w Rzeczypospolitej

II rozbiór Rzeczypospolitej (1793 r.)

Plany targowiczan, którzy zamierzali doprowadzić do detronizacji Stanisława Augusta i przejąć pełnię władzy w kraju, nie powiodły się. **Caryca Katarzyna** zdecydowała się pozostawić Poniatowskiego na tronie, a zarazem dokonać w porozumieniu z Prusami **II rozbioru Rzeczypospolitej**. Traktat rozbiorowy został przez Rosję i Prusy podpisany w styczniu **1793 r. Prusy** zajęły Wielkopolskę, Kujawy, część Mazowsza, ziemię sieradzką i łęczycką oraz Gdańsk i Toruń. Do **Rosji** zostały przyłączone: Białoruś, Wołyń, Podole oraz Ukraina. Okrojona **Rzeczpospolita** obejmowała obszar jedynie około **215 tysięcy km²** zamieszkany przez około **4 miliony ludności**.

Podobnie jak po pierwszym rozbiorze, Rosja i Prusy zażądały zatwierdzenia traktatu rozbiorowego przez sejm. Mimo otoczenia przez wojska rosyjskie zamku w Grodnie, gdzie odbywało się posiedzenie, oraz gróźb i aresztowań posłów, którzy próbowali protestować, część z nich chciała stawić opór. We wrześniu 1793 r., po trwającej 12 godzin sesji, przekupiony przez Rosjan marszałek sejmu uznał, iż milczenie posłów (była to forma bojkotu) oznacza wyrażenie zgody. Od tej pory wszystkie umowy międzynarodowe Rzeczypospolitej musiały uzyskać akceptację Rosji.

Drugi rozbiór Rzeczypospolitej w 1793 r.

Insurekcja kościuszkowska (1794 r.) i III rozbiór Rzeczypospolitej (1795 r.)

Przebywający na emigracji w Lipsku przywódcy dawnego stronnictwa patriotycznego i zwolennicy Konstytucji 3 maja przystąpili do organizowania powstania. Na przywódcę wysunięto Tadeusza Kościuszkę. 24 marca **1794 r.** **Kościuszko** przybył do **Krakowa** i jako Najwyższy Naczelnik Siły Zbrojnej Narodowej złożył **na Rynku** uroczystą przysięgę na wierność narodowi oraz ogłosił ***Akt powstania***.

Franciszek Smuglewicz, *Przysięga Kościuszki na rynku krakowskim 24 marca 1794*, 1797 r.

Początek przysięgi brzmiał następująco: *Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie dla obrony granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę.*

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Odezwa Tadeusza Kościuszki do polskich kobiet

Ozdobo rodzaju ludzkiego! Płci piękna! Cierpię szczerze na widok niepokoju twej troskliwości o los śmiałego przedsięwzięcia, które ku oswobodzeniu Ojczyzny przedsiębiorą Polacy! [...] Bracia, synowie, mężowie wasi bić się idą, krew nasza musi wasze upewnić szczęście, kobiety! Niech onej wylew wasze wstrzymają starania! Raczcie, proszę was o to na miłość ludzkości, róbcie szarpie* i bandaże dla wojska. Ofiara ta rąk pięknych ulży cierpieniom i męstwo sama zachęci.

A. Zahorski, *Naczelnik w sukmanie*, Kraków 1990, s. 26.

*szarpie – materiały opatrunkowe

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, jakich działań oczekiwał od polskich kobiet w czasie powstania Kościuszko.

Do pierwszej bitwy z wojskami rosyjskimi doszło **4 kwietnia 1794 r. pod Racławicami**. Armia polska, której dużą część stanowili **kosynierzy**, czyli chłopi uzbrojeni jedynie w kosy, rozbiła wojska rosyjskie. Duże znaczenie dla dalszego przebiegu insurekcji miał wybuch powstania w Warszawie, która została opanowana przez Polaków, a wraz z nią największe magazyny wojskowe i ośrodki produkcji.

Próbą pozyskania do powstania chłopów było wydanie przez Kościuszkę tzw. **uniwersału połanieckiego**, który nadawał im wolność osobistą oraz gwarantował nieusuwalność z ziemi, jeżeli tylko będą wypełniali świadczenia na rzecz dworu. Zmniejszał pańszczyznę, a w przypadku uczestników powstania całkowicie ją zawieszał. Brał również pod opiekę prawną państwa, ustanawiając tzw. sąd dozorcy, który miał zastąpić patrymonialne sądownictwo szlacheckie.

Sytuacja powstańców pogorszyła się, gdy do walki przystąpiły Prusy. Pod **Szczekocinami** doszło do bitwy, która zakończyła się **zwycięstwem sił rosyjsko-pruskich**. Wybuch **powstania w Wielkopolsce** spowodował jednak, że armia pruska przerwała **oblężenie Warszawy**. Podczas walk w Wielkopolsce wsławił się **Jan Henryk Dąbrowski**. W **październiku 1794 r.** doszło do

klęski wojsk polskich w bitwie pod **Maciejowicami**. Ranny Kościuszko dostał się do rosyjskiej niewoli. Na teren Rzeczypospolitej wkroczyły również wojska austriackie. W listopadzie siły rosyjskie zaatakowały i zdobyły prawobrzeżną część Warszawy – Pragę. Trzy dni później Warszawa poddała się. Część uczestników powstania udała się wówczas na emigrację.

Kosynierzy na obrazie Michała Stachowicza, początek XIX w.

Aleksander Orłowski, *Rzeź Pragi*, około 1810 r.

Po zdobyciu Pragi wojska rosyjskie dokonały rzezi nie tylko jej obrońców, lecz także cywilnych mieszkańców. Celem było sterroryzowanie ludności Warszawy i zmuszenie miasta do szybkiej kapitulacji.

Klęska powstania oznaczała kres istnienia Rzeczypospolitej. Trzy państwa zaborcze – Rosja, Prusy i Austria – dokonały w **1795 r. trzeciego rozbioru**. Przebywający w Grodnie król **Stanisław August Poniatowski abdykował**, po czym wyjechał do Petersburga, gdzie zmarł w 1798 r.

W wyniku trzech rozbiorów **Rosja** zagarnęła większość ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, razem z terenami przyłączonymi do Królestwa Polskiego w wyniku unii lubelskiej. **Prusy** i **Austria** zajęły ziemie, które tworzyły państwo polskie od początku jego istnienia.

Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej w 1795 r.

Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów **zachwiał dotychczasową równowagą polityczną** i doprowadził do zmian w układzie sił w Europie niekorzystnych dla rewolucyjnej Francji. Nastąpił **wzrost znaczenia politycznego państw, które dokonały rozbiorów**. Dotyczyło to zwłaszcza Rosji, której wojska w ramach II koalicji wzięły w 1799 r. udział w wojnie z Francją. Królestwu Prus zagarnięte terytoria Rzeczypospolitej ułatwiły budowę gospodarczej, militarnej i politycznej potęgi.

Przyczyny upadku Rzeczypospolitej

Czynnikiem, który doprowadził do upadku Rzeczypospolitej, stała się jej stale pogarszająca się od początku XVII w. sytuacja międzynarodowa. Konsekwencją tego były ciągłe wojny, prowadzące do zapaści gospodarczej kraju. Ważną przyczyną okazał się też coraz mniej sprawny system ustrojowy państwa. Większość szlachty, która miała decydujący wpływ na rządy, długo nie widziała potrzeby jakichkolwiek zmian.

Przyczyny upadku Rzeczypospolitej w XVIII w.

Przyczyny zewnętrzne	Przyczyny wewnętrzne
Wzrost znaczenia i potęgi państw ościennych – Rosji, Prus, Austrii.	Zniszczenia wojenne w XVII w. i XVIII w. – kryzys gospodarczy.
Upadek dawnych potęg europejskich – Szwecji i Turcji, stanowiących przeciwwagę dla Rosji, Austrii i Prus.	Kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej – upadek znaczenia średniej szlachty, będącej podstawą ustroju i siły państwa.
Stworzenie w państwach ościennych dużych i nowoczesnych armii.	Brak funduszy na stworzenie nowoczesnej i dużej armii.
Rewolucja we Francji i powstanie w 1792 r. koalicji antyfrancuskiej, prowadzące do zbliżenia Rosji, Austrii i Prus.	Zbyt późne podjęcie reform ustrojowych przeciwstawiających się wzrostowi znaczenia magnaterii i uzależnieniu od niej szlachty, słabość fiskalna i militarna państwa oraz paraliż centralnego organu władzy ustawodawczej, czyli sejmu.
Zgodność państw ościennych w sprawie podziału ziem Rzeczypospolitej.	Brak jedności wśród szlachty – podwójne elekcje, wojny domowe, zwalczające się konfederacje, szukanie pomocy u państw ościennych.

Upowszechnianie się idei oświeceniowych w Rzeczypospolitej

Na okres kryzysu i upadku Rzeczypospolitej przypadał jednocześnie czas szerzenia się w niej **idei oświeceniowych**. Zwolennicy reform i naprawy państwa w większości byli też zwolennikami idei oświecenia, a swoje propozycje wzorowali w dużej mierze na rozwiązaniach znanych z Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych.

Efekty pracy zwolenników oświecenia stały się widoczne już w latach 40. XVIII w. **Stanisław Konarski** otworzył **w Warszawie Collegium Nobilium**, elitarną szkołę dla młodzieży szlacheckiej, gdzie w duchu oświeceniowym kształcono przyszłych reformatorów państwa. Biskupi Andrzej Stanisław i Józef Andrzej **Załuscy** (bracia) ufundowali w Warszawie pierwszą w kraju **bibliotekę publiczną** zwaną **Biblioteką Załuskich**.

Gorącym zwolennikiem idei oświecenia był król **Stanisław August Poniatowski**. Z jego inicjatywy utworzono **Szkołę Rycerską**, która kształciła oficerów, wychowując ich przy tym w duchu patriotycznym i zgodnie z ideami oświecenia. Z inicjatywy króla wychodziło pismo **„Monitor"**, propagujące modernizację kraju. Doprowadził on również do powstania w Warszawie **Teatru Narodowe-**

go – pierwszego polskiego stałego teatru zawodowego dostępnego dla szerokiej publiczności. Scenę tę uważano za ośrodek szerzenia nowych idei oraz krytyki sarmackiego sposobu myślenia. Tutaj wystawiono pierwszą polską komedię polityczną ***Powrót posła*** (1791 r.) **Juliana Ursyna Niemcewicza**.

Biblioteka Załuskich na obrazie Zygmunta Vogla z 1801 r.
Biblioteka Załuskich była jedną z największych bibliotek w Europie. Po śmierci jej założycieli stała się instytucją państwową. W 1794 r. liczyła około 400 tysięcy druków i około 20 tysięcy rękopisów. W 1795 r. zbiory zostały wywiezione do Petersburga. Część książek powróciła do Polski po odzyskaniu niepodległości, niemal wszystkie spłonęły jednak w czasie II wojny światowej.

Teatr Narodowy w Warszawie na rysunku Zygmunta Vogla z około 1791 r.
Do przedstawionego na ilustracji budynku na placu Krasińskich teatr przeniósł się w 1779 r. Jego fasadę wzorowano na budowlach antycznych. Przedstawienia były dostępne dla średniozamożnych mieszkańców Warszawy. Miały one nie tylko bawić, lecz także uczyć i wychowywać.

Przemiany w szkolnictwie na obszarze całej Rzeczypospolitej zapoczątkował **Stanisław Konarski**, doprowadzając do **reformy** szkół prowadzonych przez **zakon pijarów**. Celem edukacji miało stać się przede wszystkim wychowanie patriotyczne i obywatelskie młodzieży oraz zapoznanie jej z osiągnięciami naukowymi. Powołana na sejmie rozbiorowym w 1773 r. **Komisja Edukacji Narodowej** dokonała, korzystając z przejętego **majątku** rozwiązanego przez papieża **zakonu jezuitów**, głębokiej **reformy i laicyzacji programów nauczania**. **Szkołom głównym**, czyli uniwersytetom w Krakowie i Wilnie podporządkowano szkoły średnie. Szkoły parafialne podlegały nadal Kościołowi, ale nauczyciele prowadzili już zajęcia według nowych programów i podręczników.

Ważną rolę w dziele reformy Rzeczypospolitej odegrała **twórczość literacka** i **publicystyka polityczna** zwłaszcza takich pisarzy, jak Stanisław Konarski, Julian Ursyn Niemcewicz, Ignacy Krasicki, Hugo Kołłątaj i Stanisław Staszic. To ich działalności obóz reform zawdzięczał w dużej mierze poparcie przez szlachtę działań Sejmu Wielkiego i uchwalenia Konstytucji 3 maja. Krytyka zaściankowego, sarmackiego stylu życia spowodowała zmianę sposobu myślenia wielu mieszkańców Rzeczypospolitej.

Hugo Kołłątaj na portrecie autorstwa Józefa Peszki z 1791 r.

Ksiądz Hugo Kołłątaj miał bardzo radykalne jak na owe czasy poglądy. Domagał się zniesienia poddaństwa chłopów i zrównania praw mieszczan i szlachty. Był wybitnym działaczem stronnictwa patriotycznego podczas Sejmu Czteroletniego. Skupił wokół siebie radykalnych działaczy i publicystów wspierających piórem reformy – zwano ich Kuźnicą Kołłątajowską.

Sztuka i nauka

Stanisław August był wielkim miłośnikiem kultury i nauki. Symbolem jego mecenatu stały się słynne cotygodniowe **obiady czwartkowe** – organizowane przez monarchę spotkania literatów i publicystów. Król przeznaczał duże sumy na wznoszenie budowli, zakup rzeźb, obrazów i rycin oraz sprowadzanie z Europy sławnych artystów. Do wybitnych malarzy należeli Włosi: **Marcello Bacciarelli**, autor między innymi licznych portretów króla i obrazów historycznych, oraz **Bernardo Belotto**, **zwany Canaletto** (czytaj: kanaletto), tworzący niezwykłe panoramy Warszawy.

W architekturze upowszechnił się **styl stanisławowski** będący **odmianą** stylu **klasycystycznego**. Najpełniejszy wyraz znalazł on we **wnętrzach Zamku Królewskiego** i w **Łazienkach Królewskich** w Warszawie. W stylu klasycystycznym powstawały też lub były przebudowywane liczne gmachy użyteczności publicznej, rezydencje magnackie i kościoły.

Canaletto, *Widok Warszawy od strony Pragi*, 1770 r.

Realistyczne i bardzo szczegółowe obrazy przedstawiające panoramę Warszawy umożliwiły po II wojnie światowej, podczas odbudowy stolicy ze zniszczeń wojennych, rekonstrukcję wielu gmachów.

Klasycystyczny Pałac na Wodzie w Warszawie

Pałac na Wodzie jest częścią zespołu parkowo-pałacowego Łazienek Królewskich.

W okresie oświecenia nastąpił rozwój nauk humanistycznych i ścisłych. Ważnymi ośrodkami naukowymi stały się zreformowane uniwersytety w Krakowie i Wilnie. Ogromy wkład w rozwój nauki historycznej wniósł **Adam Naruszewicz**, twórca sześciotomowej ***Historii narodu polskiego***. Doprowadził on również do skopiowania najważniejszych dokumentów dotyczących historii Polski. Zachowane kopie są obecnie bezcennym materiałem źródłowym dla historyków, gdyż wiele oryginałów później zaginęło.

Nastąpił rozwój matematyki, astronomii i fizyki. Opracowano szczegółowe mapy Rzeczypospolitej oraz dokonano dokładnej klasyfikacji i opisu polskiej flory i fauny. Upowszechniano wiedzę, pisząc podręczniki oraz organizując publiczne wykłady.

PYTANIA I POLECENIA

1. Jakie terytoria Rzeczypospolitej zajęły mocarstwa rozbiorowe w wyniku II i III rozbioru?
2. Omów przebieg insurekcji kościuszkowskiej. Wyjaśnij, w jaki sposób i dlaczego Kościuszko zabiegał o pozyskanie poparcia chłopów dla powstania.
3. Które z przyczyn upadku Rzeczypospolitej były, twoim zdaniem, najistotniejsze? Uzasadnij swoje zdanie.
4. Omów zmiany w szkolnictwie polskim, jakie zaszły w 2. połowie XVIII w. Jaką rolę odegrała Komisja Edukacji Narodowej?
5. Scharakteryzuj kulturę doby oświecenia w Rzeczypospolitej.